

Základy sociologie vědy

VÁCLAV LAMSER

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Současná sociologie se zajímá o nové a nové oblasti společenského života. Expanduje a ztrácí své hranice. Prolíná se víc a více s jinými společenskými vědami, v některých případech i s vědami biologickými. Množí se počet poznatků, a ruku v ruce s tím se sociologie diferencuje na různé sociologické disciplíny, které jsou poměrně samostatné.

V posledních třiceti letech sociologie soustředila svůj zájem také na vědu. Objektivní společenské procesy zvýrazňující funkci vědy upoutávaly a upoutávají čím dál více pozornost filosofů, ekonomů a sociologů. Projevem tohoto zájmu je i činnost pracovní skupiny R. Richty a monotematické číslo 2/1966 Sociologického časopisu o vědeckotechnické revoluci.

Sociologie vědy se konstituuje v posledních několika letech v různých zemích světa. Největší počet studií a výzkumů je v USA. Většinou se rozvíjí v jednotlivých tématech podle toho, jak je jednotliví autoři pokládají za závažná, nebo jak je jednotlivé instituce zadávají k výzkumu. Pokusy o syntetické pojetí jsou dosud vzácné (N. Kaplan, 1964). Chybí koncepce sociologie vědy. Bez ní nelze vědecky pracovat. Koncepce je základem integrace jednotlivých poznatků. Z ní vychází koordinace oboru, tj. koordinace vědecká, nikoli pouze administrativní.

Předkládám v této stati návrh koncepce pro sociologii vědy. Beru v úvahu dosavadní pokusy, hlavně americké, protože jsou zatím nejlépe propracované. Koncepce obsahuje tyto části:

- stručný přehled dosavadní vědecké činnosti v oboru sociologie vědy, z něhož může vyjít další dokumentační práce;
- taxonomii problémů a nástin jejich řešení;
- přípravu další vědecké činnosti, jejímž prvním krokem budou jednotlivé projekty výzkumů.

Koncepce sociologie vědy dává tedy výchozí přehled jednotlivých problémů. Ukazuje jejich spojitost. Ukazuje tedy také,

kde je místo jednotlivých výzkumů nebo studií, jakým směrem se má ubírat další vědecká práce a jaký je přibližně sled jednotlivých operací. Hlavním úkolem koncepce je vnést pořádek do oboru a organizovat jednotlivé poznatky do větších poznávacích celků. Z koncepce vycházejí podněty k výzkumu v určitém pořadí. Koncepce sociologie vědy obsahuje některé základní pojmy obecné sociologie. Aplikuje také některé základní sociologické poznatky. Logická konzistence této koncepce vychází ze systémové analýzy.

Vývoj a současný stav sociologie vědy

Průkopnickou stať o vědě a technologii napsal Merton v r. 1938 (R. K. Merton, 1938). Pak uplynulo čtrnáct let, než se objevila první systematická studie o vztahu vědy a společnosti (B. Barber, 1952). Její autor se pokusil v r. 1956 o první syntézu poznatků v oboru sociologie vědy (B. Barber, 1956). Později vydává spolu s W. Hirschem knihu o sociologii vědy, na níž se účastní několik dalších autorů a která je prvním pokusem o koncepci oboru (B. Barber—W. Hirsch, 1962). Práce Barberovy byly podněcovány a do jisté míry ovlivňovány Mertonem. V padesátých letech zasahuje do sociologie vědy také další významný americký sociolog T. Parsons (T. Parsons, 1951). Není náhodné, že o sociologii vědy se zasloužili právě významní sociologové-funkcionalisté. V jejich analýze společenského systému nemohla věda chybět. Jejich pojetí je vede především k obecným vztahům mezi vědou a společností.

Zkoumáme-li počátky sociologie vědy, nelze přehlédnout dřívější úvahy a studie, které se zabývají vědou v širším kontextu s lidským poznáním vůbec nebo s ideologií. Mám tu na mysli zvláště některé myšlenky K. Marxe, B. Engelse, M. Webera (H. H. Gerth—C. W. Mills, 1946), K. Mannheima (1936) a F. Znanieckého (1940).

V padesátých letech se objevují studie a první výsledky terénních výzkumů o díl-

čích problémech vědy. Převažují v nich pohledy „dovnitř“ systému vědy. Tato problematika se objevuje ještě více v šedesátých letech. Největší vliv na toto tematické zaměření má nesporně rostoucí institucionalizace vědy. Věda se stává jakýmsi „průmyslem“, a proto se také řada autorů snaží v sociologii vědy uplatňovat poznatky a metodické přístupy z průmyslové sociologie. Někteří uplatňují hlediska „human relations“ (např. D. C. Pelz, 1956, D. C. Pelz—G. D. Mellinger—R. C. Davis, 1953 aj.), jiní napodobují výzkumy průmyslového řízení (např. R. N. Anthony, 1952) nebo zkoumají vztahy mezi formální a neformální organizací (např. S. Marcson, 1960). Mezi dílčími problémy sociologie vědy převládá zájem o organizaci, řízení a mezilidské vztahy ve vědních institucích.

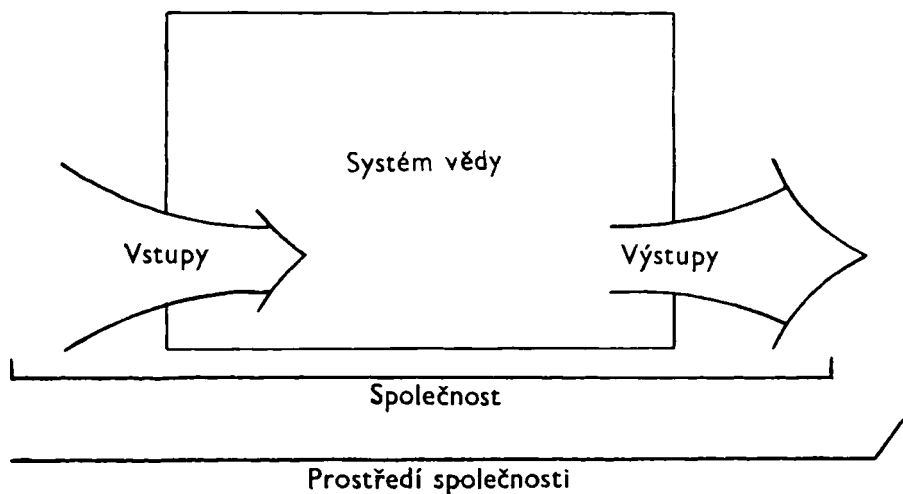
Sociologii vědy lze těžko oddělit od přístupů sociálně psychologických a ekonomických. Sociální psychologové se soustřeďují především na osobnost vědeckého pracovníka v různých organizačních a jiných souvislostech. Ekonomové zdůrazňují hlavně širší souvislosti vědy v národním

1. Je mimořádně malý počet specialistů v sociologii vědy. Např. v USA je jich asi dvanáct, v ostatních zemích mnohem méně.
2. Sociologické příručky málokdy obsahují kapitoly nebo aspoň menší části o sociologii vědy.
3. Průměrný roční počet disertací ze sociologie vědy je v USA velmi malý a nepřesahuje příliš počet 10.
4. Je velmi málo časopiseckých statí věnovaných přímo sociologii vědy.

Tento přehled je co možná nejstručnější. Další poznatky z vývoje sociologie vědy jsou začleněny do tvrzení v jednotlivých oddílech koncepce. Důsledkem nespokojivého stavu sociologie vědy je především to, že musíme hledat nové cesty a snažit se o vytvoření vlastní koncepce.

Výchozí model sociologie vědy

K vypracování koncepce sociologie vědy použijí obrazového modelu. Je jednoduchý, aby byl co nejprůhlednější. (Viz graf 1.)

nebo mezinárodním měřítku. Sociální psychologové i ekonomové tak doplňují pohledy sociologů, takže zaujmají celé spektrum vztahů vědy a společnosti, od nejmenších jednotek až po velké celky mezinárodního nebo světového rozsahu.

Přestože sociologie vědy obsahuje nyní již několik set titulů knih, statí a rozmnožených materiálů, musí N. Kaplan (1964) konstatovat, že sociologie vědy je poměrně zanedbávaným oborem. Toto své tvrzení dokládá čtyřmi argumenty:

Tento model obsahuje čtyři problémové okruhy sociologie vědy.

1. Sociální, nebo přesněji sociálně kulturní systém vědy zahrnující pohled „dovnitř“.
2. Vstup do systému vědy.
3. Výstup ze systému vědy.
4. Vzájemné vztahy mezi vědou a společností, čili mezi systémem vědy a širším systémem společnosti (lze také formulovat jako vzájemné vztahy mezi subsystémem vědy a systémem společnosti).

Základním problémem je tu vymezení vědy. Od počátků sociologie zastávají různí autoři názor, že věda je součástí kultury. Z velkého počtu definic kultury (A. Kroeber — C. Kluckhohn, 1952) uvádím aspoň definici Tylorovu (A. Kłoskowska, 1967), která má tu výhodu, že podává výčet oblastí kultury: „Kultura neboli civilizace je složitý celek, který zahrnuje vědu, umění, morálku, právo, obyčej a jiné schopnosti a návyky, nabyté lidmi jako příslušníky společnosti.“ V tomto výčtu se věda odlišuje od ostatních oblastí natolik zřetelně, že není nutné hledat přesnější rozlišovací kritéria. Tylorova definice je však jednostranná. Jiné definice uvádějí jednu z podstatných vlastností kultury, a tím také vědy jako součástí kultury, tj. že je výtvorem nebo soustavou jednotlivých výtvorů pocházejících ze společenských činností (např. A. Kłoskowska, 1967 — s. 33). Z uvedených definic vyplývá několik závěrů pro sociologii vědy:

a) Souvislosti vědy je třeba hledat nejen v sociálně ekonomickém systému společnosti (např. věda jako součást výrobních sil), ale také v kulturním systému. To platí o vědě obecně a o některých vědách zvlášť.

b) Kultura je jen relativně autonomní oblastí či systémem dané společnosti. Vzniká a funguje v daném společenském systému, a proto nelze absolutně oddělit hlediska sociální a kulturní. To platí také pro vědu. Vědu je nutno pokládat jednak za sociální systém (nebo subsystém — podle použitého hlediska), jednak za systém výtvorů (popř. kulturní subsystém). Syntézu obou hledisek představuje věda jako sociálně kulturní systém (či subsystém). Z toho vyplývají některé metodologické předpoklady.

c) Vědu lze zkoumat — podobně jako jiné oblasti kultury — odděleně, ale vždy musíme mít na zřeteli i zkoumání vědy v celém komplexu dané kultury. Také vědní politika je součástí kulturní politiky.

V marxismu se věnovalo poměrně hodně pozornosti vztahům mezi vědou a ideologií. Pro tuto stať postačí konstatování, že vědu nelze ztotožňovat s ideologií a že věda má také jiné funkce než jen ideologické. Vždy záleží na tom, jak se pojem ideologie chápe.

O něco dříve než sociologie vědy se za-

čala vyvíjet sociologie poznání či sociologie vědění (v terminologii německé Wissenssoziologie, v anglické sociology of knowledge). Je nepochybné, že tento úsek má úzké souvislosti se sociologií vědy. Avšak není s ní totožný. Je širší, neboť zaujímá také poznání mimovědecké, popř. i nevědecké. Pro vědu má význam zejména v tom, že klade otázky o způsobu myšlení v dané kulturní oblasti, z čehož vyplývají také poznatky o typu vědy nebo o pojetí vědy vůbec. Například je zřejmé, že jsou v tomto ohledu četné rozdíly mezi vědou anglosaskou a vědou ovlivněnou německým kulturním prostředím. Rozdíly v typu vědy mají značný vliv na organizaci, na statistiku o vědě a komplikují mezinárodní srovnání. Dostupný přehled o sociologii poznání či vědění podává F. Adler (H. Becker — A. Boskoff, 1961).

Vymezení vědy a ohraničení vůči poznání nebo vědění vůbec je především záležitostí filosofie vědy. Sociolog potřebuje operativní vymezení vědy. V každém vymezení vědy má důležitou úlohu hledisko metodologické. V sociologickém zkoumání musíme rozlišovat mezi ideálním vzorem vědy, v němž se uplatňují metodologické normativní požadavky, a skutečným vzorem vědy, tj. jak se skutečně provádí. Rozdíl mezi ideálním a skutečným vzorem vědy představuje jedno z hledisek uplatňovaných při výzkumu. Výsledky takového výzkumu mohou vést ke zvýšení efektivnosti vědecké práce.

Sociálně kulturní systém vědy (ad 1) se skládá z několika složek, které mohou být chápány jako hlediska sociologického výzkumu:

- a) Lidé v systému vědy
- b) Vědecké informace
- c) Činnosti
- d) Hodnoty, normy, popř. sankce
- e) Aparatury s příslušnými zdroji
- f) Hmotné prostředí (zařízení apod.)
- g) Cíle (úkoly)

Tyto složky spojuje v jeden celek — menšího nebo většího rozsahu — organizace. Zkoumání jednotlivých složek představuje analytický přístup, zkoumání organizace přístup syntetický. Při výzkumu organizace vědy jde o vzájemnou souvztažnost jednotlivých složek systému.

V pojmu „sociálně kulturní systém vědy“ je věda zastoupena jako obecný pojem. Mnoho úvah u nás i v zahraničí jde

tímto směrem. Uvažuje se o vědě obecně. Je otázka, do jaké míry jsou takové úvahy plodné. Složky systému vědy jsou jedním možným analytickým přístupem, druhým je obsahová struktura vědy. Obecný pojem „věda“ se diferencuje do několika jednotlivých věd nebo do několika set vědních oborů, disciplín, úseků, a jak se to vše nazývá. Terminologie je neustálená a bylo by žádoucí vypracovat vědecky podloženou hierarchii termínů pro různé stupně diferenciace vědy. Spojíme-li oba analytické přístupy, dostaneme velmi pestrnou tabulku jednotlivých problémů uvnitř systému vědy.

Příklady: lidská složka v teoretické fyzice, vědecké informace v oblasti chemických věd, vědecké činnosti v biologickém výzkumu, hodnoty a normy vědecké práce ve společenských vědách, atd.

Několik uvedených příkladů ukazuje, že důležitou úlohu má v sociologii vědy metoda srovnávání. Jednotlivé analytické přístupy vedou totiž ke srovnávání a k zobecňování. Obecné poznatky mohou zasahovat jednotlivé vědy nebo skupiny věd (např. přírodních), popřípadě celou oblast vědy.

Diferenciace vědy má dvojí význam. Označuje jednak určitý stav vědy, jednak dynamický proces, který neustále pokračuje. Postupná diferenciace vědy vyvolává však z druhé strany opačný proces — integraci některých oblastí vědy nebo dokonce různá pojetí vědy (např. věda teoretická a věda aplikovaná). Diferenciace vědy klade znovu a znovu otázku klasifikace věd. Od dob řeckých filosofů se objevilo velké množství různých pokusů. Není jediného pokusu, který by nezasloužil oprávněnou kritiku. Kromě toho prudký rozvoj vědy v posledních desetiletích vedl k takové diferenciaci, že vznikají pochybnosti, zda je vůbec možné se pokusit o zdárnou klasifikaci věd. Přesto však tento úkol stále existuje, ba dokonce je závažnější než kdy jindy. Vnést pořádek do struktury vědy je žádoucí z mnoha důvodů, teoretických i praktických. Je však jisté, že třídění věd může být nikoli jednorozměrné, ale vícerozměrné (s přesně vymezenými rozměry či kritérii třídění), a že by mělo obsahovat také sociologická kritéria (např. hledisko činností, apod.). Jedním z úkolů sociologie je tedy přispět ke klasifikaci vědy, popř. vytvořit

vlastní sociologickou klasifikaci, která by se pak integrovala do klasifikace podle jiných kritérií (logických, filosofických atd.).

Sociologie vědy by měla zkoumat také druhý proces ve struktuře vědy, tj. proces integrace. Kde, jak a proč taková integrace vzniká, odkud přicházejí problémy vyvolávající integraci věd nebo vědních oborů, jak vypadá integrace ve vědecké činnosti a v jiných složkách systému vědy, atd., to jsou otázky k řešení. U těchto výzkumů je nutné odlišit ideální a faktický vzor vědy, neboť faktická integrace asi kulhá za ideálně pojatou integraci.

Jak jsem uvedl, pojátkem jednotlivých složek vědy je organizace. Organizace je klasickým sociologickým tématem. Dalším význačným procesem soudobé vědy je institucionalizace. Věda přestala být záležitostí jednotlivců nebo malých skupin a dostala organizaci, stejně jako jiné oblasti společenského života (politika, ekonomika, kultura, náboženství atd.). Ve všech zemích se vytvořily nebo tvoří vědní instituce. Věda sama se stala institucí se všemi sociologickými zákony a pravidly, které z tohoto jevu plynou. Vznik sociologie vědy úzce souvisí s tímto jevem. Sociologie se nezajímala o systém vědy, dokud neexistovaly vědní instituce a dokud věda nedostala důkladný organizační rámec. Organizace vědy tvoří nyní přední téma sociologie vědy.

Sociologie věnuje dnes organizaci pozornost větší než kdykoli dříve. Zkoumá se organizace průmyslu, obchodu, politických institucí, odborových orgánů, kultury a také vědy. Obecnější poznatky se formují srovnáváním poznatků z jednotlivých oblastí. Tvoří se moderní teorie organizace, v níž vedoucí úlohu má sociologie. Překonává nedostatky dřívějších teorií, které převládají i v dosavadní sociologii vědy. J. A. Litterer podává tento přehled teorií organizace (1964, s. 14n.):

a) Klasická doktrína: zabývala se výlučně formální organizací a soustřeďovala se na dělbu práce (spolu se specializací a organizačním vydělováním funkcí), vertikální a horizontální růst, strukturu (představovanou řídicím štábem a výkonnou složkou) a na tvar organizace (čili rozpětí kontroly). V tomto pojetí chyběl pohled na neformální organizaci.

b) Neoklasická teorie: věnovala hlavní

pozornost srovnávání formální a neformální struktury a lidským vztahům v dané organizaci („human relations“). Tato teorie byla a je dosud vhodná pro průmysl, nehodí se však příliš ke zkoumání systému vědy.

c) Moderní teorie: vychází ze systémové analýzy a je pod vlivem kybernetiky. Věnuje pozornost jednotlivým složkám organizace, formální a neformální struktura, spojení jednotlivých prvků a složek (hlavně komunikačním procesům) a cílům organizace. Vytvořila nový pojmový aparát a postupně hledá i metody a techniky výzkumu (V. Lamser, 1969). V této podobě se teorie organizace hodí ke zkoumání systému vědy a postupně se integruje do sociologie vědy.

Pojem organizace je silně relativní. Organizace vědy může zahrnovat jednotky různého rozsahu. Jde spíše o stupnici organizace, která v systému vědy má zhruba tuto podobu:

1. Pracovník ve vědě je jednou ze složek systému a současně je prvkem v organizaci. Má určitou osobnost (v sociálně psychologickém významu), která zahrnuje motivace k vědecké práci, chování a role ve vědní organizaci. Může jít o vědecké pracovníky různých kategorií, odborné pracovníky, laboranty, inženýry, administrativní pracovníky. atd. Čím je systém vědy více proorganizován, tím více různých rolí se tu vyskytuje.

2. Pracovní skupina se skládá z malého počtu pracovníků s různými rolemi. Tvoří poměrně uzavřený celek v rámci širší organizace. Mezi pracovními skupinami je větší nebo menší návaznost.

3. Oddělení, katedra nebo laboratoř se organizují na širším základě úkolů než pracovní skupina. Často se organizují podle jednotlivých vědních úseků.

4. Ústav, institut apod. se organizují na ještě širším základě a představují největší výkonný celek. Tu končí vlastně organizační jednotky, které se formují kolem přímého výkonu vědecké práce. Další jednotky mají převážně řídicí funkci.

5. Větší celek, např. kolegium apod., s řídicí a koordinační funkcí.

6. Velké organizace („mateřské“), jako jsou akademie, university apod.

7. Národní nebo celostátní organizace.

8. Nadnárodní (mezinárodní) organizace.

Tato stupnice postihuje formální organizaci jako celek nebo organizační jednotky. Pohled na organizaci vědy z tohoto zorného úhlu by byl příliš zjednodušený. Počínaje 3. organizační úrovní se v rámci formální organizace tvoří také různé neformální a poloformální struktury. Organizační síť protínají jiné sítě osobních vztahů, krátkodobých nebo dlouhodobých interdisciplinárních týmů, apod. Vědecké úkoly a zájmy v nich mají různou funkci, nemusí však vždy být hlavním pojítkem. Vytvářejí se neformální vazby osobního charakteru. Rozdíl mezi formální a neformální organizací může ukazovat nedostatky ve formální organizaci, např. přílišnou tuhost formální organizace v porovnání s řešenými úkoly.

Stupnice organizace představuje východisko sociologického výzkumu, a to až jde o otázky organizace nebo o otázky jednotlivých složek vědního systému. Důležitým krokem ve výzkumu je výběr „terénu“, tj. určitého organizačního stupně a jednotek v rámci tohoto stupně. Sociologie vědy nemůže operovat s jednoduchými statistickými výběry, neboť nemůže opomenout organizační kontexty vědy. Stratifikovaný nebo skupinkový výběr vyžaduje předběžnou analýzu organizace vědy ve vyšších úrovních (počínaje 5. stupněm). Analýza organizace vědy je předpokladem také pro užití srovnávací metody.

Statistická procedura dává omezené možnosti při výkonu vědního systému. Postihuje statistickou strukturu vědy a v ní atomizované jednotky, např. pracovníky ve vědě podle určitých rolí, aparatury, zařízení apod. Tento pohled na vědu je pouze orientační. Je však nutný pro orientaci jak v národním, tak v mezinárodním měřítku. Statistická procedura využívá hotových statistických dat i dat získaných samostatným sociologickým průzkumem nebo statistickým šetřením. Obdobně jako v jiných oblastech, sociologie vědy by měla neustále působit na zlepšování oficiálních statistik o vědě.

Při výzkumu jakékoli organizace, tedy i organizace vědy, musíme přihlížet také k interakční struktuře. Soudobá sociologie i některé úseky aplikované matematiky nabízejí příklady výzkumu a některé vhodné poznávací nástroje (např. teorii grafů). Každá organizační jednotka (počínaje pracovní skupinou) má určitou in-

terakční strukturu (popř. více interakčních struktur vzájemně se překrývajících). Výzkum interakčních struktur se hodí pro menší organizační jednotky vědy, tj. pro pracovní skupiny, týmy, oddělení, ústavy, apod. Metodologické nástroje se zatím příliš nehodí pro větší celky. Ve výzkumu interakcí se obvykle velká pozornost věnuje komunikaci a komunikačním sítím. K tomuto tématu se ještě vrátím.

Součástí moderní teorie organizace je funkční přístup. Pro výzkum vědy je velmi žádoucí, neboť zachycuje dynamiku vědecké práce. Z analýzy vědecké práce lze pak vyvodit celou řadu užitečných závěrů. Funkční přístup je však v sociologii zatím dost slabě propracovaný. Uplatňovat funkční přístup ve výzkumu vědy znamená hledat nové metodologické nástroje. Patří k nim i některé nové sociologické pojmy.

Jedním z takových pojmů je technologie. Tohoto pojmu se dosud užívalo jen ve výrobě. V poslední době se rozšiřuje i na jiné obory lidské činnosti. Také vědecká práce má svou technologii, nebo přesněji své různé technologie, poněvadž tento pojem nelze oddělit od představy různých věd a vědních oborů. V tomto pojmu se integrují různé složky vědního systému (lidé, informace, činnosti, aparatury, prostředí a cíle). Obsahuje také dynamický aspekt, tj. postup nebo zřetězení určitých operací. Je základem analýzy faktického vzoru vědy a srovnání s ideálním, metodologicky předepsaným postupem. Je nasnadě, že technologie je praktickou aplikací některých metodologických zásad a pravidel.

Při analýze určité vědní technologie dospíváme k poznatkům o návaznosti jednotlivých složek (např. o informačním toku, vazbách lidí, návaznosti činností apod.) a o vzájemné souhře jednotlivých složek (např. o vzájemné souhře informačních a činnostních prvků, činnostních složek a aparatur, lidí a aparatur, lidí a prostředí atd.). Při jemných analýzách musí spolupůsobit psychologové. Na to už sám sociolog nestačí.

Klíčovou složkou při analýze různých vědních technologií jsou činnosti. Podle činností se diferencují i jednotlivé vědy nebo vědní obory. Uvedu několik příkladů, které ukážou jasné rozdíly:

- biochemická laboratoř,
- polní výzkum různých odrůd pšenice,

— teoretická práce v historii bez užití pramenů,

— terénní výzkum v sociologii.

Tyto příklady ukazují, jak z analýzy činností lze dospět k dělbě práce a k organizaci vědecké práce. Současně také ukazují, jak je ošidné uvažovat o organizaci vědy obecně a snažit se tvořit obecně platná schémata.

Dalším klíčovým pojmem ve funkční analýze je sociální komunikace. S ním úzce souvisí pojem informace. Sociální komunikace označuje sdělování (přenos informace) ve společenských systémech. Ve vědním systému má větší význam než v jiných sociálních systémech, protože hlavním výtvozem vědecké činnosti jsou vědecké informace. Uvnitř vědního systému i mimo něj dochází k mnoha komunikačním aktům a procesům. Bez nich by systém vědy nemohl fungovat, ba ani sama věda by nemohla existovat. Může si někdo představit vědu bez informací získaných například z měřicích aparatur, bez statistických dat (tj. informací určitého druhu) nebo bez knih (tj. informací konzervovaných)? Jistě ne.

Sociální komunikace je u nás poměrně málo známým úsekem. Základní pojmy, problémy a tvrzení obsahují dvě knihy (J. Janoušek, 1968 a V. Lamser, 1969), kam odkazují k dalšímu studiu. V této souvislosti uvedu pouze elementární věci.

Existují dva druhy komunikace. Bezprostřední komunikace se děje v přímých kontaktech lidí, čili tváří v tvář (např. při rozhovoru, při diskusi v malé skupině, apod.). Prostředkovaná komunikace obsahuje mezičlánky. Mohou to být lidé v roli prostředníků (mediátorů) komunikace, komunikační aparatury (např. telefon) nebo informační konzervy (např. knihy, časopisy, záznamy tištěné či zvukové, apod.). Příznačným rysem naší civilizace je rostoucí podíl prostředkované komunikace. To platí zvláště pro vědní systém. Pokračující institucionalizace vědy, jež sama je následkem jiných procesů, zvyšuje význam prostředkované komunikace ve vědě. To se projevuje především v rostoucím počtu informačních konzerv (spojuje se s tzv. informační explozí).

Sociální komunikace se skládá z prvků strukturálních (partneři komunikace v rolích komunikátorů a příjemců, směr komunikace a kanály) a obsahových (infor-

mace různého druhu, vyjadřovací prostředky). Strukturální prvky komunikace souvisejí s organizací vědy, tj. také s různými složkami vědního systému. Obsahové prvky představují samy jednu ze složek vědního systému (vědecké informace) a souvisejí s obsahovou strukturou vědy (s předmětem, problémovým okruhem, tématem apod.).

Komunikace probíhá v různých situacích. Někdy doprovází pracovní situace, kdy tok informací doprovází určitý sled činností. Existují komunikační situace, kde předávání informací je cílem. Komunikační situace roztřídím podle rozsahu. Malé situace mají nejméně dva partnery, nejvíce několik desítek. Jsou to situace osobních rozhovorů, diskusí u stolů různého tvaru, apod. Střední situace se objevují ponejvíce v sálech a obsahují několik desítek až několik stovek partnerů. Příjemci tvoří obecenstvo. Jsou to situace seminářů, konferencí, sympozií apod. Velké situace zastupuje hlavně komunikace masová, v níž dochází k větvení komunikace. Od jednoho komunikátora (obvykle nějaké instituce) vycházejí informace, šířené do určitého nebo neurčitého prostoru. Příkladem může být rozhlasové vysílání, odborný nebo popularizační časopis, tisk různého druhu atd. Věda používá také těchto situací.

Rostoucí podíl prostředkované komunikace jakož i středních a velkých komunikačních situací vede sociology k úvahám o úloze bezprostřední komunikace. Stává se například, že vědecké konference přinášejí více v kuloárových bezprostředních komunikacích než v sálových konferenčních situacích. Jiným příkladem je nepružnost některých informačních konzerv (odborných časopisů a knih). Zveřejnění informačních konzerv se často hodně opožďuje za zhotovením konzerv (např. napsáním článku či knihy). Také tu nastupuje bezprostřední komunikace v různých situacích ve snaze zpružnit komunikaci ve vědě.

H. Menzel provedl několik výzkumů v USA s cílem zkoumat komunikační chování při výměně a shromažďování vědeckých informací. Zabýval se komunikačními kanály, měnicími se funkcemi vědeckých informací, uspokojováním informačních potřeb, situacemi a zvyklostmi při shromažďování informací. Dospěl k názoru, že bezprostřední komunikace

stále hraje velkou úlohu a že tímto způsobem vědci paralyzují nevýhody některých komunikačních situací (Bureau of Applied Social Research, 1958, 1960). D. de S. Price (1963) v této souvislosti mluví o „neviditelných kolegiích“.

V sociologii vědy roste zájem o zkoumání efektivnosti různých komunikačních situací a forem komunikace. V teorii sociální komunikace se mluví o komunikačních efektech. Tyto efekty se týkají vzdělávání, výchovy, osobního vlivu, přesvědčování, propagandy, šíření poznatků a jiných komunikačních forem. Ve vědě jde o mnohem menší okruh komunikačních efektů. Zatím je obtížné podat přijatelnou klasifikaci komunikačních efektů ve vědě. Nepochybně jde o zvýšení informovanosti pracovníků ve vědě, do čehož se zahrnuje zpřesňování poznatků, přenášení nových informací a poznatků, a mnoho jiného. Klasifikaci bude nutné vypracovat za pomoci metodologů vědy a výzkumů vybraných vědních oborů. Klasifikace komunikačních efektů ve vědě je předpokladem měření efektivnosti různých komunikačních situací. To je úkol, který se ukazuje čím dál naléhavějším, zvláště v případě národních i mezinárodních konferencí. Je to důležitý úkol také při zkoumání efektivnosti různých soustav vědeckých informací.

Z jednotlivých komunikací se tvoří komunikační sítě spojené s formální, poloformální a neformální organizací vědy. Výzkum těchto sítí je jedním z důležitých kroků při výzkumu organizace vědy na kterémkoli stupni. Komunikační sítě lze zkoumat z hlediska jednotlivého pracovníka, pracovních skupin nebo jiných menších organizačních jednotek. Výsledky tohoto výzkumu ukazují mimo jiné, zda existující formální organizace je vhodná či nikoli.

S otázkami sociální komunikace ve vědě úzce souvisí soustava vědeckých informací. Tato složka se víc a více vyděluje v rámci vědního systému a do jisté míry se institucionalizuje. Tento proces provází snaha vytvořit nový vědní úsek, např. pod názvem informatistika. Zastánci tohoto směru si většinou neuvědomují souvislosti s teorií sociální komunikace i s celým systémem vědy a vytrhávají soustavu vědeckých informací z její přirozené souvislosti. Začíná se věnovat pozornost to-

muto úseku i v sociologii vědy. Ústřední otázky jsou: zvýšení efektivity vědeckých informací, organizace, zpracovávání a sdělování vědeckých informací. Je nepochybné, že je účelné zkoumat tyto otázky v těsné souvislosti s organizací vědy na různých organizačních úrovních. Předpokladem k dobrým výzkumům je zpracovávání teorie sociální komunikace v aplikaci na vědecké informace.

Vrátím se ještě k otázkám organizace vědy. S organizací se objevuje klasický problém byrokracie a byrokratizace. V pozitivním smyslu jde o nové role ve vědě (administrativní pracovníci, administrativní operace při řízení atd.). V negativním smyslu jde o jevy podobné jako v jiných institucích. Také jejich účinky ve vědě jsou obdobné. Byrokracie v konečných důsledcích snižuje efektivnost vědy.

Institucionalizace vědy přináší některé důsledky, které mohou eventuálně působit negativně. Systém vědy je relativně uzavřený. Zřetelněji se vymezuje vůči ostatní společnosti. Má vlastní subkulturu, tj. hodnoty, normy, zvyklosti, představy a jazyk. To vše je nutný doprovod institucionalizace. Uzavřenost systému nesmí však překročit rozumné meze, protože jinak by se věda oddělovala od ostatní společnosti a ztrácela by možnosti širšího vlivu. Nadměrná uzavřenost může vést také k tomu, že podněty k vědecké činnosti přicházejí převážně ze systému vědy a převažují nad podněty z mimovědecké oblasti. Věda pak nedrží krok s potřebami společnosti a produkuje neúměrně mnoho do rezervy.

S institucionalizací vědy se objevuje nový problém. Jaký je vztah vědy jako instituce k praxi? Jak se diferencuje věda vzhledem k tomuto vztahu? Je to problém základního a aplikovaného výzkumu nebo, přesněji, problém teoretické a aplikované vědecké činnosti. Řešení tohoto problému má vliv na organizaci vědy v národním měřítku, na existenci a činnost vědních institucí a organizací, na proporce mezi různými vědeckými činnostmi v té či oné zemi. Vymezení základního a aplikovaného výzkumu je základem spolehlivých statistik o vědě v národním měřítku. Z něho vychází formulace národní a celostátní vědní politiky.

Tu a tam se objevují diskuse o vymezení teoretického a základního výzkumu. Jednu z těchto diskusí v USA zachycuje

D. Wolfle (1959a, 1959b). Shrňeme-li různé názory na toto dělení vědy, zjistíme, že převládá vymezení subjektivní. C. V. Kidd (1959) uvádí, že „dělení se provádí nejčastěji podle motivací a postojů vědce — provádí-li výzkum ve svém vlastním zájmu nebo snaží-li se dosáhnout určitého cíle, považovaného za užitečný“. Je zajímavé, že většina sociologů vědy nebo jiných specialistů se tomuto problému nevěnovala, takže je nutné jej považovat za vědecky neprozkoumaný. V této souvislosti je vhodné podotknout, že dělení na základní a aplikovaný výzkum závisí hodně na vzoru vědy a na hranicích, které se prakticky kladou mezi výzkum a další, spíše praktické činnosti.

Domnívám se, že hlavní kritérium pro dělení základního a aplikovaného výzkumu představuje kladení výzkumného cíle. Kdo dává tento cíl (téma, úkol atd.), a s jakým zaměřením? Základní výzkum vychází ze systému vědy, tj. také z její teoretické stavby. Zaměřuje se především na zpřesnění, doplnění, ověření poznatků nebo na získání zcela nových poznatků. Vyplývá tedy z vnitřní dynamiky vědy. Řešení jednoho problému vyvolává další nové problémy. Cíle aplikovaného výzkumu klade praxe. To se nemusí projevovat přímo zadáním úkolu institucí praxe. Jde o to, že předměty výzkumu klade praxe, a to tak, jak se ve skutečnosti vyskytují. Základní výzkum nerespektuje nebo nemusí respektovat jevy a procesy praxe. Vědec-teoretik si může dovolit analyzovat skutečné jevy a procesy po svém, např. z určitého hlediska, kterým vyděluje ze skutečné věci nebo procesu jen část. Může například zkoumat pravidelnosti nebo zákony dědičnosti a vybírá si k tomu druh organismu, který mu v dané fázi vyhovuje. V aplikovaném výzkumu se genetickovi kladou úkoly podle toho, o jakou praktickou činnost jde. Musí pracovat například s kulturními rostlinami nebo s chovnými zvířaty, která jsou základem zemědělské výroby. Při výzkumu těchto organismů však dospívá obvykle k teoretickým poznatkům, které nemají význam pro praxi. Jejich užitečnost se může projevit až mnohem později (v dalším aplikovaném výzkumu apod.). Na aplikovaný výzkum obvykle navazuje určitý druh spíše praktické činnosti. V uvedeném příkladě to je kupř. novošlechtění nebo udržovací

šlechtění. Není to ještě přímo praktická činnost, tj. zemědělská výroba. K otázkám aplikace se ještě vrátím ve výkladu o výstupech ze systému vědy.

Systém vědy je dynamický. Neustále funguje. Něco se v něm děje, něco vytváří. Postupně se mění. Probíhají v něm různé procesy, z nichž jedním jsem se zabýval poněkud více, tj. institucionalizaci. Změny v systému vědy mají příčiny jednak v systému samém, jednak v ostatní společnosti a jejím vývoji. Systém vědy se neustále zvětšuje, neboť roste vědecké úsilí. Tato tendence je v samé podstatě vědy. Růst vědeckého úsilí se projevuje počtem lidí, aparatur, finančních prostředků, úkolů atd. Technologie vědecké práce je čím dál složitější a náročnější. Sám systém vědy je čím dál složitější. Existuje závažná otázka, jak současně roste efektivnost vědy. Pojem efektivnost má nesporně více významů. Může jít o efektivnost poznávací nebo o efektivnost užitnou. Mezi těmito dvěma druhy je řada přechodných možností a to komplikuje úvahy o efektivnosti. Ekonomické vyjádření efektivnosti je pouze hrubou orientací. Společenská efektivnost vědy vyžaduje ještě další zkoumání.

Zvláštní pozornosti si zasluhuje nejmenší jednotka vědního systému, tj. pracovník ve vědě, jednotlivec v systému vědy. Má různé role, které se řadí horizontálně — podle dělby práce — a vertikálně — podle kvalifikace a organizačního uspořádání. Spojení obou hledisek v organizaci není snadné a naznačuje různé možnosti organizačního uspořádání ve vědě na různých úrovních.

Výzkum se soustřeďuje převážně na vědecké pracovníky, kteří mají v systému vědy klíčové postavení. Výzkum vedou hlavně sociální psychologové. Soustřeďují se na dvě základní témata:

- osobnost vědeckého pracovníka,
- životní cyklus vědeckého pracovníka.

Osobnost vědce — stejně jako osobnost každého člověka — se skládá z vnějších a vnitřních složek. Kromě vědecké činnosti se zkoumá chování vědců v různých situacích, hlavně v mezilidských vztazích a ve vztazích k ostatní společnosti. Cílem těchto výzkumů je najít typické chování nebo typické způsoby chování vědců. Další pozornost se soustřeďuje na intelektuál-

ní schopnosti, dovednosti a hlavně na motivaci vědců. Jaké jsou individuální motivy k vědecké práci? Jaké jsou představy mladých adeptů o vědě a vědecké práci? Tato motivace je součástí selekčního procesu, z něhož vycházejí pracovníci ve vědě, popř. vědečtí pracovníci. Základní motivace k vědecké práci a později popřípadě i další motivy představují podněty v činnosti vědce. Jsou to vnitřní síly, velmi citlivé na vnější zásahy. Jsou to nejdůležitější faktory tvořivé vědecké práce. Ostatní podněty, např. hmotné nebo prestižní, musí být internalizovány a musí se stát součástí motivace k tvořivé vědecké práci. Je to složitá problematika, ale velmi důležitá.

Sociologa zajímá sociální pozadí vědců, tj. z jakých kategorií obyvatelstva vycházejí a jaké sociální imperativy na ně působí. Imperativy mohou být specifické pro vědní systém. T. Parsons (1951) uvádí tyto imperativy: univerzalizmus, afektivní neutralita, přesnost, orientace na efektivní činy a kolektivní orientace. R. K. Merton (1957) uvádí poněkud jiné imperativy: univerzalizmus, komunismus, nezaujatost a organizovaný skepticismus. Imperativy uváděné oběma předními světovými sociology musí být ještě verifikovány. Sociální imperativy vědního systému souvisí nesporně s obecnějšími imperativy dané společností.

Životní cyklus označuje vývoj člověka. Sociologové i sociální psychologové se zajímají o životní cyklus vědců a hledají jeho specifické vlastnosti, popř. pravidelnosti. Patří sem otázky vědecké kariéry, horizontální a vertikální mobility intragenerační a intergenerační, rozhodování pro vědu, a jiné. Patří sem také otázky vývoje různých rysů osobnosti ve vztahu k vědě, např. rozvoje určitých psychologických dispozic, sociálních rolí apod. Je nesporné, že v poslední době dochází k značným změnám v životním cyklu vědců ve srovnání s dobou před třiceti a více lety.

Vstupy do systému vědy

V analýze vstupů se budu držet stejné klasifikace složek, jakou jsem uvedl v předchozí části. Uvedu tedy nejprve vstupy lidí do vědního systému. Může jít o lidi v různých funkcích. Soustředím se na vstupy lidí určených pro funkce vědeckých pracovníků.

Prvním problémem je selekce lidí pro vědu. Řešení tohoto problému zasahuje organizaci vysokých škol, ba dokonce i organizaci středního školství. Proces selekce si lze představit jako zužující se nálevku, kterou lze rozdělit na několik výběrových fází. Výběrové stupně se postupně zužují. To je racionální model selekce. Vedle něho mohou existovat jiné selekční postupy, v nichž mohou působit nahodilosti nebo některé institucionální kontexty. Vysoké školy jsou hlavním předstupněm ve výběru pro vědu, a proto by jim měla být věnována největší pozornost ve výzkumu. Jde tu také o otázky organizace vysokých škol ve vztahu k vědě, o vzájemné vztahy mezi mateřskými organizacemi vědy (např. mezi akademií a vysokými školami v našich podmínkách), popřípadě o uspořádání výchovy pro vědeckou práci. Otázky selekce nelze řešit stejně pro všechny vědy nebo vědní obory. Například úloha praxe před vstupem je jiná v některých přírodních vědách než v některých společenských vědách. Přitom je důležité, o jakou praxi má jít. Zvětšující se počet lidí vstupujících do vědního systému zvyšuje význam těchto otázek.

Selekční procesy mají stránku objektivní a subjektivní. Kromě určitých „mechanismů“ selekce působí motivace lidí vstupujících nebo ucházejících se o vstup do vědy. Jaké jsou jejich představy o vědě, o vědecké práci, o úloze vědy ve společnosti apod.? Co vlastně vede lidi do vědy, jsou to nějaké hodnoty a normy vhodné pro vědeckou práci nebo jsou to jen nějaké materiální výhody? Efektivnost vědy nesporně hodně závisí na těchto motivacích. Rostoucí počet lidí vstupujících do vědy pravděpodobně rozřeďuje motivaci, takže je nutné počítat s tím, že do vědy přicházejí lidé, kteří nemají dost hluboké motivy pro tvořivou vědeckou práci.

Vstupy lidí do vědy se řídí organizačními hledisky. Jde tu hlavně o proporce mezi různými funkcemi ve vědě a o výběr vhodných lidí pro různé funkce. To se týká i vědeckých pracovníků. Dělbá práce ve vědě ukazuje, že nejde jen o jeden typ vědeckých pracovníků, ale o několik typů. Typologie vědeckých pracovníků je dalším důležitým sociologickým problémem. Empirické typy obsahují více kritérií, jejichž vymezení závisí na analýze organizace i osobnostních rysů. Tak-

to by bylo možné stanovit kvalitativní i kvantitativní kritéria pro selekční procesy.

Vlastní vědecké činnosti se týkají vstupy informační. Jde o informace získávané z přírodní či společenské reality, tj. o informace empirické, které věda nezbytně potřebuje. K tomu se pojí metodologické a technické otázky. Věda jako celek nebo aspoň některé vědní obory získávají informace z různých pramenů a dokumentů oficiálního či neoficiálního charakteru. Platí to sice hlavně pro společenské vědy, ale také přírodní vědy získávají informace z praxe, např. z výroby průmyslové či zemědělské.

Chápeme-li vědu diferencovaně, tj. vyjdeme-li z jednotlivých věd nebo vědních oborů, jde tu také o vstupy vědeckých informací z jiných věd či vědních oborů. To jsou otázky interdisciplinární komunikace. K nim patří také otázky aplikace některých věd v jiných vědách (např. aplikace matematiky v biologii či psychologii, aplikace kybernetiky v technických vědách či ekonomii, apod.).

Další vstupy do vědy zahrnují materiální zdroje, energii, aparatury, zařízení a finanční prostředky. I když tyto otázky zajímají více ekonomy než sociology, nemohou přesto být v sociologii vědy zcela pomíjeny, zvláště ve vztahu k jiným složkám. Ve způsobu financování se projevují vztahy mezi vědou a společností nebo širší organizace vědy (v národním, celostátním nebo mezinárodním měřítku).

Do vědního systému mohou konečně vstupovat cíle (úkoly) vědecké činnosti. Dotkl jsem se tohoto problému při dělení výzkumu na základní a aplikovaný. Souvisí také s širší organizací vědy a se vztahy vědy ke společnosti. Do jaké míry má být věda autonomní, do jaké míry má a může přijímat zadání cílů (úkolů) z institucí stojících mimo vědu? To jsou problémy vyvolávané rostoucím zájmem společnosti, vlád a různých institucí o vědu. Plynou také z některých pokusů ovládat vědu mocensky nebo ekonomicky.

Výstupy ze systému vědy

Také v této části lze postupovat podle jednotlivých složek vědy. Začnu tedy lidskou složkou. Jak mohou lidé vystupovat z tohoto systému? Může jít o trvalý odchod z vědy. To se děje hlavně u pracov-

níků technických a administrativních. Trvalý odchod vědeckých pracovníků je poměrně vzácný. Příznačnou tendencí v rozvoji vědy je to, že vstupy lidí do vědy daleko převažují nad výstupy z vědy, a že pokud jde o výstupy je dnešní organizace vědy dosti nepružná. Výstupy by se měly stát součástí selekčních „mechanismů“. Ale tak tomu většinou není. V systému vědy se hromadí lidé, kteří se pro vědu nehodí a zvyšují neefektivnost vědecké činnosti.

Lidé mohou vystupovat z vědy dočasně, a to v různých rolích. Mohou přecházet do řídicího aparátu společnosti nebo praktických organizací (výrobních, kulturních apod.). Zdá se, že tento způsob využívání vědců není příliš účinný, pokud společnost a její orgány nejsou připraveny organizačně i ideově tyto lidi přijímat. Platí to také o připravenosti vědců pro praktické funkce. Sociolog by tu měl vážit — na základě srovnání — odlišnost systémů, v nichž se má vědec pohybovat. Šlo by tu o důkladnou sociologickou analýzu všech zúčastněných složek a jejich vzájemných vztahů. Přejde-li vědec ze systému vědy s autonomní subkulturou do jiného systému s jinou subkulturou, může docházet ke konfliktům, k snižování prestiže vědce a nakonec k znechucení na obou stranách. Jsou to velmi jemné problémy.

Lidé mohou vystupovat ze systému vědy v různých funkcích — jako experti, konzultanti, projektanti atd. Terminologie tu zdaleka není ustálená a neobsahuje asi všechny možnosti. Výstupy nezasahují celý sociální kontext (např. pracovně právní, organizační apod.), ale pouze část sociální pozice vědce. Podstata těchto výstupů je komunikační, a proto se jim budu věnovat v dalším odstavci. Vědec zůstává v systému vědy celou svou bytostí i osobností, ale v té či oné komunikační situaci vystupuje ze systému vědy. Částečný výstup představuje i různá mimovědecká aktivita vědců. Souvisí s angažovaností vědce, která může mít podobu jen motivační (zájem apod.), nebo také aktivní. Přitom bereme v úvahu, že vědec je cele pohlcen vědou a že je u něho těžké rozlišovat například pracovní a volný čas s příslušnými aktivitami.

Největší význam mají výstupy informační. Postavení vědy mezi ostatními obory společenské činnosti a mezi ostatními in-

stitucemi je v tom, že výtvořiny vědy mají informační povahu. Nechť vědec objeví cokoli, vystupuje ze systému vědy informace nebo soustava informací. Materiální výtvořiny mají vedlejší význam.

Informace tvoří podstatu aplikace vědy. Aplikace vědy se řídí určitými pravidly a zásadami, a proto ji odlišujeme od užití vědy, které může být jakékoli (může jít také o zneužití vědy). Rozlišujeme aplikaci uvnitř systému vědy, o níž jsem se již zmínil, a aplikaci praktickou, tj. na cestě z vědy do praxe. Aplikaci musíme odlišit od jiných způsobů. Realizace čili zvěcnění vědy předpokládá převedení vědeckých informací nebo poznatků do hmotných výtvořin (např. ve výrobě produktů). Realizace bývá obvykle dalším krokem po aplikaci vědy.

Aplikace klade problém vztahu mezi vědou a praxí. Navazuji tu na výklad o základním a aplikovaném výzkumu. Chceme-li analyzovat tento vztah, musíme analyzovat nejen systém vědy, ale také praxi. Praxe se týká dané společnosti, jejího fungování v různých aspektech, jejích změn vývojových. Bereme ovšem v úvahu i příslušnou soustavu výtvořin hmotných i duchovních. Jde tedy o celý sociálně kulturní systém, včetně přírodního prostředí. Teprve pečlivá vědecká analýza „praxe“ může pomoci v řešení teoretických i praktických problémů ve vztahu vědy a praxe. Množí se úvahy kolem aplikace. Vědeckými metodami se řeší otázka aplikace vědy. Na tuto studii naváže studie pod názvem *Teorie aplikace* (V. Lamser, 1969).

Aplikace vědy je široký pojem. Zahrnuje mnoho různých komunikačních aktů a procesů, situací, partnerů apod. Někdy bývá obtížné rozhodnout, kdy jde o aplikaci a kdy ne.

Vědecká činnost je nemyslitelná bez publikační činnosti. To je způsobeno informačním charakterem vědeckých výtvořin. Vědec musí publikovat své výsledky. Publikace je jednou formou komunikace. Zakládá se na komunikačním větvení. Jedna informace nebo soustava informací jde souběžně k několika příjemcům. Publikace má charakter stochastický. Příjem informace není jistý, ale pouze pravděpodobný. Kromě toho není bezprostřední, ale je někdy hodně opožděný. Publikace má mimo jiné úkol uchovávat (konzer-

vovat) informace. Nebudu tu rozebírat různé formy publikací a jejich funkci, i když i tu je na místě zkoumat publikační problematiku, efektivnost vědeckých publikací, a popřípadě hledat jiné možnosti publikační činnosti. Tzv. informační exploze nutí k přemýšlení a pravděpodobně k důsledné reorganizaci vědecké publikační činnosti.

Zmíním se pouze o účelu vědeckých publikací. Vědec publikuje z různých důvodů. Pomínu prozaické důvody hmotné povahy, i když i ty hrají svou úlohu. Jde především o to sdělovat nové poznatky, pokud existují. Jindy může jít o uchování intelektuálního dědictví nebo o vytváření osobní pověsti vědce. Při analýze komunikační situace publikací se objevuje pojem „veřejnost“. Publikace nebo její část má svou veřejnost. Struktura veřejnosti (např. čtenářů časopisu, knihy, cyklostylovaného materiálu apod.) závisí na obsahu a na způsobu podání, někdy také na autoru. Veřejnost se skládá z jednotlivců spojených stejným komunikátorem, vzájemně spojených jen velmi volně. V dané veřejnosti může dojít k dalším komunikačním aktům či procesům (např. k diskusím o knize apod.), popřípadě k dalšímu šíření informací. Tak mohou vznikat různé komunikační cesty nebo řetězy, které jsou součástí aplikace vědy nebo její popularizace.

Popularizace vědy se zakládá na širokém komunikačním větvení. První snaha vede k získání co nejširší veřejnosti vědy nebo některého vědního oboru, popřípadě dokonce jen některé informace či poznatku. Při popularizaci vědy jde o určité záměry, a proto také o určité komunikační efekty. Zvyšuje se úroveň informovanosti lidí všech nebo jen určitých kategorií, působí se na motivace, životní názory apod. V popularizaci vědy působí proces difúze, tj. šíření jednotlivých informací do širších okruhů veřejnosti. Touto cestou se aplikují vědecké informace a poznatky, vytváří se prestiž vědy nebo vědců. Popularizace vědy patří k jednomu z prvních problémů sociologie vědy, který bude empiricky zkoumán (J. Filipec a kol.).

Vědci používají také bezprostřední komunikace v různých komunikačních situacích k tomu, aby informace mohly opouštět systém vědy. Přednášejí v různých prostředích, poskytují konzultace,

dávají expertizy apod. Na bezprostřední sdělení navazují často dlouhé komunikační cesty, než konečně dojde k realizaci vědy. Tak může uplynout mnoho času mezi objevením aplikovatelného poznatku a jeho realizací. Praxe se pak více nebo méně opoždí za rozvojem vědy. Úvahy o vědeckotechnické revoluci (R. Richta, 1966) jsou cenné a zásadní. Zůstávají však jen na okraji, pokud nejsou propracovány komunikační otázky při výstupu ze systému vědy. Také analýza pojmu „praxe“ je velmi žádoucí.

Věda a společnost

Rada problémů se objevila v předcházejících částech studie. Nebudu se k nim vracet. Pokusím se tu o rekapitulaci vzájemných vztahů mezi vědou a společností. Vzájemný vztah dává dva možné přístupy. Jednak se můžeme ptát, jak společnost podmiňuje a ovlivňuje vědu, jednak obráceně, jak věda působí na společnost. Vzájemné vztahy jsou dynamické. Dynamika probíhá neustále. Není však vždy patrná. Jsou momenty, kdy vzájemné vztahy vědy a společnosti jsou aktuální a problémy vyžadují řešení. Naše doba je plná viditelných změn a je také plná problémů, které žádají řešení.

Růst systému vědy klade otázku, jaký je potenciál vědy v dané společnosti. Ekonomové zajímá hlavně potenciál užitečných a směnných hodnot. Sociologové zajímá spíše potenciál lidský. Představuje ho v hrubé podobě demografická struktura společnosti, např. věková, profesní, sociálně ekonomická, třídní, vzdělanostní aj. Mluvím tu o hrubé podobě proto, že v pozadí těchto kategorií jsou sociálně kulturní instituce a poměry společnosti, například ekonomika, školské instituce, a konečně celé společenské zřízení. Chceme-li tedy provést hlubší analýzu, nemůžeme se vyhnout důkladné sociologické analýze příslušné společnosti. Potenciál vědy vyžaduje tedy analýzu ekonomickou, demografickou a sociologickou. Bylo by žádoucí vypracovat metodiku podobné analýzy, která by sloužila jednak k analýze naší společnosti, jednak k mezinárodnímu srovnání. Je to jeden z předních problémů sociologie vědy.

Cíle společnosti podmiňují a ovlivňují — přímo nebo značně prostředkováně — cíle vědy. Systém vědy je a má být auto-

nomní. Nikdy však nemůže být autonomní natolik, aby ztrácel vztah k cílům společnosti. Postavení vědy se po této stránce v současné době mění a je zřejmé, že společnost se víc a více snaží nějakým způsobem vědu usměrňovat. Je to nebezpečné. Věda si musí zachovat značnou míru autonomie mimo jiné i proto, aby mohla být korektivem cílů společnosti, jestliže se ukazují jako neefektivní nebo nesprávné. Někdy je vědec povinen být kritikem a oponovat.

Vztahy mezi vědou a společností jsou do jisté míry ovlivněny organizací vědy v národním nebo celostátním měřítku. Vytvoří-li se „střešní“ orgány řízení, plánování, financování apod., vzniká vždy otázka, jak uspořádat takovou organizaci, aby věda neztrácela žádoucí autonomnost. V organizaci vědy nelze přebírat organizační modely z jiných oborů nebo odvětví. Jde o specifickou organizaci. Ve většině zemí světa se postupuje spíše pragmaticky než na základě sociologických poznatků a promyšlených modelů. Hledat optimální organizaci v tomto měřítku je další důležitý sociologický problém. Přitom je nutné přihlížet k diferenciaci vědy, neboť vertikální uspořádání nemusí být ve všech vědních oborech stejné.

Druhou stranou vzájemného vztahu vědy a společnosti je působení vědy na společnost. Do značné míry jsem se toho dotkl v předcházejících částech studie. Jde především o aplikaci a realizaci vědy. Jaké jsou základní možnosti? Věda působí na techniku a technologii, a to nejen ve výrobě, ale i v jiných oborech činnosti, např. v některých úsecích medicíny (jako chirurgie, ortopedie, ftiseologie aj.), vyučování (např. programované vyučování) atd. V technice a technologii se realizují různé vědecké informace a poznatky. Druhou možností je vzdělávání a výchova. Vědecké informace a poznatky musí nejprve projít lidským vědomím (informační nebo motivační sférou lidské osobnosti), a pak teprve — třeba po dlouhé době a prostředkováně — se eventuálně realizují.

Vědecké informace a poznatky mohou vstupovat do rozhodovacích procesů různého charakteru politického, ekonomického, sociálního nebo ještě speciálnějšího. Do těchto procesů mohou vstupovat různými komunikačními cestami nebo sítěmi, někdy pod přímým vlivem vědců, jindy

značně zprostředkovaně. Jak se to skutečně děje, můžeme spíše tušit než vědět. I tu nám chybí důkladný sociologický výzkum.

Ne všechny vědecké výtvořiny jsou k tomu, aby se realizovaly čili zvěcnily. To bychom dospěli k příliš úzkému, utilitaristickému pohledu na vědu. Pak bychom si nevěděli rady s celou řadou vědních oborů, jako je historie, filosofie, estetika atd. Věda — jak jsem dříve uvedl — je součástí kultury dané společnosti. Věda působí a může působit ještě více na kulturní dědictví dané společnosti. Projeví se pak v hodnotách, normách života, způsobu myšlení, světovém a životním názoru, životním stylu, chování, bytové a osobní kultuře — a to nejen úzkého okruhu lidí, ale větší části nebo celého obyvatelstva. Tu lze hledat i přímé nebo nepřímé vlivy vědy na veřejné mínění. Věda postupně mění občana. Učí lidi kriticky myslet. Takoví lidé nejsou loutkami, ale chtějí být spoluúčastníky a spolutvůrci veřejného života.

Institucionalizace vědy rozmnožuje spektrum společenských institucí a přispívá k složitosti moderní společnosti. Rostoucí počet personálu ve vědě mění demografickou strukturu společnosti. Přibývá počet těchto lidí. Procentuální podíl není zatím vysoký, ale do budoucna stále poroste. To je další závažný sociologický problém. Jak má růst, v jakých proporcích, jak využít daného potenciálu vědy, zda a jak regulovat růst, atd.

Vzájemné vztahy mezi vědou a společností lze řešit na dané společnosti. Lze přesněji nebo méně přesně odhadovat některé tendence budoucího vývoje. Hlavní úlohu tu však hraje historie, která tak stojí po boku sociologie vědy. Může zkoumat delší časové úseky a z jejich poznání vyvozovat závěry. Tu se objevují problémy, jako je tradice vědy, úloha vědy v sekularizaci společnosti, účast vědy ve změnách a rozvoji moderní civilizace, jakož i měnící se vzory vědy. V historické perspektivě lze zkoumat také problémy efektivnosti vědy, neboť mnoho vědních poznatků se projevuje až po dlouhé době. Vůbec dynamika aplikace vědy není stejná ve všech oborech a ve všech druzích poznatků. Musíme přihlížet i k dynamice praxe čili k otázkám společenské změny ve vztahu k vědě.

Ve vzájemných vztazích vědy a společnosti jsem se tu a tam dotkl problematiky vědní politiky. Můžeme rozlišovat politiku formální, mocenskou, založenou na analýze institucí a formální organizace. To není celá politika. Politika má nejen určité mocenské formy, ale také obsah. Něčeho se týká. A tak existuje politika hospodářská, kulturní, církevní — a také politika vědní. Nemůžeme ji ztotožňovat s termínem „vědecká politika“. Ta se může týkat všech oblastí života společnosti, ale „vědní“ politika pouze vědy. S institucionalizací vědy se vynořila i vědní politika. To je nezbytný proces. Řada poznatků získaných v sociologii vědy může mít jen popisný nebo vysvětlující charakter. Může přispívat i k předvídaní dalšího vývoje. Ale velká část poznatků by měla přispívat k formulování a rozvíjení vědní politiky, popřípadě k její kritice a korekturám. Vědní politika má několik úrovní, které odpovídají dříve naznačeným úrovním organizace. Především jde o vědní politiku uvnitř mateřských organizací, ve vztahu mezi těmito organizacemi, v měřítku národním a celostátním, a konečně i o mezinárodní vědní politiku. Věda a vědci by měli být v mnoha ohledech předvojem. Platí to i pro mezinárodní vztahy, kde právě úloha vědy je dnes veliká. Překonávají se prostorové vzdálenosti, věda by měla přispívat i k překonávání sociálních distancí mezi národy, rasami, mezi lidmi, společnostmi a i soustavami. Tak může věda vytvářet lepší svět.

*

Přehled literatury:

Anthony, R. N. (1952), *Management Controls in Industrial Research Organizations*, Boston, Harvard University, Graduate School of Business Administration.

Barber, B. (1952), *Science and the Social Order*, Glencoe, Ill., Free Press.

Barber, B. (1956), *Sociology of Science: A Trend Report and Bibliography*, Current Sociology, 5 : 91—153.

Barber, B. (1959), *The Sociology of Science*, in: R. K. Merton et al. (Eds.), *Sociology Today*, New York, Basic Books, s. 215—228.

Barber, B.—Horsch, W. (Eds.) (1962), *The Sociology of Science*, New York, The Free Press of Glencoe.

Becker, H.—Boskoff, A. (1961), *Sovremennaja sociologičeskaja teorija*, Moskva, Izdatelstvo inostrannoju literatury (ruský překlad).

Bureau of Applied Social Research (1958),

Flow of Information among Scientists, New York, Columbia University.

Bureau of Applied Social Research (1960), *Review of Studies in the Flow of Information among Scientists*, New York, Columbia, 2 vols.

Eiduson, B. T. (1962), *Scientists: Their Psychological World*, New York, Basic Books.

Hailsham, Lord (1963), *Science and Politics*, London, Faber.

Janoušek, J. (1968), *Sociální komunikace*, Praha, Svoboda, Sociologická knižnice.

Kaplan, N. (1964), *Sociology of Science*, in: E. L. Faris (Ed.), *Handbook of Modern Sociology*, Chicago, Rand MacNally, s. 852—881.

Kidd, C. V. (1959), *Basic Research-description versus Definition*, Science, 129 : 368—371.

Kłoskowska, A. (1967), *Masová kultura*, Praha, Svoboda, Sociologická knižnice.

Kroeber, A.—Kluckhohn, C. (1952), *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge, Mass., Peabody Museum.

Lamser, V. (1969a), *Komunikace a společnost, Úvod do teorie sociální komunikace*, Praha, Academia (v tisku).

Lamser, V. (1969b), *Teorie aplikace*, připraveno pro tisk.

Litterer, J. A. (1964), *Organizations: Structure and Behavior*, New York, Wiley.

Mannheim, K. (1936): *Ideology and Utopia*, New York, Harcourt.

Marcson, S. (1960): *The Scientist in American Industry: Some Organization Determinants in Manpower Utilization*, New York, Harper.

Merton, R. K. (1938), *Science, Technology and Society in 17th Century England*, Osiris, 4 : 360—632.

Merton, R. K. (1957), *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill., Free Press.

Nagel, E. (1962), *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*, New York, Harcourt.

Parsons, T. (1951), *The Social System*, Glencoe, Ill., Free Press.

Pelz, D. C. (1956), *Some Social Factors Related to Performance in a Research Organization*, Administrative Science Quarterly, 4 : 310—325.

Pelz, D. C.—Mellinger, G. D.—Davis, R. C. (1953), *Human Relations in a Research Organization*, Ann Arbor, University of Michigan, 2 vols.

Price, D. de S. (1963), *Little Science, Big Science*, New York, Columbia.

Richta R. (1966), *Povaha a souvislosti vědeckokotechnické revoluce*, Sociologický časopis 2 : 146—186.

Roe, A. (1953), *The Making of a Scientist*, New York, Dodd.

Snow, C. P. (1961), *Science and Government*, Cambridge, Mass., Harvard.

Taylor, C. W.—Barron, F. (Eds.) (1963), *Scientific Creativity: Its Recognition and Development*, New York, Wiley.

Weber, M. (1965), *Essais sur la théorie de la science* (překlad), Paris, Plon.

Wolfe, D. (Ed.) (1959), *Symposium on Basic Research*, Washington, American Association for the Advancement of Science.
Znaniecki, F. (1940), *The Social Role of the Man of Knowledge*, New York, Columbia University Press.

Резюме

Вацлав Ламсер: Основы социологии науки.

В статье, являющейся концепцией социологии науки, отмечаются развитие и современное состояние этой дисциплины. Настоящая концепция, находящаяся во второй части, сосредоточена в исходный системный образец, из которого следуют четыре основные проблемные области: социально-культурная система науки, вступление и выступление и взаимные отношения между наукой и обществом. Большое внимание уделяется структуре научной системы и организации науки. В социологическом анализе необходимо прежде всего заниматься научными деятельностями и информацией. Хорошие возможности предоставляет теория

социальной коммуникации, применяемая наукой.

Summary

Václav Lamser: Foundations of the Sociology of Science

The article presents a conception of the sociology of science: it deals with the development and the contemporary state of this discipline. The conception itself is discussed in the second part and is centered in the basic system model.

From this model four fundamental problem areas arise: The socio-cultural system of science, inputs and outputs and mutual relations between science and society. Great attention is devoted to the structure of the scientific system and to the organization of science. In the sociological analysis it is necessary to deal primarily with scientific activities and information. Favourable opportunities are presented by the theory of social communication applied to science.

Ve vědě stavíme nejen na ontologickém předpokladu, že existuje realita mimo zkušenost, kterou s ní máme, ale také na předpokladu axiologickém, že stojí za to mít vědomosti. Snaha dosáhnout vědomostí předpokládá vyšší hodnocení vědomostí než neznalosti. Jinými slovy, předpokládáme, že lepší je něco znát než to neznat. Kromě toho svým výběrem obsahu šetření dáváme také najevo, že tento vybraný speciální obsah stojí za to, aby byl poznán. Náš výběr předpokládá hodnocení. Vývoj vědy byl založen na axiologickém předpokladu, že stojí za to znát přírodu jako takovou. Náboženství se většinou stavělo k přírodě jako k něčemu hodnotnému, prostřednictvím čehož lze poznat Boha, zatímco filosofie se k ní stavěla jako k něčemu, co stojí za to znát jen jako celek. Jen ve vědě se setkáváme se zvýšenou žízni po poznání přírody do nejmenších podrobností. Jen vědec je natolik „potřeštěný“, aby věnoval svůj život například studiu určitých zvyků určitého druhu motýla.

Na základě logiky experimentování předpokládáme, že rozdíly v hodnotách, právě tak jako rozdíly v jakékoli jiné proměnné, povedou k rozdílu ve výsledku. Zda jde o důležitý rozdíl nebo nikoli, to je otázka empirická. Klasická epistemologie se svým důrazem na nehodnotící poznání považovala hodnoty (subjektů) za „subjektivní“ a tudíž za nehodné vědecké analýzy — hodnotící soud nehodnotících sociologů! Považovala hodnoty (pozorovatelů) za něco, co „poskvrňovalo“ proces „čistého“ poznání nebo mu stálo v cestě¹. A proto bylo problémem klasické epistemologie nalézt způsob, jak eliminovat předpokládaně negativní vliv hodnot na

provádění výzkumu. Tak zvané nehodnotící poznání se stalo cílem výzkumu.

Americká sociologie velmi dobře pochopila vliv hodnot našich subjektů nebo společnosti na jejich chování. Nedovedla však rozšířit sféru jeho působení na hodnoty pozorovatelů. Americká sociologie většinou pokládala své pozorovatele za lidi vysoko povznesené nad hodnoty² a své subjekty za lidi stojící hluboko pod hodnotami³. Uvedený nedostatek je hlavním důvodem nerozvinutosti sociologie vědění ve Spojených státech — i když se na tomto poli v poslední době setkáváme s jistými známkami zlepšení.

Klasická epistemologie trpěla nesprávnou koncepcí, že naše pojmové orientace jsou svou povahou čistě kognitivní, nebo že je můžeme takovými učinit. V duchu Aristotelovy a Kantovy logiky se klasická epistemologie vypořádávala se svými problémy v kategoriálních a kvalitativních termínech.

Podle autorova mínění naše pojmové orientace ohraničují naše orientace hodnotové. Všimněme si například rozdílu v hodnotových orientacích mezi konceptualizacemi jako např. „černošské nepokoje“ a „černošská revoluce“, „vietnamská válka“ a „destrukce Vietnamu“, „teroristé“ a „bojovníci za svobodu“, „veřejnost“ a „masa“. Nejde o hodnotící nebo nehodnotící orientace, ale o rozdíly v typech a stupních hodnotových orientací. Specifický účinek různých hodnotových orientací může a musí být empiricky zkoumán. Působení různých — nebo všech — hodnotových orientací nemůže být označeno za „předsudek“. Autor je toho názoru, že bez určitých hodnotových orientací (kupř. etických zájmů) nemůžeme v určitých for-

* V nedávno publikovaném článku prof. Thomase F. Houltta *Who Shall Prepare Himself for the Battle? (Kdo se má připravit k boji?)* (The American Sociologist, sv. 3, č. 1, únor 1968, s. 3–7) se jasně poukazuje na sociální odpovědnost sociologů. Autor zvláště varuje před rostoucím pocitem neutrality. Rád by doložil své stanovisko zdůrazněním role, kterou hodnoty právem hrají při provádění průzkumů.

¹ Stanley Taylor, *Conceptions of Institutions*

and the Theory of Knowledge, New York, Bookman Associates 1956.

² Nic nelze srovnat s Edwardsovou „škálou sociální žádoucnosti“, pokud jde o řešení problému hodnot pozorovatele.

³ Naše pojmy, například „masa“, odrážejí náš základní nedostatek důvěry a úcty k našim subjektům. Není divu, že behaviorismus a zdůrazňování vlivu prostředí v Americe tak pevně zakotvil.

mách konceptualizovat. Je například třeba mít upřímný zájem o černochy a úctu k nim (přesněji řečeno, k celému lidstvu, včetně černochů), abychom konceptualizovali jejich problém jako „revoluci za lidskou důstojnost“ spíše než jako „pekelné nepokoje“. A navíc, první konceptualizace může zahrnout podobné zápasy v celém světě a vrhnout světlo na základní problém sociálního života.

Různé konceptualizace, obrazy různých hodnotové orientace, mají různou heuristickou platnost. Hlavním problémem sociologie je zvolit co nejvíce heuristickou konceptualizaci problému, o nějž se jedná. Odpověď jistě nespočívá ve vytváření údajně nehodnotících orientací okopírováním modelu přírodních věd. Autor se odvažuje předložit hypotézu, že nejvíce heuristická konceptualizace je ta, která je nejvíce internacionální, univerzální a humanistická. Jedině takoveto konceptualizace mohou řešit lidské problémy jako lidské problémy. To je podstata neofreudovské konceptualizace člověka a společnosti⁴. Potřebujeme nikoli „etickou neutralitu“, ale politickou nestrannost. Naši tendenci k „stranickosti“ lze čelit spíše „nadstranickou angažovaností“ než nestranickou neutralitou, tak jako naše pokoušení k nepoctivosti můžeme překonat jedině silnou tendencí k poctivosti.

Naše základní hodnoty, například poctivost, otevřenost, vzájemná důvěra atd., mají při provádění výzkumu heuristickou úlohu. Totéž platí pro naši nadstranickou angažovanost, obzvlášť v pluralistické společnosti. Tyto vlastnosti jsou nejen žádoucí z hlediska etického, ale také nanejvýš důležité z hlediska výzkumné činnosti. Data ve vědě nejsou „dávána“, nýbrž „brána“. Jde-li o sbírání dat od lidí, je to docela něco jiného než sbírání dat z předmětů. Jedině zkoumaní lidé mohou přeroutit nebo zatajit hledané informace. Při získávání dat potřebujeme jejich spolupráci. Musíme získat jejich důvěru a úctu, než můžeme dostat onu informaci, kterou hledáme. Antropologové si dobře uvědomují heuristickou prázdnotu etno-

centrismu, když sbírají data v cizí kultuře. Naši vědci na klinikách si uvědomují heuristickou roli „úcty“ k svým subjektům (pacientům), když od nich získávají informace. Musíme lidem důvěřovat, máme-li od nich očekávat jakýkoli tvořivý nebo inteligentní projev. Vzájemná důvěra a úcta jsou podstatou dialektiky naší metody.

Máme-li kdy překonat provinciální ráz sociologie, abychom se tak mohli vyrovnávat s požadavky sociologie jako vědy, musíme se naučit akceptovat orientaci obrazy naší nadstranickou angažovanost. Jen v běžném smyslu můžeme mluvit o „anglické vědě“ ve srovnání s tím, mluvíme-li např. o „anglickém právu“, „anglické literatuře“ atd. I když vědecká obec je nejpůsobivějším důkazem schopnosti člověka rozvinout společenství na nadrasové, nadnárodní, nadnáboženské a nadosobní úrovni⁵, zbývá v tomto směru ještě hodně udělat. Etnocentrické řešení neznamená druhý extrém, kulturní relativismus, ale nadkulturní orientaci, která může smysluplně hodnotit různé kultury podle základních lidských problémů. Předpokládáme-li určité základní potřeby člověka jako biosociálního živočicha, pak můžeme hodnotit různé kultury na základě jejich schopnosti uspokojit tyto lidské potřeby, jakkoli různě jsou tyto potřeby i jejich splnění vyjádřeny v různých kulturách. To je podstata neo-freudovské konceptualizace člověka a společnosti. Konceptualizace života je neoddelitelná od konceptualizace zdraví.

Je však třeba připomenout, že morální city, ať jsou sebevznešenější, nemohou nahradit vědeckou přesnost. Naši tzv. aplikovaní vědci jsou více „aplikovaní“ než „vědečtí“, a tudíž mají málo toho, co mohou aplikovat. Často jsou emocionálně tak zaujati obsahem své volby, že nejsou schopni vidět, co jejich práce znamená pro druhé, kteří pracují na podobných problémech. Žijí ve světě sobě samým uložené izolace od teoretického rozvoje jejich vědy. Stávají se buď stranickými mluvčími nebo techniky. Bez nadstranické

⁴ Robert Endelman (ed.), *Personality and Social Life: Text and Readings*, Random House, New York 1967, s. 576–598.

⁵ Na rozdíl od přírodovědců závisíme při získávání dat na spolupráci se zkoumanými osobami. Naš stranický postoj bude metodologicky škodlivý. Podle autorova mínění byla hlavním důvodem neúspěchu hnutí tzv. vědeckého řízení jeho stranická povaha v očích dělníků.

⁶ D. S. L. Cardwell, „*Science and Society*“ in *Science and Society* (ed.), Rand McNally & Company, Chicago 1963, s. 30–38.

⁷ Herbert J. Muller, *The Use and Abuse of Science*, in: *The New Technology and Human Values*, John G. Burke (ed.), Wadsworth Publishing Company, Belmont 1966, s. 44–49.

angažovanosti je toto vyústění nevyhnutelné. Předkládají například příliš mnoho mírových návrhů a výroků o míru, aniž se opírají o různě orientované výzkumy míru. Je třeba mít na paměti, že vědecké disciplíny i lidé, kteří měli k dispozici přísné metodologické nástroje, byli zároveň těmi, kdo mohli pomoci s problémy aplikace⁸. Je pravda, že u mnohých problémů známe málo nebo nic, co bychom aplikovali. Jakmile však uznáme, že povaha našeho poznání nese pečeti našich hodnot, budeme vědět více o našich tíživých problémech a objevíme více způsobů, jak aplikovat to, co známe. Najdeme, co hledáme, a naše hodnoty rozhodují o tom, co hledáme.

Nehodnotící sociology také trápí ještě další klasické mechanistické pojetí pravdy. Předpokládá se, že pravda je tu, aby byla objevena. Problém stanovení pravdy nějaké propozice není prostě jen věcí objevu nebo verifikace. Co máme, to nejsou důkazy proti nedostatku důkazů, ale stupně a typy důkazů. Problémem metodologie je hodnocení důkazů, včetně rozhodování, zda něco je či není součástí důkazů. Konečným problémem je, kdy přesně můžeme rozhodnout o přijetí nebo odmítnutí nějaké hypotézy. V povaze důkazu nebo logiky není nic, co by nás *nutilo* hypotézu přijmout nebo odmítnout. Stanovení pravdy empirické propozice je svou povahou stejně soudící (hodnotící) jako logické (průkazné).

Hodnotící povaha stanovení pravdy se také odráží v rozdílných měřících, jichž občas používáme k validizaci.⁹

Souhrn

Nehodnotící sociologie neexistuje. Naše snaha dosáhnout vědomosti se zakládá na axiologickém předpokladu, že stojí za to vědomosti mít. Volba obsahu se zakládá na předpokladu, že stojí za to jej znát. Jak naše volba, tak i naše úsilí předpokládají hodnocení. Poctivost, otevřenost, vzájemná důvěra atd. nejsou jen žádoucími vlastnostmi, které bychom měli mít, ale jsou něčím, co nezbytně potřebujeme při řešení našich problémů. Mají heuristickou platnost při provádění výzkumů. Pravda je v poslední instanci právě tak „soudící“, jako je „logická“ a „průkazná“. Naše pojmové orientace ohraničují naše orientace hodnotové. Problém spočívá nikoli v tom, že je třeba odstranit naše hodnotové orientace, ale v tom, že je třeba hodnotit různé naše hodnotové orientace. Heuristická platnost pojmové orientace může být považována za základní kritérium volby. Podle mínění autora je nejlepší pojmovou orientací pro rozvoj vědy nadstranická angažovanost, spíše než nestranická neutralita nebo stranická angažovanost. Jedině v rámci takového transkulturní konceptualizace by různé kulturní projevy měly smysl.

Z angličtiny přeložil Vladimír Jindra

⁸ Harold D. Lasswell, *The Policy Orientation*, in: *The Policy Sciences: Recent Developments in Scope and Methods*, Daniel Lerner and Harold D. Lasswell, Stanford University Press, Stanford 1951, s. 3–15.

⁹ Není nic posvátného např. na úrovni 0,05 statistické významnosti při testování hypotéz. Sorokin, více než kdo jiný, občas zdůrazňoval proměnlivou povahu našich kritérií pravdy.

Výsledky sociologického výzkumu vysokoškolských studentů, posluchačů I. ročníku

Část I: Některé aspekty vstupu na vysokou školu

ELIŠKA FREIOVÁ

Ústav sociálně politických věd U K, Praha

V r. 1966 realizoval Ústav marxismu leninismu pro vysoké školy výzkum posluchačů I. ročníku vysokých škol, který je součástí komplexněji pojaté badatelské aktivity soustřeďující se na vysokoškolské studenty. O přípravě tohoto výzkumu, teoretických východiscích, meritorní zaměření atd. byla podána poměrně obšírlá informace v Sociologickém časopise čís. 1. 1967. Vzhledem k možnosti odkazu na tuto informaci se zde omezujeme především na prezentaci několika připomínek, jež nám dovolují předcházející informaci zpřesnit, a na některé metodologické a metodické poznámky.

Charakteristika výzkumného komplexu a zařazení výzkumu posluchačů I. ročníku:

Výzkumný komplex zahrnuje tři etapy:

- I. etapa — výzkum posluchačů I. ročníku — realizováno v dubnu 1966.
- II. etapa — výzkum posluchačů 4. ročníku — realizováno v dubnu 1969.
- III. etapa — výzkum absolventů vysokých škol — bude realizováno v roce 1972—1973.

Cílem proponovaného longitudinálního výzkumu, jehož objektem jsou posluchači vysokých škol, kteří

v roce 1965 začali na vysokých školách studovat,

v roce 1969 budou posluchači 4. ročníku, v roce 1972/73 budou v průměru dva roky absolventy vysokých škol,

je postižení dynamiky vývoje určitých sledovaných jevů, k nimž došlo

- a) v průběhu vysokoškolského studia,
- b) v období vymezeném závěrečnou fází vysokoškolského studia a počáteční fází profesionální aktivity.

Naše časové strukturování výzkumného komplexu se opírá o několik hypotéz. Předpokládáme, že posluchače prvních ročníků ještě není možno považovat za

vysokoškolské studenty v plném smyslu slova. První rok studia chápeme jako fázi intenzivní adaptace subjektu na změnéné podmínky především pracovní, ale i životní. Mladí lidé se v průběhu prvního roku studia na vysoké škole teprve seznamují s charakterem požadované aktivity, s nároky na výkon, s podmínkami optimálního výkonu, atp. V této fázi jsou mimo jiné nuceni překonávat řadu stereotypů, pracovních mechanismů, k jejichž vytvoření a zafixování došlo v letech předcházejících studiu na vysoké škole a jež se v změnéných podmínkách stávají disfunkčními.

Posluchače čtvrtého ročníku naopak považujeme již za „plnohodnotné“ vysokoškolské studenty, kteří ve své většině jsou dostatečně seznámeni se specifickým charakterem práce na vysoké škole a jsou již také více subjektem než objektem výchovně vzdělávacího procesu. Z aspektu našeho zájmu — výzkumu absolventů vysokých škol — byla při úvahách nad časovou strukturací výzkumného komplexu dána v druhé etapě přednost studentům 4. ročníku před posluchači studujícími na vysoké škole v posledním ročníku, a to především z toho důvodu, že jejich profesionální aspirace nejsou ještě tak silně „zatíženy“ znalostmi konkrétního uplatnění, jako je tomu u studentů 5. ročníku.

Časové určení třetí etapy je prozatím stanoveno na rok 1972, případně 1973.

Při komparaci jednotlivých etap, postihujících konkrétní vývojové změny, bude nutno brát v úvahu jejich ovlivnění mnoha faktory. Především v relaci k srovnávání výsledků 1. a 2. etapy zde jmenujeme:

1. Biologické, psychologické a sociální zrání subjektu — relativně samovolný proces mající své kulturní určení.
2. Přímé působení vysoké školy — sociální instituce, jejíž hlavní funkcí je mnohostranná příprava vysoce kvalifikovaných odborníků.

3. „Přirozený výběr“, jehož konkrétním efektem v našem případě je skutečnost, že v souboru posluchačů 4. ročníku dojde ve srovnání se souborem posluchačů 1. ročníku k výrazným strukturálním změnám. V intervalu tří let dojde k úbytku těch, kteří z různých příčin nemohou ve studiu na vysoké škole dále pokračovat.¹ Statistické materiály MŠK a další výzkumné materiály potvrzují, že kulminální bod studijního odpadu spadá do mezidobí realizace 1. a 2. etapy a že hlavním důvodem předčasného odchodu studentů z vysoké školy jsou důvody prospěchové.²

4. Závažné společenské změny, především makrostrukturální, k nimž ve vymezeném údobí došlo a jež zvláště vzhledem k posledním událostem ve vývoji naší společnosti výrazně ovlivnily názory respondentů, jejich postoje, vztahy, výkony, atd.

Naše postižení změn ovšem nutně bude jen postižením globálním. Vzhledem k celkovému charakteru výzkumů, jejich extenzitě, použitým technikám atd. zde neexistuje reálný předpoklad k zjištění a odlišení intenzity působnosti jednotlivých faktorů, i když se domníváme, že hypoteticky bude možno intenzitu vlivu některých činitelů naznačit.

Meritorní zaměření výzkumu

První a druhá etapa postihuje především strukturu společenských činností vysokoškoláků. Akcentována je činnost studijní — činnost, jež určuje charakter studentů

jako specifické sociální skupiny (motivační, objektivní podmínky činnosti, výkon, výsledky). Důraz je kladen i na politickou aktivitu, politické názory, postoje — sféru, která je významná z aspektu úvah o polydimenzionální odbornosti vysoce kvalifikovaného socialistického odborníka.

Druhá etapa výzkumu (výzkum posluchačů 4. ročníku) je rozšířena o výzkum profesionálních aspirací, které záměrně vyjímáme z širokého kontextu životních cílů a tužeb mladého člověka. Tato partie výzkumu bude výchozím bodem výzkumu absolventů vysokých škol (3. etapa), v němž chceme sledovat proměny fenoménu profesionální aspirace — postihnout změny v dimenzích i směru těchto aspirací, a to nejen v rovině jevové.

Celý komplex výzkumné aktivity je meritorně značně extenzivní. Tento základní rys je dán dosavadní „novostí“ a neprobádaností zkoumané reality, nedostatkem solidních faktů a poznatků, jež je nutno nejprve shromáždit.³ Proto je našim cílem přispět k zmapování diskutované oblasti, vytvořit podklady pro další systematickou badatelskou práci. Výsledky, poznatky jednotlivých etap se dále stanoví (a již stávají) výchozími body další, meritorně sevířnější aktivity, umožňující hlubší postižení zkoumaných jevů.

Výzkum posluchačů 1. ročníku

1. etapa výzkumu vysokoškolských studentů — výzkum posluchačů 1. ročníku — byla realizována v dubnu 1966.

¹ Odkazujeme zde na řadu odborných publikací v časopise Vysoká škola, vycházejících z analýzy statistického materiálu, v nichž se jednotliví autoři pokoušejí postihnout příčiny předčasného odchodu studentů z vysokých škol. (Např. J. Hermach, VŠ 1961/62, č. 9; V. Bezdiček, VŠ 1962/63, č. 11; K. Galla, VŠ 1963/66, č. 4; J. Starý, VŠ 1960/61, č. 6; J. Havlíček, VŠ 1964/65, č. 2; A. Bolek, VŠ 1963/64, č. 7; J. Ondra, VŠ 1964/65, č. 6, atd.)

² Srovnání počtu posluchačů 1. a 2. ročníku v podsouborech fakult a lokalit našeho výběrového souboru:

V podsouboru

— strojních fakult činil úbytek	39,9 %
— přírodovědeckých fakult činil úbytek	20,8 %
— fakult politické ekonomie činil úbytek	20,3 %
— lékařských fakult činil úbytek	11,7 %
— pedagogických fakult činil úbytek	6,8 %
— fakult v Praze činil úbytek	31,9 %
— fakult v Košicích a Prešově činil úbytek	25,0 %
— fakult v Bratislavě činil úbytek	19,5 %
— fakult v Plzni činil úbytek	2,0 %
— fakult v Olomouci byl zjištěn přírůstek	9,2 %

³ I když hovoříme o dosavadní neprobádanosti, případně ztajenosti diskutovaného objektu, tj. vysokoškolského studentstva, vycházeli jsme již při

přípravě 1. etapy výzkumu z výsledků některých výzkumů (v té době většinou ještě nepublikovaných), které se ovšem zaměřovaly především na zkoumání studentů jedné fakulty. Při přípravě 1. etapy výzkumu jsme čerpali především z výsledků a zkušeností těchto výzkumů: J. Brokl, M. Jirková, L. Sobotka, Z. Safář (katedra ML fakulty všeobecného lékařství KU Praha), *K problematice politické angažovanosti a zájmové činnosti vysokoškolských studentů*; S. Hermochová (katedra psychologie filosofické fakulty KU, Praha), *Výzkum zájmů vysokoškolských studentů*; L. Nestěrovová, F. Tomáška (katedra ML Elektrotechnické fakulty ČVUT, Praha), *Výzkum posluchačů Elektrotechnické fakulty ČVUT v Praze*; B. Vergnerová (katedra ML AMU, Praha), *Výzkum zájmů vysokoškoláků*; Vysokoškolský výbor KSC v Praze, *Vztah studentů k ČSM a některé politické postoje*; Z. Rajman a kol. (katedra ML VŠST, Liberec), *Výzkum současného stavu života a práce studentů SVŠT v Liberci*; Angelis, Strnad, Malý, Dziedzinská (Pedagogická fakulta, Hradec Králové, Lékařská fakulta, Hradec Králové, Vysoká škola chemickotechnologická v Pardubicích), *Výzkum vysokoškolských studentů ve Východočeském kraji*; F. Koudelka a kol. (Kabinet sociologie mládeže Pedagogické fakulty UP, Olomouc), *Výzkum osobnosti posluchače pedagogické fakulty*; J. Krejčí (katedra ML Pedagogické fakulty, Ostrava), *Výzkum některých komponentů světového názoru posluchačů Pedagogické fakulty v Ostravě*.

Výběrový soubor

byl vybrán dvoustupňovým výběrovým řízením. V 1. stupni bylo záměrně vybráno devatenáct fakult pěti různých typů od-

zkumníka (který byl pracovníkem fakulty) s vyplněnými dotazníky. (Ve třech případech k tomuto porušení došlo — materiály odevzdali sami výzkumníci.)

Tabulka 1: Struktura výběrového souboru*)

Fakulta	Praha	Bratislava	Olomouc	Plzeň	Košice Prešov	Součet
strojní	945/150	444/150	—	140/140	166/166	606
politické ekonomie	346/150	197/150	—	—	—	300
přírodo- vědecká	304/150	602/150	342/150	—	144/144	594
lékařská	390/150	513/150	262/150	239/150	330/150	750
pedagogická	245/150	—	234/150	225/150	397/150	600
Součet	2230/750	1756/600	838/450	604/440	1037/610	2850

* První číslo znamená stav posluchačů k 30. 9. 1965, druhé číslo znamená počet posluchačů zahrnutých do výzkumu.

borného zaměření, v 2. stupni bylo na každé fakultě náhodně vybráno 150 respondentů, posluchačů 2. semestru. (Bližší viz citované číslo Sociologického časopisu).

Způsob získávání dat

Výzkum byl realizován technikou anonymního dotazníku. Provedením výzkumu na vybraných devatenácti fakultách byli pověřeni výzkumníci, jejichž úkolem bylo především provést druhý stupeň výběrového řízení a zajistit účast respondentů. Zajištění vysoké účasti respondentů bylo podporováno i osobní zaangażovaností děkanů většiny fakult, kteří figurovali jako signatáři na pozvánkách k účasti na akci. Před započítáním vyplňování dotazníků si každá skupina respondentů zvolila ze svého středu dvou až tříčlennou komisi, jejímž úkolem bylo převzít od výzkumníka čisté dotazníky, předat je shromážděným studentům k vyplnění a shromážděné dotazníky odeslat na ÚML. Výzkumníci dostali potvrzení o odeslání dotazníků. Daný postup, který v sobě bezesporu skrýval určité nebezpečí neodeslání zásilky, byl zvolen proto, aby byla vyloučena možnost manipulace vý-

Z proponovaného počtu 2 850 dotazníků bylo získáno 2 726, zpracováno bylo 2 597.

Způsob zpracování dat

Údaje dotazníku byly převedeny na děrné štítky, byla provedena dílčí kategorizace některých otázek. Děrnostítkovou technikou zpracovaný materiál (absolutní a relativní četnosti odpovědí na jednotlivé otázky, tříděné podle všech devatenácti fakult) byl prvním materiálem z tohoto výzkumu, prezentovaným pod názvem *Sociologický výzkum vysokoškolských studentů, sumarizace odpovědí na otázky*, Výzkumný materiál č. 1, ÚML 1967. Další fáze zpracování spočívala v aplikaci testu homogenity (viz E. Freiová—J. Řehák, *Použití informačních testů homogenity při výzkumu vysokoškolských studentů*, Sociologický časopis č. 4, 1968). Výsledky a závěry této operace s empirickým materiálem jsou souborně obsaženy ve výzkumné zprávě E. Freiové, *Sociologický výzkum vysokoškolských studentů*, Výzkumný materiál č. 2, ÚML 1967. Hlavní a konečné zpracování empirických dat bylo provedeno na samočinném počítači ELLIOTT 503 (Inorga Praha). Matematicko-statistická

operace spočívala především v provedení další kategorizace, třídění II., III. a IV. stupně výpočtu absolutních a relativních četností podle sloupce, řádku a N, výpočtu testovacího kritéria χ^2 , určení významnosti tabulek, výpočtu koeficientu kontingence, určení znaménkového schématu.⁴

Výsledky 1. etapy výzkumu jsou obsaženy v sedmi dílčích výzkumných zprávách, jež jsou k dispozici na ÚML, Praha 1, Celetná 20.⁵

Výsledky výzkumu

Stručný popis výběrového souboru (N = 2 597)

Výběrový soubor tvořilo 46,7 % mužů a 53,3 % žen. Převaha žen v našem výběrovém souboru je determinována jeho strukturou, zařazením fakult s výraznou převahou žen — studentek (především pedagogické fakulty).

Česká národnost byla zastoupena 57,3 %, slovenská 39,0 %, jiná 3,7 %. V dané souvislosti považujeme za nutné pouze připomenout, že na vysokých školách v českých zemích studuje zhruba 95 % studentů české národnosti, obdobně je tomu na Slovensku s výjimkou Košic a Prešova, kde studuje zhruba 10 % studentů jiné než české či slovenské národnosti. Věková struktura respondentů: 18 let 15,8 %; 19 let 57,3 %; 20 let 18,1 %; 21 a více let 8,8 %. Ve skupině 18letých studentů je významně více posluchačů přírodovědeckých fakult a významně méně posluchačů fakult politické ekonomie a strojního inženýrství. Posluchači strojního inženýrství a politické ekonomie tvoří podstatnou část studentů 20letých a starších. Tento fakt je mimo jiné ovlivněn především tím, že mezi posluchači obou těchto typů fakult je největší počet absolventů

středních odborných škol. V době před vstupem na vysokou školu žilo 26,4 % posluchačů v Praze, Brně, Bratislavě, nebo v obcích ležících v nejbližším okolí těchto měst; 17,2 % posluchačů žilo v obcích do 2 000 obyvatel; 12,3 % v obcích do 5 000 obyvatel; 19,5 % v místech do 20 000 obyvatel; 26,4 % v místech nad 20 000 obyvatel. Z malých obcí do 2 000 a 5 000 obyvatel přišlo na vysokou školu významně více posluchačů pedagogických fakult.

Nejvyšší stupeň ukončeného vzdělání otce: vysoká škola — 22 %, střední škola s maturitou — 31,2 %, nižší střední, učňovská škola — 21,6 %, základní (i neukončená) 25,1 %. Nejvyšší stupeň ukončeného vzdělání matky: Vysoká škola — 5,7 %, střední škola s maturitou — 28,0 %; nižší střední — 22,4 %, jen základní 43,9 %.

Více než jednopětinové zastoupení studentů, jejichž otec má vysokoškolské vzdělání, bylo výrazně ovlivněno zařazením lékařských fakult do výběrového souboru. Struktura jednotlivých podsouborů v relaci k znaku vzdělání otce je značně rozdílná (viz tab. 2).

Tabulka 2: Procento otců a matek s ukončeným vysokoškolským vzděláním na jednotlivých typech fakult

Fakulty	Otec	Matka
strojn	18,0	3,2
přírodovědecké	21,8	5,9
lékařské	30,8	8,5
politické ekonomio	21,6	6,5
pedagogické	15,4	4,2

⁴ Matematicko-statistické zadání úkolu provedl B. Kosina, ÚML, Praha, vypracování úlohy pro samočinný počítač J. Míkoláš, Inorga Praha, technické práce V. Krechlerová a L. Pianezzerová, ÚML, Praha.

⁵ Seznam výzkumných zpráv, jež jsou k dispozici v ÚML Praha:

1. výzkumný materiál — kolektiv skupiny pro výzkum vysokoškolských studentů ÚML — *Sumarizace odpovědí na otázky*, 1967;
2. výzkumný materiál — 1. výzkumná zpráva — E. Frelová, *Testování homogenity*, 1967;
3. výzkumný materiál — 2. výzkumná zpráva — J. Šiklová, *Vztah k výuce ML na vysokých*

školách; Rozdíly v politických názorech a veřejně politické činnosti studentů a studentek, 1968; výzkumný materiál — 3. výzkumná zpráva — E. Frelová, *Některé aspekty vstupu na vysokou školu*, 1968;

5. výzkumný materiál — 4. výzkumná zpráva — A. Matějovský, *Struktura studijní činnosti*, 1968;
6. výzkumný materiál — 5. výzkumná zpráva — F. Povolný, *Struktura společenských činností*, 1968;
7. výzkumný materiál — 6. výzkumná zpráva — M. Kubíčková, *Typologie hodnotových, zvláště politických orientací vysokoškolských studentů — část I. a II.*, 1968.

Analýza empirického materiálu

Typ absolvované střední školy

Výběrový soubor byl tvořen 84,2 % absolventy SVVŠ (střední všeobecně vzdělávací škola), 15,8 % absolventy SOŠ (střední odborná škola).

Mezi typem absolvované střední školy a typem (odbornou zaměřeností) fakulty zjišťujeme velmi silný významný vztah. Absolventi SOŠ tvoří 44 % posluchačů fakult strojního inženýrství a 24,8 % posluchačů politické ekonomie. U ostatních typů fakult se počet absolventů SOŠ pohybuje v rozmezí 4—7 %. Posluchači strojního inženýrství, absolventi SOŠ jsou převážně absolventy střední školy, jejíž odborné zaměření konverguje s odborným zaměřením vysokoškolského studia. (Pouze 3 % jsou absolventy SOŠ jiného odborného zaměření.) Podobně je tomu i v případě posluchačů fakult politické ekonomie — jsou to téměř výhradně absolventi středních ekonomických škol. *Zjišťujeme tedy těsnou souvislost mezi odbornou zaměřeností absolvované střední odborné školy a oborem studovaným na vysoké škole.*

Ve většině výzkumů vysokoškolských studentů, které našemu výzkumu předcházely, byly zjišťovány významné difference v průběhu i výsledcích studijní aktivity absolventů SVVŠ a SOŠ.⁶ Také v našem výzkumu byly zjištěny významné difference.

K datu realizace terénní akce měli složený všechny zkoušky za 1. semestr

absolventi SOŠ	74,2 %
absolventi SVVŠ	89,9 %

K nejlepší prospěchové skupině (prospěch za 1. semestr) patřilo

21,5 % absolventů SVVŠ,
11,4 % absolventů SOŠ.

Potvrzuje se, že *průběh i výsledky studijní činnosti na počátku vysokoškolského studia jsou u absolventů SOŠ horší než u absolventů SVVŠ*. Lze předpokládat, že zjištěné difference budou ovlivněny a) odlišnostmi v charakteru předcházející studijní činnosti, b) skutečností, že ke studiu na vysoké škole se nehlásí nejlepší absolventi SOŠ, ale hlásí se k němu nej-

lepší absolventi SVVŠ. Ad a). Rozdíly ve funkci obou typů vysokých škol (SVVŠ — příprava ke studiu na vysoké škole, SOŠ — příprava k povolání vyžadujícímu střední odbornou kvalifikaci) determinují charakter studia, strukturu studijní činnosti atd. Zdá se, že SVVŠ i přes nedostatky, které jsou tomuto sektoru našeho školského systému v současné době vytýkány, vytváří příznivější podmínky pro rozvoj osobnosti potenciálního vysokoškolačka než SOŠ — vzdělávací instituce, jejíž základní funkcí je příprava středně odborně kvalifikovaného pracovníka. Ad b). Klademe si zatím nezodpověditelnou, ale pracovníky vysokých škol často kladenou otázku, v jakém rozsahu je možno přijmout hypotézu, že v současné době se ke studiu na vysoké škole nehlásí — z aspektu studijního výkonu na střední škole — nej kvalitnější absolventi SOŠ, že tito jedinci naopak vstupují po ukončení střední školy přímo do pracovního poměru, zatímco nej kvalitnější absolventi SVVŠ se ke studiu na vysoké škole hlásí. Tato hypotéza se zdá být nosná, především vzhledem k současné silné mzdové nivelizaci, praktické neexistenci rozdílů mezi absolventem vysoké školy a absolventem SOŠ, i vzhledem k existující poptávce na trhu pracovních sil po pracovnících středně odborně kvalifikovaných — tedy absolventech SOŠ, a nezájmu o absolventy SVVŠ. Zjištěné difference je nutno hodnotit i z aspektu postižení dalších rozdílů mezi absolventy SVVŠ a SOŠ, především z aspektu období úvah a rozhodování se pro studium na vysoké škole.

Bezprostřední vstup na vysokou školu

Z celkového počtu 2 597 studentů začalo 87,6 % posluchačů studovat na vysoké škole bezprostředně po ukončení studia na střední škole, 12,4 % posluchačů začalo studovat na vysoké škole po roční nebo víceleté přestávce. V tomto údobí (z N = 322) jich bylo 156 zaměstnáno v oboru souvisejícím svým odborným zaměřením se studovaným oborem; 91 jich bylo zaměstnáno v oboru nesouvisejícím se studovaným oborem, 52 jich studovalo na jiné fakultě atp. Později začali na vysokých školách studovat především absolventi SOŠ.

⁶ Např. A. Matějovský, *Sociální profil vysokoškolských studentů*, kandidátská práce ŮML, Praha 1967; *Výzkum vysokoškolských studentů*, VV KSC, Praha 1966.

Tabulka 3: Vztah mezi typem absolvované střední školy a bezprostředním vstupem na vysokou školu

	Typ absolvované střední školy		
	SVVŠ	SOŠ	součet
Bezprostřední vstup na vysokou školu	87,2	63,0	84,2
Vstup po jednom či více letech	12,8	37,0	15,8
Součet	100,0	100,0	100,0

$K = 0,218$ (alfa 1%).

Ovšem absolventi SOŠ nejen že významně později vstoupili na vysokou školu, ale i významně později se pro možnost vysokoškolského studia rozhodli, později o této možnosti začali uvažovat.

O možnosti vysokoškolského studia začalo uvažovat už v základní devítileté škole

66,5 % absolventů SVVŠ,
24,3 % absolventů SOŠ.

Studovat na vysoké škole se už v ZDŠ rozhodlo

38,3 % absolventů SVVŠ a jen
10,2 % absolventů SOŠ.

Až po maturitě se rozhodlo

2,8 % absolventů SVVŠ a
18,8 % absolventů SOŠ.

Tyto i další informace, které vypovídají nejen o pozdějším vstupu absolventů SOŠ na vysokou školu, ale i o posuvu v době počátku úvah a rozhodování se pro vysokoškolské studium, vedou k formulaci hypotézy, již bude nutno dalšími výzkumy buď verifikovat nebo zamítnout, že u absolventů SOŠ lze vstup na vysokou školu v menší míře považovat za realizaci posledního článku dlouhodobě proponovaného systému přípravy, za realizaci závěrečné fáze profesijní přípravy, která byla proponována již v době povinné školní docházky či počátku studia na střední škole. Podobně by bylo možno formulovat hypotézu, že v mnoha případech je u absolventů SVVŠ vstup na vysokou školu krokem k realizaci dalšího

článku systematické přípravy a že tato proponovaná příprava determinuje i volbu typu střední školy.

Zdroj informací o vysokoškolském studiu

Četnosti odpovědí na otázku „Od koho jste převážně získal informace o vysokoškolském studiu?“

1. od otce, matky, sourozenců — 18,0 %; od spolužáků, přátel, spolupracovníků — 28,1 %; od středoškolských učitelů či učitelů vysokých škol při náboru — 35,4 %; z tisku, rozhlasu, televize atp. — 11,4 %; z jiných pramenů — 7,1 %.

Výsledky této typicky pouze orientační otázky potvrdily, že nejčastěji uváděným zdrojem jsou učitelé, především učitelé středních škol, vliv vysokoškolských učitelů je naprosto zanedbatelný. Silnou frekvenci působení (intenzita a účinnost zkoumány nebyly)⁷ tohoto zdroje zjišťujeme především u posluchačů pedagogických fakult, absolventů SVVŠ, žen a respondentů, jejichž rodiče mají jen základní vzdělání a patří do kategorie fyzicky pracujících. Spolupracovníci a přátelé se zcela přirozeně stávají významným informačním zdrojem především pro ty mladé lidi, kteří na vysokou školu vstoupili bezprostředně po skončení studií na střední škole, pro posluchače s praxí, jedince, kteří o možnosti studia na vysoké škole začali uvažovat až po maturitě. Rodiče byli za dominantní informační zdroj označeni především studenty, jejichž otec či matka mají sami vysokoškolské vzdělání. Mimo vlastní zkušenosti předpokládáme u těchto rodičů i větší přehled o školském systému a jeho struktuře, o požadavcích jednotlivých školských sektorů, o daných možnostech, atp. Lze s dosti vysokou pravděpodobností předpokládat, že jejich kvalifikovaná informovanost, jež jim dovoluje stát se dominantním informačním zdrojem, je ovlivněna i intenzivní snahou být dobře informován, neboť v těchto rodinách se o možnosti (či nutnosti, samozřejmosti) vysokoškolského studia dětí uvažuje a rozhoduje již v době jejich raného mládí.

Členy rodiny jako dominantní zdroj informací uvádějí především posluchači lékařských fakult — 30,8 % mediků pochází

⁷ Posluchači VŠB v Ostravě považovali za nejúčinnější informace získané od rodičů, na druhé místo řadili studenty a absolventy vysoké školy, za nejméně fungující zdroj označili učitele středních škol.

(Z. Navrátil, Sociologický výzkum studentů při přijímacích pohovorech na hutní fakultě VŠB v Ostravě, Ostrava 1966).

z rodin, kde jeden či oba rodiče mají ukončené vysokoškolské vzdělání, a 16,3 % mediků má jednoho či oba rodiče „zdravotnickými pracovníky“ — převážně lékaři. V celém výběrovém souboru uvedlo 428 z 2 597 respondentů, že některý z jeho rodičů studoval obor shodný či blíže příbuzný oboru respondenta. Z těchto 428 studentů jich 36 %, tj. dvakrát více než v celém výběrovém souboru, uvádí rodiče jako dominantní zdroj informací.

Doba úvah o možnosti studia na vysoké škole

Ve výzkumu byla věnována značná (a jak se později ukázalo, oprávněná) pozornost zjištění doby počátku úvah a rozhodování o možnosti vysokoškolského studia i o konkrétním studijním oboru.

O možnosti studia na vysoké škole začalo uvažovat 59 % respondentů už v ZDŠ, 26,1 % v průběhu studia na střední škole, 8,5 % v posledním roce střední školy, 2,1 % po maturitě, 3,5 % neví, neodpovědělo. Pro vysokoškolské studium se rozhodlo 33,8 % respondentů už v ZDŠ, 31,6 % v průběhu studia na střední škole, 27,1 % v posledním roce střední školy, 5,2 % po maturitě, 2,2 % neví. Pro konkrétní studijní obor, který v přihlášce na vysokou školu uvedli na 1. místě (bez ohledu na to, zda tento obor nyní studují), se rozhodlo 17,1 % už v ZDŠ, 29,3 % v průběhu středoškolských studií, 42,9 % v posledním roce studia na střední škole, 7,7 % po maturitě, 3,0 % neví, nemohou odpovědět.

Získané informace vypovídají o poměrně „raném“ počátku úvah o možnosti studia na vysoké škole, které se v průběhu středoškolských studií mění v rozhodnutí a zejména v posledním ročníku střední školy vyúsťují v rozhodnutí studovat ten který konkrétní studijní obor, zaměření. „Rané“ rozhodování zjišťujeme především u absolventů SVVŠ a u dětí z takzvaných akademických rodin. Potvrzuje se, že v akademických rodinách se o vysokoškolském vzdělání dětí uvažuje již velmi záhy a že zájem o tuto aktivitu je systematicky evokován a podporován.

Za významné považujeme zjištění neexistence významného vztahu mezi dobou úvah a rozhodování a velikostí lokality, z níž mladý člověk na vysokou školu přišel. Ovšem výrazná je orientovanost

mladých lidí z vesnice, téměř převážně dívek, na pedagogické fakulty. Vezmeme-li v úvahu tento fakt a zároveň skutečnost, že na pedagogických fakultách je i největší počet respondentů z rodin, kde rodiče fyzicky pracují a mají pouze základní vzdělání, zdá se, že studium na pedagogických fakultách se stalo významným mobilitním kanálem především vesnické dívčí mládeže z rodin s nižším sociálním statusem.

Ve výzkumu byly zjištěny významné difference jak v charakteru studijní aktivity, tak i ve studijním výkonu mezi posluchači s „ranou“ a „pozdější“ dobou počátku úvah i rozhodování. *Studenti s „raným“ počátkem úvah a rozhodování častěji patří ke skupině studentů nejlepší prospěchové skupiny, k studentům, kteří v době realizace terénní akce měli splněny všechny předepsané zkoušky, věnovali více času plnění studijních povinností; v celkové struktuře činnosti těchto studentů zaujímají činnosti, svým charakterem úzce související se studovaným oborem, významnější místo než v případě studentů s „pozdější“ dobou úvah a rozhodování.*

Vyhraněnost a realizace voleb studijních oborů

V našem výzkumu jsme se pokusili o zachycení tzv. odborné vyhraněnosti či nevyhraněnosti posluchačů na základě hodnocení charakteru studijních oborů, jež jednotliví respondenti uváděli v přihlášce ke studiu na vysokou školu. Na základě předem vypracovaného, dosti složitého klíče byli studenti rozděleni do dvou základních kategorií. Do první kategorie (studenti odborně vyhranění — 70,5 % výběrového souboru) byli zařazeni ti studenti, jejichž studijní obory, uvedené v přihlášce ke studiu na vysoké škole, byly charakterem své odborné zaměřenosti „blízké“, „příbuzné“, případně studenti uvádějící stejný studijní obor, jež bylo možno studovat na fakultách umístěných v různých lokalitách. (Např.: 1. volba — strojní fakulta, 2. volba — fakulta elektrotechnického inženýrství; 1. volba — lékařská fakulta Praha, 2. volba — lékařská fakulta Plzeň.) Do druhé kategorie (studenti odborně nevyhranění — 29,5 % výběrového souboru) byli zařazeni studenti s odlišným charakterem studijních oborů uvá-

děných v přihlášce ke studiu na vysoké škole. (Např. 1. volba — AMU, 2. volba — strojní fakulta). Vzhledem k obtížnosti kategorizace (řada případů stála na rozmezí odborné vyhraněnosti a nevyhraněnosti) i vzhledem k hlavnímu záměru vkládanému do této kategorizace (eliminovat jedince jednoznačně odborně nevyhraněné) byly případy stojící in margine řazeny mezi odborně vyhraněné jedince. (K této simplifikaci jsme byli donuceni jednak složitostí úkolu i naší neznalostí konkrétních nástrojů poznávání.) Tímto způsobem se nám podařilo získat pouze jednu „čistou“ kategorii — a sice kategorii odborně nevyhraněných studentů. Jsme si ovšem vědomi, že námi zjištěná odborná nevyhraněnost nemusí být plně adekvátní reálně existující nevyhraněnosti studentů, neboť při uvádění studijních oborů v přihláškách ke studiu hraje svou roli řada faktorů, např. spekulace. Poměrně velký počet studentů např. uváděl jako 2. či častěji 3. volbu některý z málo atraktivních studijních oborů (fakult), na které se již řadu let hlásí (relativně, vzhledem k směrným číslům MŠ) málo uchazečů a kde pravděpodobnost přijetí je zhruba 2—4krát větší než na fakultách atraktivních.⁸

Tabulka 4: Procento studentů odborně vyhraněných a nevyhraněných na jednotlivých typech fakult

Fakulty	Vyhranění	Nevyhranění
strojní	56,2	43,8
přírodovědecké	73,7	26,3
lékařské	70,4	29,6
politické ekonomie	69,1	30,9
pedagogické	81,5	18,5

Na těchto tzv. neatraktivních fakultách (v našem výběrovém souboru zastoupených strojní fakultou a fakultou politické ekonomie) byl také zjištěn největší počet odborně nevyhraněných studentů.

Ovšem toto zjištění, které dokumentuje značnou rozrůzněnost jednotlivých sektorů našeho vysokého školství, je nutno doplnit zjištěním silné vnitřní diferenciaci jednotlivých podsouborů fakult, rozdíly mezi podsoubory lokalit.

(Např. na strojní fakultě v Praze bylo zjištěno 22,7 % odborně nevyhraněných studentů, na strojní fakultě v Košicích 57,1 %, na lékařské fakultě v Košicích 50,0 %, v Plzni 29,0 %; v podsouboru lékařské fakulty v Praze jsme nezjistili ani jednoho odborně nevyhraněného studenta. Průměr odborně nevyhraněných studentů v Praze = 20 % v Olomouci 23 %, v Plzni 27 %, v Bratislavě 31 %, v Košicích 54 %.)

Současné s odbornou vyhraněností či nevyhraněností byla v našem výzkumu sledována i takzvaná realizace voleb. Původní podrobná kategorizace respondentů na posluchače s realizovanou první, druhou, třetí volbou a na posluchače studující obor jiný než původně volené obory (realizovaná na podkladě komparace oboru studovaného v době terénního šetření a pořadí studijních oborů uvedených v přihlášce ke studiu na vysokou školu — podrobná kategorizace je uvedena v 1. výzkumném materiálu) byla vzhledem k požadavkům matematicko-statistických operací později zjednodušena a respondenti byli rozděleni pouze do dvou kategorií:

1. kategorie: studenti s realizovanou 1. volbou — 78,4 %
2. kategorie: studenti s nerealizovanou 1. volbou — 21,6 %.

Také v této kategorizaci byly zjištěny významné rozdíly mezi jednotlivými podsoubory fakult.

⁸ Např. v uplynulých čtyřech letech se na vysoké školy uměleckého směru hlásilo průměrně šestkrát více uchazečů (v relaci k směrnému číslu MŠ), na fakulty osvěty a novinářství zhruba 400 %, na lékařské fakulty v průměru 250 %. Na některých fakultách technického a především zemědělského zaměření nedosahoval počet uchazečů ani výše směrného čísla. V posledních letech zjišťujeme výraznější posuv v zájmu uchazečů o studium na vysokých školách universitního směru.

	Počet uchazečů o studium v letech	
	1964	1967
VŠ technické a zemědělské	12 627	12 151
VŠ universitní	14 290	20 296

Tabulka 5: Procentuální zastoupení studentů s realizovanou a nerealizovanou 1. volbou

Fakulty	Realizována 1. volba	Realizovaný další volby
strojní	82,2	17,8
přírodovědecké	88,8	11,2
lékařské	88,9	11,1
politické ekonomie	52,5	47,5
pedagogické	65,5	34,5

Ze získaných údajů, které nám především podávají určitý primární obraz o podsouborech posluchačů jednotlivých typů fakult, považujeme za nutné vyzdvihnout především skutečnost, že na fakultách politické ekonomie studuje pouze $\frac{1}{2}$ posluchačů, kteří tuto fakultu uváděli v přihláškách na 1. místě.

Ze všech sledovaných studentů fakult politické ekonomie

52,5 % studentů tuto fakultu uvedlo na 1. místě,

28,4 % studentů tuto fakultu uvedlo na 2., případně 3. místě,

19,1 % studentů tuto fakultu neuvádělo vůbec.

Velký počet studentů s nerealizovanou 1. volbou je i na pedagogických fakultách.⁹ Na rozdíl od fakult politické ekonomie však zde jde častěji o změnu uč-

telských kombinací než o změnu samotné fakulty.

Výsledky sledování odborné vyhraněnosti a nevyhraněnosti studentů a realizace voleb (původně proponovaného pouze jako činnost, jejíž výsledky by mohly poskytnout určité podklady k dalšímu, meritorně sevřenějšímu výzkumu) významně ovlivnily směr i hloubku dalšího rozboru empirického materiálu. Především byla položena otázka „Existuje významný vztah mezi odbornou vyhraněností a realizací voleb?“ Lze verifikovat hypotézu „Odborně vyhranění posluchači častěji realizují svou 1. volbu?“ Tuto hypotézu není možno zamítnout. Mezi odbornou vyhraněností a realizací voleb existuje významný vztah. *Studenti odborně vyhranění realizují svou 1. volbu častěji než studenti odborně nevyhranění.*

Naše výsledky ovšem ukazují na vysokou pravděpodobnost přijetí i posluchačů odborně nevyhraněných, podíl těchto studentů na jednotlivých fakultách je však velmi různý.

Zjistili jsme například, že v podsouboru posluchačů strojní fakulty v Praze byli mezi studenty s realizovanou 1. volbou pouze studenti odborně vyhranění, v souboru posluchačů strojní fakulty v Bratislavě z 95,8 % s realizovanou 1. volbou bylo odborně vyhraněných 59,3 %, v Plzni z 89,2 % s realizovanou 1. volbou bylo 77,0 % odborně vyhraněných, v Košicích z 79,6 % s realizovanou 1. volbou bylo 40,8 % odborně vyhraněných. Obdobné difference byly zjištěny i v podsouborech dalších fakult.

Tabulka 6: Třídění znaku vyhraněnost voleb a realizace voleb

Studenti odborně	Realizována		Součet	Znaménkové schéma	
	první volba	další volby			
vyhranění	83,4	16,6	100	1 +++	11 ---
nevyhranění	66,6	33,4	100	---	+++
Součet	78,4	21,6	100		

K = 0,186
alfa = 1%

⁹ V souboru 422 posluchačů 1. ročníku pedagogické fakulty v Olomouci se u $\frac{3}{4}$ posluchačů realizace volby kryje s volbou proponovanou (F. Koudelka,

K některým názorům posluchačů pedagogických fakult, materiály Kabinetu sociologie mládeže pedagogické fakulty v Olomouci, 1966).

Citovaná zjištění zachycují v jisté míře odlišnost v přístupu k uchazečům o studium na vysoké škole (odborná vyhraněnost pochopitelně není předepsanou podmínkou přijetí na vysokou školu) na jednotlivých fakultách a zároveň jsou v jisté míře i odrazem možností výběru studentů z uchazečů o studium na vysokých školách.

Spokojenost se studiem ve vztahu k odborné vyhraněnosti a realizaci voleb

Na otázku „Jak byste se dnes znovu rozhodoval o možnosti studia na vysoké škole?“ odpovědělo

- 70 % studentů, že by si zvolili studium oboru, který studují,
- 12,7 % studentů, že by chtěli studovat obor své původní volby,
- 13,8 % studentů, že by chtěli studovat něco zcela jiného a
- 3,4 % studentů odmítlo vůbec možnost vysokoškolského studia.

Kromě zjištění vysokého počtu studentů nespokojených se studiem na vysoké škole se studovaným oborem¹⁰ považujeme za nejvýznamnější zjištění silného významného vztahu mezi spokojeností respondenta a realizací volby studijního oboru.

Nespokojenými jsou mnohem častěji studenti, kteří z různých důvodů (horší prospěch, slabší výkon při přijímacích pohovorech, počet uchazečů několikanásobně převyšující možný počet přijatých atd.) nestudují obor své původní volby.

Tabulka 7: Procentuální zastoupení studentů spokojených a nespokojených se studiem

Studenti s realizovanou	Spokojení v %	Nespokojení v %
1. volbou	78,3	21,7
dalšími volbami	40,2	59,8

Empirické údaje nepřímo upozorňují na nedostatky ve volbě studijního oboru u obou sledovaných kategorií studentů zachycují i relativně velmi silnou *orientovanost posluchačů s nerealizovanou 1. volbou na obor původní volby*. Pouze 40,2 % studentů s nerealizovanou 1. volbou se již (z mnoha důvodů, jež jsme nespokojeni — přibuznost oborů, odborná nevyhraněnost posluchačů, vliv působení školy, psychologické rysy osobnosti atp.) s oborem ztotožnilo, u 40,0 % přetrvává orientace na obor původní volby. Tuto přetrvávající orientaci je nutno hodnotit jako *faktor intenzifikující obtížnost procesu adaptace*. Výsledky výzkumu jasně potvrdily rozdíly v charakteru studijního procesu i studijního výkonu u vysokoškolských studentů spokojených a nespokojených se studovaným oborem. Studenti, kteří se indentifikují se studijním oborem, podávají výrazně lepší studijní výkon. Ve studijním procesu zjišťujeme výrazně nižší frekvenci studijních obtíží. V jejich struktuře tzv. mimostudijních činností zaujímá aktivita související svým charakterem s odbornou zaměřeností studijního oboru

Tabulka 8: Třídění znaku realizace voleb a znaku spokojenost se studiem

Realizována	Alternativy otázky č. 25				
	stejný obor	původní obor	jiný obor	odmítnutí vůbec VŠ	celkem
1. volba	78,3	5,3	12,6	3,9	100
další volby	40,2	40,0	18,0	1,8	100
Celkem	70,0	12,7	13,8	3,4	100

¹⁰ V souboru pražských vysokoškoláků (VV KSC, Praha 1966) projevilo ve 4. ročníku jen 56,7 % studentů přání studovat stejný obor, jaký studovali v době terénního výzkumu, 34,5 % se vyslovilo pro studium jiného oboru, 7,5 % volbu studia na vysoké škole zamítlo. Vysokou nespokojenost se studova-

ným oborem zjistila i L. Malická (*Výzkum kulturních zájmů vysokoškolských studentů*, UML, Praha 1967) — pouze 76,5 % posluchačů techniky a přírodovědecké fakulty a 57 % studentů práv a fakulty politické ekonomie se znovu vyslovilo pro obor, který v současné době studují.

významné místo. Bude úkolem další výzkumné aktivity systematicky zkoumat proces identifikace s oborem v těchto specifických případech, právě tak jako zkoumat příčiny nerealizace 1. volby a efektivitu aplikovaných mechanismů přijímání a „rozmísťování“ posluchačů přijatých ke studiu na vysoké škole.

„Hodnoty“ vysokoškolského studia

Jedním z dílčích úkolů daného extenzivního výzkumu byla sondáž, jejíž výsledky se mají stát výchozím bodem proponovaného výzkumu motivace volby studia na vysoké škole. Z tohoto aspektu byla do výzkumu vložena jedna otázka, záměrně užce formulovaná, sledující postižení proporcionálního zastoupení některých hodnotových elementů ve vědomí studentů. Pozornost studentů byla záměrně orientována především na elementy odborné prosperity, sociálního prestiže a materiálního profitu.

Četnost odpovědí na otázku „Co vám umožňuje studium na vysoké škole?“:

1. realizovat vlastní odborný zájem 52,7 %
2. získat předpoklady pro zajímavou a tvůrčí práci 55,5 %
3. získat postavení poskytující dobrý výdělek 14,4 %
4. získat postavení, jež se společensky vysoce hodnotí 13,4 %
5. prožít pět let ve studentském kolektivu 27,4 %
6. stýkat se se vzdělanými lidmi 17,4 %
7. jiné 5,2 %

(Vzhledem k tomu, že respondenti měli možnost dvou odpovědí, přesahuje součet 100 %.)

Globální výsledky potvrzují zjištění řady jiných výzkumů¹¹ o dominantní pozici

elementů odborné prosperity. Studium na vysoké škole sledují mladí lidé především rozvoj svých schopností, realizaci svých odborných zájmů, současně s vytvořením předpokladů pro pozdější vysoce kvalifikovanou samostatnou tvůrčí práci. Jakékoliv striktní oddělování jednotlivých elementů je ovšem značně obtížné a nelze vyloučit, že i deklarace elementů odborné prosperity v sobě zahrnuje momenty sociálního prestiže, materiálního profitu, případně další elementy. Přesto však toto hrubé přiblížení se k hodnotové orientaci začínajících vysokoškoláků nás nutí k položení otázky, zda deklarované vysoké akcentování elementů odborné prosperity a nízké akcentování elementů materiálního profitu i sociálního prestiže je skutečně adekvátním obrazem vědomí mladých lidí, v jaké míře je jejich hodnocení výrazem uvědomení si reálné situace, sociálně ekonomické pozice naší inteligence, a v jaké míře se jedná o projev uvědomení si, že není vhodné hlásit se k akcentování těchto elementů? Náš empirický materiál lákající ke spekulacím nám však zatím neumožňuje nic více než tento primární pohled.

Výzkumem bylo potvrzeno velmi slabé akcentování sociálního prestiže posluchači pedagogických fakult — jedná se zřejmě o odraz společenského hodnocení práce učitele i sociální pozice učitele. Naopak elementy sociálního prestiže nejintenzivněji akcentovali posluchači lékařských fakult. Materiální profit byl nejsilněji zastoupen mezi studujícími strojího inženýrství a možnost prožít sedm let ve studentském kolektivu byla zdůrazňována především studenty politické ekonomie, dále posluchači odborné nevyhraněnými, nespokojenými se studovaným oborem a

¹¹ Výrazná dominance elementů odborné prosperity byla zjištěna ve výzkumu posluchačů báňského inženýrství v Ostravě — 73 % respondentů zařadilo na 1. místo odbornou prosperitu, 14 % aspekty finanční — (Z. Navrátil, *Sociologický výzkum studentů při přijímacích pohovorech na VŠB v Ostravě*, Ostrava 1966); podobně odbornou prosperitu staví na 1. místo 65 % posluchačů pedagogické fakulty v Olomouci (F. Koudelka, *K některým poznatkům o sociálním profilu uchazečů o přijetí na pedagogickou fakultu*, materiál Kabinetu sociologie mládeže, Olomouc 1966). Také ve výzkumu posluchačů 4. ročníků pražských vysokých škol (VV KSC, Praha 1965) a ve výzkumu studentů Východočeského kraje (L. Dzlendzinská, L. Strnad, *Příspěvek k sociologii vysokoškolského studia*, Sociologický časopis 1966, č. 3) byly elementy odborné prosperity uvedeny jako dominantní náboje motivace volby studia na vysoké škole. Priorita elementů materiálního profitu nebyla ve výzkumech československých vysokoškoláků zjištěna, s výjimkou posluchačů vojenského medicíny — viz výsledky výzkumu posluchačů vojenského

lékařství (Sborník vědeckých prací VLVDÚ JEP v Hradci Králové, č. 22, 1967).

Ze zahraničních výzkumů dospěly k téměř shodným výsledkům především výzkumy studentů v NDR (W. Künzel, *Zur Entwicklung der Studienmotive bei Ingenieurstudenten*, materiály z Konference o výzkumu vysokoškolských studentů v Drážďanech, říjen 1967; *Studentenethos* — výzkum vysokoškolských studentů realizovaný Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Rubenow Institut für Bildungsforschung 1966; *Výzkum vysokoškolských studentů*, Hochschule für Körperkultur, Leipzig 1966). Naproti tomu ve výzkumu jugoslávských studentů (z tohoto výzkumu jsme převzali formulaci naší otázky) zaujaly v motivační volbě studia na vysoké škole prioritní pozici elementy materiálního profitu. Na rozdíl od našich výsledků se na horní pozici dostaly i elementy sociálního prestiže (M. Bročić, *Stanovi i ocene studenata o nekim društvenim vrednostima*, in: Jugoslovenski studenti i socijalizam, Beograd 1966).

zároveň studenty s nejhorším prospěchem na střední škole. U studentů s nejobtížnější skladbou činností, v níž činnosti svým charakterem úzce souvisejí se studovaným oborem, je zastoupena velmi slabě.

Sledování akcentování jednotlivých elementů vyústilo v realizaci dvojí kategorizace studentů (bližší viz 3. výzkumná zpráva):

- a) na kategorizaci studentů podle volebných dvojic,
- b) na kategorizaci studentů akcentujících či neakcentujících elementy odborné prosperity.

Matematicko-statistické operace realizované na podkladě těchto vytvořených kategorií nám umožnily konkrétní postižení významnosti motivačních nábojů jak pro průběh studijní činnosti a studijní výkon, tak pro charakter celkové struktury činností. Umožnily nám vydělení skupiny 544 studentů akcentujících pouze elementy odborné prosperity. V této skupině byli významně častěji zastoupeni muži, děti rodičů fyzicky pracujících s pouze základním vzděláním, jedinci, kteří přišli na vysoké školy z malých lokalit — do 2 000 obyvatel. Hypoteticky by bylo možno předpokládat, že jejich vysoké akcentování elementů odborné prosperity je i specifickou formou manifestace akcentování možnosti studovat na vysoké škole, možnosti determinující posuv na sociálním žebříčku a změny sociální pozice (vzhledem k sociální pozici rodiny). Současně bylo zjištěno, že jedinci této skupiny 544 posluchačů dosahují nejlepšího studijního výkonu, že proces jejich studia téměř není provázen studijními obtížemi a že v celkové struktuře jejich činností zaujímají činnosti svým charakterem úzce související se studovaným oborem významné místo.

Aplikace druhé kategorizace nám umožnila eliminaci skupiny 360 posluchačů se základním charakteristickým znakem — neakcentování elementů odborné prosperity. Tito studenti, i když zjišťujeme jejich „přítomnost“ ve všech podsouborech fakult, jsou výrazně zastoupeni především na fakultách politické ekonomie a na strojních fakultách — tedy v sektorech s vysokým podílem studentů odborně nevyhraněných, s nerealizovanou 1. volbou, příp. v sektorech (strojní fakulty) s velmi špatnou strukturou studentů z aspektu studijního výkonu na střední škole.

(Z aspektu studijního prospěchu na střední škole je podsouborem s výrazně nejhorší skladbou podsoubor pedagogických a strojních fakult; podsoubor fakult politické ekonomie je souborem středu. Nejlepší skladbu má podsoubor lékařských fakult.)

Tabulka 9: Procento studentů neakceptujících elementy odborné prosperity v jednotlivých podsouborech fakult (N = 360)

Fakulty	%
politické ekonomie	30,2
strojní	20,5
lékařské	10,4
přírodovědecké	10,2
pedagogické	7,5

(Vysoké akcentování elementů odborné prosperity v případě studentů pedagogických fakult bude pravděpodobně výrazem specifické formy manifestace akcentování možnosti studia na vysoké škole charakteristické pro dívky, jedince z malých lokalit, děti rodičů s pouze základním vzděláním, fyzicky pracujících — jedinci těchto parametrů jsou relativně nejsilněji zastoupeni právě na pedagogických fakultách.)

Mezi 360 studenty neakcentujícími elementy odborné prosperity je významně více mužů, absolventů SOŠ, jedinců s nerealizovanou 1. volbou. Tito studenti v době realizace terénního šetření významně častěji uvedli, že studium na vysoké škole se jim ve srovnání s jejich předcházejícími představami jeví jako obtížnější, jejich proces studia je provázen řadou studijních obtíží, podávají „horší“ studijní výkon, nejsou spokojeni s oborem (při možnosti nové volby by volili zcela jiný obor, jinou fakultu, příp. zamítají možnost studia na vysoké škole). Jejich zájmová činnost je výrazněji orientována na zábavu, ve struktuře činností těchto vysokoškoláků nejenomže činnosti svým charakterem úzce související se studovaným oborem nejsou činnostmi dominantními a stojí až na okraji jejich aktivity, ale oni sami hodnotí typ studenta, „pro něhož

studovaný obor není v centru jeho zájmu“, jako nejvhodnější typ vysokoškolského studenta. Je otázkou, v jaké míře je takto nepřímou definovaným postoj ke studiu na vysoké škole výrazem postoje, s nímž tito jedinci na vysokou školu vstupovali, a do jaké míry je výsledkem působení souhry činitelů v době následující, svéráznou manifestací uvědoměného vlastního postavení, skepse v prognóze vlastního vývoje.

Závěr

V závěru věnujeme pozornost především

- a) závislosti charakteru úvah a rozhodování se pro vysokoškolské studium na charakteru sociálního (rodinného) mikroklimatu, jehož je student komponentem;
- b) nedostatkům mechanismu přijímání a rozmisťování uchazečů o studium na vysokých školách.

Výsledky výkumu potvrdily závislost charakteru úvah a rozhodování se pro vysokoškolské studium na výchozí sociální pozici, sledovaných znacích sociálního (rodinného) mikroklimatu. Především stupeň vzdělání a zaměstnání rodičů významně ovlivňují počátek úvah i rozhodnutí se pro studium na vysoké škole. Děti rodičů s vysokoškolským vzděláním začínají o možnosti studia uvažovat a rozhodují se pro ně podstatně dříve než děti rodičů se základním vzděláním, fyzicky pracujících. Tato rozdílnost je zřejmě determinována jak rozdílností charakteru sociálně kulturního milieu rodiny, tak i rozdílností sociální pozice. V prostředí tzv. akademických rodin lze předpokládat vyšší intenzitu působení rodičů na děti ve směru systematického rozvíjení jejich psychických schopností a současně evokování a akcentování vyššího stupně profesionálních a životních aspirací. V akademických rodinách, na rozdíl od rodin s nižší úrovní vzdělání, se studium dětí na vysoké škole stává mnohem více sociální nutností (otázka udržení sociálního statusu rodiny), skutečností, s níž se počítá již v době raného mládí potenciálního vysokoškoláka. Vysokoškolské vzdělání rodičů je determinantou předpokládané „samozřejmosti“ studia dětí na vysoké škole, a tento fakt se odráží jak v rané době úvah i rozhodování se pro studium na vysoké škole a ve vol-

bě typu střední školy, tak do jisté míry i v akcentování hodnotových elementů vysokoškolského studia. Hypoteticky lze soudit, že je ve značné míře i determinantou skutečnosti — v akademických rodinách se rodiče stávají dominantním zdrojem informací o vysokoškolském studiu. (Schopnost rodičů stát se dominantním zdrojem je dána nejen jejich vlastními zkušenostmi z vysokoškolského studia a většími možnostmi získávat kvalitní informace „zvnějšku“, ale i vlastním systematickým úsilím stát se kvalitním zdrojem informací vzhledem k předpokládanému vysokoškolskému studiu jejich dětí.)

Z aspektu proponovaných rozdílů v profesionálních a životních aspiracích je nutno hodnotit i skutečnost, že děti rodičů s akademickým vzděláním jsou téměř výhradně absolventy SVVŠ; mezi absolventy SOŠ výrazně převažují děti rodičů s pouze základním vzděláním, rodičů fyzicky pracujících, děti z rodin patřících do nižších příjmových kategorií. Charakter rodinného mikroklimatu, výchozí sociální pozice determinují stupeň profesionálních a životních aspirací. Stupeň těchto aspirací se odráží ve volbě typu střední školy. Děti rodičů s akademickým vzděláním propouňují již záhy studium na vysoké škole, volí studium na SVVŠ (z hlediska realizace uceleného systému průpravy: střední škola + vysoká škola). Děti rodičů se základním vzděláním volí častěji (opět z aspektu proponovaného systému průpravy: pouze střední škola) střední odbornou školu. Proponovaný systém průpravy dětí z akademických rodin je systémem více otevřeným, systémem jednofázovým.

Výchozí sociální pozice a charakter rodinného prostředí se v jisté míře odrážejí i v akcentování sledovaných hodnotových elementů vysokoškolského studia. I když v celém souboru se elementy odborné prosperity projevily jako výrazně dominantní, zjišťujeme vyšší frekvenci jejich akcentování (přesněji frekvenci akcentování pouze těchto elementů) především u dětí rodičů s pouze základním vzděláním, fyzicky pracujících, případně z rodin patřících do nízkých příjmových kategorií. U dětí z akademických rodin je akcentování elementů odborné prosperity častěji provázáno akcentováním elementů sociálního prestiže. Lze předpokládat, že vyšší frekvence hodnocení pouze elementů od-

borné prosperity u jedinců z rodin s nižším sociálním statusem je v jisté míře i specifickou formou manifestace akcentování možnosti vysokoškolského studia obecně — vysokoškolského studia jako mobilního kanálu. Děti z akademických rodin přijímají danou možnost s větší samozřejmostí; vzhledem k rané době rozhodnutí s touto alternativou dále počítají. Pro děti z rodin s pouze základním vzděláním, děti rodičů fyzicky pracujících, příslušejících k nižším příjmovým skupinám, není vysokoškolské studium tak „samozřejmým“ nástrojem; akcentování této dané a jimi využitě možnosti manifestují vysokou deklarací elementů odborné prosperity (nekonvergující ovšem plně s jejich studijním výkonem).¹²

Výsledky výzkumu nepřímo přispěly k verifikaci závěrů jiných výzkumů vysokoškolských studentů, soustřeďujících se na otázky motivace, volby studijního zaměření, charakteru a efektivity přijímacího řízení. Upozornily na některé závažné nedostatky procesu přípravy potenciálního vysokoškoláka, procesu ústíciho v přijetí či odmítnutí uchazeče o vysokoškolské studium, realizaci či nerealizaci volby jeho studijního oboru. Kromě zjištění vysokého počtu odborně nevyhraněných studentů, kumulujících se zvláště na některých typech fakult, příp. v některých lokalitách, byl zjištěn vysoký stupeň nekonvergence původních propozic subjektu a statu quo ve sféře volby studijního oboru. Tato nekonvergence původních přání a skutečnosti má své příčiny jak v nedostatcích přípravy potenciálních vysokoškoláků, tak i v ztrnuté aplikaci disfunkčních výběrových a „převodových“ mechanismů minulých let. Výrazné rozdíly v charakteru studijní činnosti, v studijním výkonu, v struktuře činností v kategorii spokojených a nespokojených studentů a relativně silná přetrvávající orientace na nerealizovaný obor původní volby nutí k zamyšlení nad efektivitou existující praxe, a to jak z aspektu následků těchto nedostatků pro subjekt, tak i z aspektu celospolečenských důsledků.

Резюме

Элишка Френова: Некоторые аспекты поступления в высшее учебное заведение

В работе (первая часть) указываются результаты исследования студентов, слушателей первого года учения в высших учебных заведениях в ЧССР. Исследование реализовалось в 1966 году у 2597 студентов. (Исследование слушателей первого года учения является первым фазисом исследовательского комплекса, включающего исследование слушателей первого года учения (1966 г.), слушателей четвертого года учения (1969 г.) и выпускников (1972 г.). В этой части уделяется внимание некоторым моментам предшествующей подготовки для поступления в высшее учебное заведение и началом процесса приспособления.

Начало рассуждений о возможности поступления в высшее учебное заведение и время решения для поступления сильно детерминировано характером исходного социального положения, семейного микроклимата. «Раннее» начало рассуждений и решений устанавливаем прежде всего у детей академических семей (отец или мать или оба окончили высшее учебное заведение). «Позднейшее» обдумывание и решение характерно прежде всего для детей родителей физически трудящихся только с основным образованием. (Не устанавливаем разницу между отдельными линиями деревни и города, малых локалит и центральных городов, сельских или городских областей.)

Разница в степени профессиональных и жизненных стремлений и детерминированное исходное социальное положение влияют на выбор типа средней школы, источники информации об университетском учении, а также отражаются и в сфере ценностей ориентировки. Дети родителей с академическим образованием, решившиеся поступить в высшее учебное заведение уже раньше (в течение обязательного посещения школы) избирают чаще всего среднюю общеобразовательную школу, из аспекта реализации подготовленной оконченной системы подготовки — средняя школа + высшее учебное заведение. Дети родителей из основного образованием, физически трудящихся, избирают чаще всего среднюю спецшколу — вновь из аспекта подготовленной системы подготовки — только средняя школа. Решение поступить в высшее учебное заведение осуществляется только в заключении окончания средней школы, или же после ее окончания или более короткого времени после поступления на работу.

Исследование подтвердило существование выразительных разниц в учебном достижении выпускников обеих типов средних школ и более трудный процесс приспособления выпускников средних спецшкол. Ввиду характера исследования (существенно значительно экс-

¹² Odkazujeme na publikace výsledků sociologických výzkumů sledujících závislost studijního výkonu na střední i vysoké škole na sociálním původu studenta. (L. Sobotka, *Výsledky psychologických testů a jejich vztah k sociálním faktorům a výsledkům přijímacích zkoušek*; M. Jirková, *Vliv*

původu studenta na studijní prospěch na střední škole a na výsledky přijímacích zkoušek na vysokou školu, obě publikace ve sborníku Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta, Olomouc 1966.)

тенсивное исследование, соблюдающее цель первичного описания нельзя было точно отличить в каком объеме находятся различия в трудности приспособляемого процесса, в учебном достижении и т. д. у студентов средних специальных и средних общеобразовательных школ, обусловленные различиями в психических способностях, различиями в характере предыдущей подготовки, типом школы и дальнейшими факторами (общим уровнем семейного микроклимата, степенью стремления и т. д.). Принимая во внимание выразительные различия в функциях обеих типов средних школ (обязанностью средней общеобразовательной школы является подготовка к университетской учебе. Обязанностью средней спецшколы является подготовка средних спецквалифицированных кадров) и детерминированные различия в структуре и характере учебной деятельности, более трудным являются потом процессы приспособления и плохие учебные результаты выпускников средних спецшкол в начале университетского учения. Это явление ожидаемое. Однако в положение вступает дальнейший фактор, т. е. интерес на рынке рабочей силы к выпускникам средних спецшкол и насыщенность рынка рабочей силы выпускниками средних общеобразовательных школ. Действительность, влияющая в пока эмпирически полностью незавершённый гипотез, что учебной в высших учебных заведениях интересуются наилучшие выпускники средних общеобразовательных школ, между тем как отборные слои студентов средних спецшкол поступают на работу не интересуясь учением в высшем учебном заведении.

Исследование далее предупредило, что главным информационным источником современных лиц, интересующихся университетской учебной, являются преподаватели средних школ, одноклассники и т. д. Массовые коммуникационные средства являются факторами с низкой интенсивностью деятельности. Родители становятся преобладающим источником информации об университетской учебе, прежде всего в академических семьях, а именно благодаря возможности передачи собственного опыта из университетского учения. Их возможности обусловлены и занимающим положением в обществе. Преобладающим информационным источником становится и в виду собственного систематического усилия стать этим источником, обусловленным уже заранее подготовленной учебной их детей в высших заведениях (связано с вопросом необходимости сохранения социального штата семьи, высшей степенью жизненных стремлений и т. д.).

Соблюдение определенной плоскости ориентировки ценности предупредило о выразительном основном положении элементов спелухов в мотивировке выбора учебы в высшем учебном заведении и очень слабое (вербальное) принятие элементов материального профита. Установленный факт нельзя понимать однозначно, как общее отклонение, не принятие элементов материального профита и социального престижа. Кроме того речь идет о выражении сознания реальной обстановки, общественного и экономического положения нашей университетски образованной интеллигенции и в пе-

которой степени и о результате, отражении прошлой оценки принятия этих элементов молодыми людьми. Установленные более выразительные принятия (вербальные) элементов специального успеха детьми их семей низшего социального штата можно понимать и как специфически высказанное принятие оказанных возможностей учения в высших учебных заведениях вообще.

Далее исследованием велось наблюдение за вопросом специальной кристаллизации слушателей первого года учения и проблемой реализации выбора учебных профессий. Установлено, что приблизительно $\frac{1}{3}$ слушателей является отдельными лицами по специальности неопределившимся и приблизительно $\frac{1}{5}$ студентов, изучающая другую профессию, нежели ту, которую себе первоначально избрана (В ЧССР количество слушателей в отдельных факультетах регулируется. Целью регулирования являлось выравнивание несоответствия между интересом молодых людей к изучению определенных специальностей [прежде всего гуманитарных] и потребностями народного хозяйства). Результаты наблюдения за процессами приспособления сигнализировали очень усложненный ход приспособления у группы отдельных лиц с нереализованным выбором, на который кроме иного влияли и очень сильная и продолжающаяся ориентированность на проблематичность аппликации упомянутого регулятора, а именно как из аспекта целообщественного эффекта, так и из аспекта последствия у субъекта.

Summary

Eliška Freiová: Results of a Sociological Investigation of Undergraduates, the First-year University Students. Part 1: Some Aspects of Entering the University

The paper presents the first part of an investigation of undergraduates, concerning the first-year university students in Czechoslovakia. The investigation took place in 1966 and involved 2597 undergraduates. (The investigation of the first-year students represents the first stage of a general research project of undergraduates; fourth-year students will be dealt with in 1969 and fresh graduates in 1972.) In this part of the investigation attention is paid to certain moments of the training or education preceding the university studies and to the initial stages of the process of adaptation to university life.

The first considerations about the possibility of studying at a university and the time of deciding in favour of these studies is determined by the character of the student's original social position, of the family micro-climate. The "early" beginning of these considerations and decision-making may be found primarily with children coming of families whose members are university graduates (one parent or both parents have university education), the "late" considerations and decision-making are characteristic primarily for children of physically working parents having only basic education. We have not investigated the differences

between individuals coming from villages and those coming from towns, from small localities and from central towns, from the countryside and from suburban areas.

The differences in the degree of the professional aspirations and those concerning life in general, determined by the original social position, also influence the choice of the type of secondary education and the sources of information about university courses, and are also reflected in the value orientation. The children of parents with university education decide in favour of their future university studies very early (approximately during their compulsory education), and in the majority of cases choose the general secondary school with a view to realizing the proposed complex system of preparatory training, i. e. secondary school + university.

The children whose parents have only basic education and work physically more often choose a secondary technical (vocational) school—again from the aspect of the proposed system of education, i. e. secondary education only. Their decision in favour of the university education takes place as late as the final stage of their secondary school studies or even after a short period of employment.

The investigation confirmed the existence of significant differences in the progress of studies with the students coming from both the mentioned types of secondary schools, as well as a more difficult process of adaptation to university studies with the students coming from the secondary technical (vocational) schools. In view of the character of the whole investigation (i. e. a very extensive investigation aiming at a primary description) it was not possible to distinguish exactly the extent to which the differences in the difficulties of the adaptation process, in the achievements of studies, etc., between the students coming from the secondary technical (vocational) schools and those coming from the general secondary schools are determined by differences in mental abilities, differences in the character of previous training (type of school and other factors), the general standard of the family microclimate, the degree of aspirations, etc. In view of the significant differences in the function of both the types of secondary schools (the function of the general secondary school is to prepare for university education, whereas the function of the secondary technical school is to educate medium qualified workers) and in view of the differences in the structure and character of the studies, determined by the mentioned two different functions, a more difficult process of adaptation and worse results in the initial stages of university studies may be expected in the case of the graduates of secondary technical schools. The situation, however, becomes more complicated by another important factor, i. e. by the interest of the labour market in those who have completed their studies at secondary technical (vocational) schools and the saturation of the labour market by those who have finished their

studies at general secondary schools. This leads to a hypothesis that has, so far, not yet been empirically fully verified: the most qualified students coming from a general secondary school apply for admittance to a university, whereas the best students, having completed their studies at a secondary technical (vocational) school, enter employment and do not apply for entrance to a university.

The investigation has further proved that the main source of information for those interested in university education are secondary school teachers, school-fellows, etc. The means of mass communication (press, radio, television, etc.) are factors with a very low intensity of influence. Parents represent the dominant source of information about university studies especially in families whose members have university education, primarily thanks to the possibility of transmitting their own experience with university studies to their children; this is also conditioned by their social position. They become the dominant source of information also owing to their own systematic efforts to become such a source which is determined at a very early stage by their early conceived plans for their children's future university education. This may be attributed to the need of preserving the social status of the family, to the higher degree of aspirations in life, etc.

The examination of a certain level of value orientation pointed to a significantly dominant position of the elements of qualified prosperity in the motivation of the choice of a specific university course and to a rather weak (merely verbal) acceptance of the elements of material profit. This ascertained fact cannot be interpreted unambiguously as a general refusal or non-acceptance of the elements of material profit or of social prestige. This is, besides other things, an expression of being aware of the real situation, of the social and economic position of our intelligentsia with university education; in a sense, it is also the result, the reflection, of the past evaluation of the acceptance of these elements by young people. The ascertained more evident (verbal) acceptance of the elements of qualified prosperity by the children coming of families with a lower social status may also be interpreted as a specifically expressed acceptance of the accorded possibility to study at a university in general.

The investigation also dealt with the problem of the definite interest in a special branch of study on the part of the first-year students, and with the problem of realizing their choice of their branch of study. It has been found that about one third of these students are individuals with no clear-cut interest in any special branch of study and that about one fifth of the students study a different branch than they originally intended to take up. In Czechoslovakia, the number of students admitted to the various faculties was regulated by the State plan of economic development. The aim of this regulation was to balance the disproportion in the interests of young people in the study

of certain lines (especially the humanities) with the needs of the national economy. The results of investigating the process of adaptation to university studies pointed to a very difficult process of adaptation in the group of those students whose choice could not

be realized and who keep on being primarily interested in their originally chosen line. It also revealed that the application of this kind of regulation is highly problematic both from the viewpoint of its all-social effect and from the viewpoint of its impact on the individual.

Při studiu dějin sociologie průmyslového podniku nás zaujme těsný vztah mezi uplatňováním vědeckého řízení (scientific management) a vznikem i vývojem průmyslové sociologie. Tento vztah vyplývá již ze skutečnosti, že jak vědecké řízení, tak sociologie průmyslového podniku se týkají průmyslové práce. V původní podobě vědeckého řízení i v počátečních fázích sociologie průmyslového podniku jde většinou výhradně o práci dělnickou. Tím je určována i vazba na tzv. „dělnickou otázku“ — snahu vyřešit společenské postavení dělnické třídy. Charakteristickým rysem našeho vývoje je, že jak vědecké řízení, tak sociologie průmyslového podniku se v období počátků svého rozvoje staly přímo součástí této otázky.

Nejen v USA, ale také v našich zemích je na místě začít výklad prehistorie průmyslové sociologie u zakladatele vědeckého řízení práce, F. W. Taylora, který ve svých racionalizačních snahách věnoval pozornost také osobě dělníka a ukázal na něho jako na závažný zdroj vyšší pracovní produktivity. Taylorismus i úsilí o doplnění a překonání jednostrannosti jeho přístupu k nositeli pracovní síly vedly nejen v Americe, ale také u nás k zájmu o sociologickou analýzu průmyslového podniku a k prosazování sociologického pohledu na jeho dělnickou složku.

Již v dubnu 1912 zahájil v Praze průmyslový ústav Obchodní a živnostenské komory svůj cyklus přednášek o taylorismu a vědecké organizaci práce, na němž mimo jiné vystoupila i řada vynikajících odborníků ze zahraničí. Téhož roku na podzim navštívili pracovníci ústavu u příležitosti kongresu Obchodní komory v Bostonu řadu amerických závodů s cílem poznat nové metody řízení a organizace. Roku 1913 byly pořádány přednášky o vědecké organizaci práce v jednotlivých závodech. V dubnu 1914 přednášel jeden z našich průkopníků moderních metod organizace a řízení, moderních pedagogic-

kých zásad při výstavbě technického školství a — jak byl nazýván — „mluvčí mladé technické inteligence“ Stanislav Špaček o pracích Taylora, Gilbretha, Münsterberga a dalších. Současně započala i časopisecká a knižní popularizace této tematiky. Stanislav Špaček píše v r. 1914 články do časopisu Cement, železo a beton, v témže roce uveřejnil článek *O lidské ekonomii* v časopise Vzdělání lidu. V Obzoru hospodářském nalezneme v r. 1915 (viz 1. a 2. číslo) stať Albína Bašuse *Scientific Management*, v časopise Akademie (XIX. roč.) uveřejnil Jindřich Fleischner článek *Taylorismus*, pod týmž názvem pak v r. 1916 vydal Špaček vlastním nákladem popularizační brožuru.

Možno proto říci, že názory i činy Taylorovy i dalších průkopníků vědeckého řízení nebyly u nás ještě před vznikem samostatné Československé republiky neznámy. Staly se záležitostí především nadšených popularizátorů z řad pokrokových příslušníků technické inteligence, zatímco podnikatelské kruhy k nim ponejvíce zaujímaly rezervované stanovisko. Špaček, Bašus, Fleischner a další tu byli vedeni nejen zájmem o dosažení moderní, špičkové úrovně naší výroby; byli většinou přesvědčenými demokraty, stoupenci Masarykova pojetí české otázky, a chtěli touto cestou přispět k překonání národní málosti, k „otevření oken do světa“ a k mobilizaci jednoty všech tvořivých sil národa. Zavádění moderních metod organizace chápali proto jako jeden ze základních prostředků k povznesení našeho národního společenství, a zejména k řešení postavení dělnictva. Studujeme-li znovu blíže zmíněné popularizační statí a projevy týkající se Taylora a taylorismu, pak nelze přehlédnout, že většinou ani plně nevyužívají všech podnětů ke zvýšení pracovní efektivity, jež by odtud bylo možno vytěžit, zatímco se poměrně vytrvale znovu a znovu vrací k dělnické problematice. Opakovaně dokazují a zdůrazňují příznivý

vliv zavádění vědeckých metod řízení na postavení dělníků v podniku, na jejich práci a celý život.

Vznik samostatné Československé republiky po staletích národní nesvobody dává tomuto zaměření ještě konkrétnější podobu: budování vyspělého demokratického státu na zdravých hospodářských základech při překonání hlubokých společenských rozporů. Průkopníci vědeckého řízení se dávají do služeb tohoto úkolu a hlásí se i tu k autoritě Masarykově.

O velké prozíravosti a zájmu řady technických, hospodářských i politických pracovníků v CSR o vědecké řízení průmyslové práce svědčí i to, že již dne 20. 12. 1918. následující den po uzákonění osmihodinové pracovní doby, byl podán Národnímu shromáždění návrh na zřízení Akademie práce, jež mj. měla vědecky studovat předpoklady a cesty ke zvyšování produktivity práce v nové republice, a spolu s tím zkoumat i sociální aspekty tohoto procesu. Významnou morální i hmotnou podporu (dar 1 miliónu Kč přípravnému výboru) poskytl těmto snahám tehdejší prezident republiky T. G. Masaryk. Masaryk současně formuloval ideologickou základnu daného úsilí průkopnických nadšenců ve svém dopise, adresovaném přípravnému výboru Akademie. Ve vědeckém řízení práce a v rozvoji práce na základě vědecké teorie spatřuje prostředek, jak „vést všechny pracující a sjednocovat jejich úsilí v přesný pořádek a harmonii“. Zdůrazňuje, že „neběží ovšem jen o práci, nýbrž o práci uvědomělé, o práci sloužící velkému cíli mravního přerodu národa... Nestačí pracovat z donucení, z hladu — práce, a co více: pracovitost je mravní povinností každého uvědomělého občana Československé republiky. Láska k bližnímu, láska k národu, oddanost k lidstvu musí být účinnou — kdo nepracuje, kdo vykořisťuje práci jiných, není Čech, není Slovák, není člověk.“¹

Máme tu, jak zřejmo z uvedených citátů, co činit s široce vlasteneckou, ideologickou platformou, jež neváhá sáhnout i k třídní frazeologii. UVědomělá práce, opírající se o vědu, je tu vyzdvihována jako tvůrce národní jednoty, mravního obrození a blahobytu.

Není ani náhodné, že nově ustavená Akademie práce si do svého názvu pro-

gramově dává jméno prvního presidenta republiky.

Zákon o Masarykově Akademii práce byl vydán 29. 1. 1920. Jako její první ústav byl vybudován roku 1921 Psychotechnický ústav, zatímco výstavba dalších vázla.

Mezinárodního uznání se zmíněným snahám po zvědečfování oblasti lidské práce — především řízení průmyslové práce — dostalo tím, že v červenci r. 1924 se v Praze konal 1. mezinárodní kongres pro vědecké řízení práce za účasti předních vědeckých kapacit — následovníků F. W. Taylora. Kongres byl připraven ve spolupráci Masarykovy Akademie práce s americkými odborníky, kteří se na toto shromáždění dostavili v počtu padesáti účastníků jako nejpočetnější zahraniční delegace. Také při této příležitosti zaznívají z úst oficiálních domácích hostů stanoviska svědčící o tom, že spatřují ve vědeckém řízení výroby nejen nástroj k dosahování cílů ekonomických, ale také podporu svých cílů politických. Ministr zemědělství dr. Milan Hodža na otázku „Co znamená vědecké řízení práce ve svých praktických důsledcích?“ odpovídá: „Jedním dílem je to zajisté zvýšení a zlepšení produkce, ale zároveň je to systematická snaha učinit postavení dělníka důstojnějším a lidštějším a umožnit mu vstup do civilizace, a tím též zabránit pokud možno konfliktu mezi kapitálem a prací. A tak vaše zásada je velice účelným prostředkem k dosažení sociálního dorozumění a a vyrovnaním a dalším důvodem, proč jste si získali našich sympatií a obdivu a spolupráce našeho lidu.“²

Na půdě Masarykovy akademie práce pak vznikl Československý národní komitét pro vědeckou organizaci (ČSKO), v němž byli zastoupeni podnikatelé, zaměstnanci i představitelé vědeckých institucí.

Důkladnější promýšlení „dělnické otázky“ bylo u průkopníků racionalizačního hnutí vynucováno ještě dalšími okolnostmi, mezi nimiž nutno uvést především sílu a politickou organizovanost dělnického hnutí, jež zejména v počátečním období republiky dalo velmi energicky na váhu své třídní požadavky. Navíc se dělnictvo velkou většinou hlásilo k ideám socialismu, a tyto ideje promítalo nejen do svých

¹ Nová práce, 1920, s. 1.

² Protokol o 1. mezinárodním kongresu pro vědecké řízení práce v Praze, Praha 1925, s. 79.

cílových politických požadavků, ale i do svých představ o životě a práci na závodech, o vztazích mezi různými společenskými skupinami, atd. Prvními, kdo tuto otázku ve sledovaných souvislostech blíže rozpracovávali, byli především Jindřich Fleischner a Václav Verunáč. Fleischnerovy práce na toto téma měly pomoci ujasnit problém hlavně v řadách Československé sociálně demokratické strany. Václav Verunáč přistupoval k dělnické otázce spíše z pozice poradce podnikatelských kruhů, avšak došel přitom k podobným závěrům jako Fleischner.

V koncentrované podobě jsou Verunáčovy názory na postavení dělníků v tehdejší československé společnosti obsaženy v knize *Dělnická otázka a náš průmysl* z roku 1923. V této knize se autor snažil dokázat zásadní jednotu zájmů podnikatelů a dělnické třídy a vytyčil program, který by — podle jeho názoru — vedl k úpravě vztahů mezi těmito dvěma základními společenskými složkami. Verunáč psal, že průmyslovým vedoucím již nestačí odborné technické znalosti, ale že také musí formulovat jasnou, účelnou a objektivní pozici vůči dělníkům. Realizace takové pozice zajistí průmyslu klid, který je nezbytnou podmínkou vývoje. Podle Verunáče je tedy nutné, aby třídní průmyslové konflikty byly zásadně řešeny v klidu a při respektování určitých „pravidel hry“ na obou partnerských stranách. To je prý podstata „dělnické otázky“ v naší zemi. Jsou to nacionální zvláštnosti, které vynucují toto kladení otázky. „Podle mého názoru“, psal V. Verunáč, „duše našeho českého dělníka není stvořena k tomu, aby dávala přednost boji, dokonce násilnému boji, před dohodou, pokud není štván, a dokud skrytý pud není vybičován, právě tak, jako v našich poměrech těžko je mluvit o tak zvaných kapitalistech v pravém slova smyslu, s nimiž není možno dojít bez prostředků více méně nekulturních k pozitivnímu výsledku.“³ Důležitým nástrojem k řešení „dělnické otázky“ ve smyslu zmíněných zásad má být sociální inženýrství, opírající se o různé vědy o lidské práci, jako jsou fyziologie a pracovní lékařství, psychologie a sociologie.

V průběhu dvacátých let se Československo začínalo rovněž zapojovat do prou-

du racionalizace průmyslové výroby, který po USA zachvátil další průmyslově vyspělé státy, zejména Francii, Německo, Švédsko aj. Průkopníky racionalizace se u nás staly Baťovy závody, Škodovka a Vítkovické železářny, kromě některých závodů méně významných (například Waldes). Racionalizace zasáhla oblast organizační i technickou a počínala přinášet i některé důsledky společenské (intenzifikace dělnické práce, růst složky středních technických pracovníků, narůstání konkurenčních rozporů mezi podniky aj.).

Nutno zdůraznit, že v první polovině dvacátých let zaujímal racionální stanovisko vůči taylorismu a moderním metodám organizace práce i revoluční dělnické hnutí, reprezentované komunistickými stranami. Jak známo, Lenin sám pozitivně hodnotil význam tohoto systému pro zvyšování produktivity práce, i když odmítal jeho služebnost kapitalismu.⁴ V Sovětském svazu v době Leninově pracovala řada výzkumných ústavů, zabývajících se vědeckým řízením. Není bez zajímavosti, že 1. mezinárodního kongresu pro vědecké řízení práce v Praze roku 1924 se zúčastnila rovněž skupina sovětských odborníků. Vedoucí sovětské delegace E. Rozmirovičová ve svém projevu při této příležitosti jasně podtrhla technicko-organizační přednosti vědeckého řízení a oddělila je od stránky sociální a politické.

S vystoupením E. Rozmirovičové na tomto kongresu ostře kontrastovalo stanovisko, vyjádřené v projevu tajemníka Odborového sdružení československého, charakterizující pozice reformního křídla v dělnickém hnutí, jehož někteří teoretikové (viz J. Fleischner) byli přímými bezvýhradnými propagátory racionalizačních směrů. R. Tayerle zde v podstatě opakuje nejen argumentaci Masarykovu, ale dokonce i Hodžovu: „Vědecké řízení práce — toť sociální poslání práce... jsme přesvědčeni, že právě vědecké řízení práce zdůrazní sociální prvky spolupráce zaměstnanců a zvýší jejich mravní a hospodářskou účast na výrobě... Organizace výroby, toť rovné právo všech zúčastněných. Ideová i praktická součinnost spolupracujících, kteří jsou vedeni velkým společným zájmem dokonalejší výrobou sloužit celku, národu, lidstvu.“⁵

³ Václav Verunáč, *Dělnická otázka a náš průmysl*, vyd. Masarykova Akademie práce 1923, s. 15.

⁴ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 27, s. 254, Praha 1954.

⁵ Protokol kongresu, s. 44.

Roku 1926 prohlásili představitelé československé sociální demokracie, že doba velkých sociálních zápasů skončila a že hlavním úkolem dělnictva se stává zvyšovat svou účast na organizaci a řízení výroby prostřednictvím odborových zástupců v hospodářských orgánech. „Demokracie politická“ měla tak být doplněna „demokracií hospodářskou“.⁶ Do jisté míry jim tu sloužili jako příklad pravíci socialisté ze Západu (například generální rada britských odborových svazů podala zaměstnavatelským organizacím návrh na dohodu o spolupráci při zdokonalení průmyslu). Někteří sociální demokraté dokonce tvrdí, že dělnická třída a její organizace by měly být předními průkopníky racionalizace: „Není-li naše podnikatelstvo schopno vytvořit velký výrobní plán hospodářský, musí být k tomu donuceno bezohledným bojem dělnické třídy... sociální demokracie přikračuje od staré sociální politiky k modernímu pojetí politiky výrobní... sociální politika dělnického hnutí musí nezbytně hledat nové cesty a může je nalézt toliko na poli výroby. Jsme hluboce přesvědčeni, že zájem dělnictva se musí nyní obrátit k podmínkám výroby, k podmínkám její soutěživosti a prosperity...“⁷

Rozbor těchto stanovisek, jejich kritika a hodnocení budou nepochybně ještě vyžadovat speciální pozornost. Revoluční dělnické hnutí je příkře odmítlo a označilo za poplatné zájmům kapitalistů. Bylo by však chybou nevidět, že v některých stanoviscích počínají krystalizovat první zárodky přístupů k dělnické otázce, jež v přítomné době berou za své i mnohé komunistické strany na Západě — v nových podmínkách a v souvislosti s novými přístupy k otázce socialistické revoluce.

V závěru dvacátých let se stávalo stále zřejmějším, že racionalizace a moderní organizace výroby nemohou samy o sobě plnit proklamované sociální a politické poslání, jaké měli na mysli jejich iniciátoři. Místo k sociálnímu míru dochází k novému ožívání třídních bojů. Dělníci racionalizaci přijímají nedůvěřivě a proti jejím nepříznivým dopadům se brání stávkami. Další iluze padají s příchodem světové hospodářské krize, jež staví široké masy dělnictva a dalších pracujících před

perspektivy hladu. S prohlubujícím se poznáním těchto skutečností roste také potřeba nacházet nezbytná východiska.

Reformisté i prozíravější představitelé podnikatelských kruhů nemění ničeho na svém stanovisku k moderním metodám řízení. Je uznávána potřeba další technické i organizační racionalizace; tato politika však má být soustavně doplňována také promyšlenou, vědeckou péčí o lidskou stránku racionalizace. Zvýšená orientace na „lidského činitele“ a jeho lepší vědecké řízení tu představují jedno z dílčích východisek řešení „dělnické otázky“: mnohé dosavadní příliš jednoduché představy byly vývojem překonány. Znamená i další krok k rozvoji průmyslové sociologie a sociologie průmyslového podniku.

V dubnu 1929 byla z iniciativy představenstva Sociálního ústavu ČSR vytvořena Komise pro studium sociálních důsledků racionalizace, která ve svém programovém prohlášení říká: „Sociální ústav... chce sledovat podmínky a důsledky racionalizace se všemi zjevy průvodními z hlediska nejen hospodářského a technického, jak se zpravidla děje, nýbrž chce tak činit také soustavně i z hlediska hygienického, fyziologického, psychologického, etického, sociologického — krátce, s dostatečným zřetelem k lidskému činiteli ve výrobním a pracovním procesu.“⁸

V témž roce v květnu se v Praze konala schůze exekutivy Amsterodamské odborové internacionály, na níž byl přijat program dotýkající se také této otázky ochrany pracujícího člověka. Podle programu se měly odborové organizace podílet na přípravě a provádění racionalizačních opatření, na ochraně bezpečnosti a zdraví dělníků, na zabezpečování jejich mzdových a rekreačních potřeb atd.

Fyziologický, psychologický a sociologický výzkum lidského činitele a uplatnění poznatků těchto věd v průmyslové praxi se měly projevit dvojím způsobem:

a) Mělo se dosáhnout úpravy vztahů mezi dělníky a podnikateli, měla být otevřena cesta k „průmyslovému míru“.

b) Mělo být zdokonaleno řízení, a to zavedením vědeckého přístupu také k rozhodující lidské složce výrobního procesu.

⁶ Nástin dějin československého odborového hnutí, Praha 1963, s. 185.

⁷ Právo lidu, 31. 8. 1926.

⁸ Sborník Racionalizace, vědecká organizace a otázka sociální, Praha 1930.

Na toto téma se počalo vyskytovat stále více článků v odborných časopisech, v sociálně demokratickém i jiném tisku, a byly pořádány popularizační přednášky. V. Verunáč uveřejnil v revui *Naše Doba*⁹ článek s příznačným názvem *K průmyslovému míru*, v němž je blíže poukázáno na vzájemnou souvislost obou problémů — prohloubení péče o lidského činitele a harmonizace vztahů mezi podnikateli a dělníky. Verunáč klade zvýšený důraz na „hospodářskou demokracii“, na zvýšení účasti dělníků na řešení podnikových problémů (vyzývá mj. k tomu, abychom se poučili z činnosti paritních komisí, které fungovaly v letech 1919 a 1920 a řešily v průmyslu spory vzniklé z kolektivních smluv), ale současně se znovu přimlouvá za zavedení podnikové funkce tzv. sociálních inženýrů. Argumentace k tomu je zajímavá. „Jestliže Ford prohlásil“, říká Verunáč, „že moderní závod je příliš veliký, než aby mohl být lidský, pak sociální inženýr má představovat ten specializovaný článek, který nahradí bývalé patriarchální teplé lidské vztahy malého podnikatele k malému počtu jeho spolupracovníků.“

Jedním z nejzajímavějších projevů tohoto tzv. nového hospodářského myšlení byla v té době přednáška švýcarského továrníka Theodora Toblera z Bernu (referát o ní přináší Sociální Revue č. 5—6 z r. 1928). Jde skutečně — z hlediska podnikatelského myšlení — o osvícený projev. Tobler, který prostudoval mnoho děl sociálně politických a ekonomických myslitelů, oceňuje především společenský význam práce. Zisk, jehož je při kapitalistické výrobě dosahováno, je podle Toblera výsledkem spojení tří činitelů — kapitálu, intelektuální práce a manuální práce. Všechny tyto tři činitele tedy mají nárok na podíl na zisku. Jak to udělat, jak dosáhnout uspokojení zájmů a potřeb všech složek v závodě, o to mají pečovat sociální inženýři. K pokrokovému, skutečně vědeckému řízení podniků náleží zabezpečení podílu dělnictva na výrobních prostředcích ve formě akcií nebo obligací, podílu na zisku, péče o staré a invalidní pracovníky, zajištění účasti dělníků na správě podniku alespoň hlasem poradním, apod. Tobler ve svém podniku mnohá z těchto zařízení zavedl a jejich působení

ním měl „k dispozici výběr nejlepších dělníků“ (s. 446). Pokud jde o třídní vztahy v kapitalistické společnosti, šlo Toblerovi — tomuto průkopníkovi později daleko více rozšířených forem „lidového kapitalismu“ — o toto: „Třídní boj byl kdysi nutný; dnes však, kdy červánky nové doby ve výrobě a hospodářství nad zříceninami těžké minulosti jsou již viditelný všem, musí přehrada mezi zaměstnavatelem a dělníkem padnout“ (s. 448).

Sociálně demokratičtí národohospodáři a publicisté rovněž počali spatřovat v uplatnění psychologických a sociologických poznatků a v soustavné péči o „lidského činitele“ v průmyslu prostředek, jak učinit racionalizaci „výhodnou pro obě strany“ a stabilizovat tak společenské a politické vztahy v rámci existující struktury. Redaktor a národohospodář Theodor Pistorius, který zprvu, jak mu vytýkal sám sociálně demokratický list *Nová Svoboda*, racionalizaci dosti nekriticky vítal, napsal v r. 1929 článek programového charakteru, *Lidský činitel ve výrobě*. Uvádí v něm, že období od I. světové války je ve znamení vědeckého řízení práce. Požadavek zvědečtění řízení práce vyjadřuje snahu odstranit plýtvání a zamezit ztrátám v různých člancích výrobního procesu. Samo vědecké řízení je tedy potřebné a bylo by pošetilé stavět se mu v cestu. U nás však, říká Pistorius, se vědecké řízení chápe jednostranně: provádí se především v oblasti technické a organizační, ale stranou zůstává otázka lidského činitele. V takovém případě však vědecké řízení přináší prospěch jen podnikatelům a obrací se proti dělnictvu. V zájmu o lidského činitele ve výrobě jsme se velice opozdili za řadou jiných zemí. U Pistoriusa nalezneme myšlenku o dvojjedinném působení aplikace psychologických a sociologických poznatků v oblasti průmyslové práce. Kdyby českoslovenští průmyslníci měli alespoň tak pronikavé znalosti z oboru psychologie, psychotechniky a sociologie, jako mají v technice, administrativě a obchodu, a kdyby uplatňovali zásady vědeckého řízení ve sféře lidského subjektu, přineslo by jim to ekonomické výhody a poznali by, „jak se zharmonizování jejich poměru k dělnictvu vyplácí“. Theodor Pistorius informuje o různých vědeckých studiích o racionalizaci lidské práce.

Z domácích publikací vyzdvihuje *Moderní racionalizaci výroby z hlediska psycho-technického* od F. Šerackého a studii I. A. Bláhy, *Sociální činitel ve vědeckém řízení práce*. Také další Pistoriusovy články a studie mají programový a informativní charakter.

V té době dochází i k pokusům o vlastní vědecká pojednání o lidském činiteli ve výrobě. Četnější jsou práce z oboru psychotechniky (vedle prací F. Šerackého jsou to práce J. Váni, například *Psycho-technika*, vydaná r. 1926 u Topiče v Praze, a práce dalších psychologů), avšak objevují se i první pokusy o sociologický rozbor moderního průmyslového podniku.

Skutečně pozoruhodná je studie Václava Stočese *Sociologie moderní továrny*, uveřejněná v 21. a 23. čísle, VII. ročníku revue *Nová Svoboda* (r. 1930). To znamená, že přibližně v téže době, kdy v Německu G. Briefs píše svou *Betriebssoziologie* a v Americe jsou prováděny první sociologické či sociálně psychologické pokusy v podniku (hawthorský experiment), je uveřejněna také původní česká studie z této oblasti. Václav Stočes, člověk pohnutých osudů a složitého politického vývoje,¹⁰ je vlastně autorem prvního pokusu o sociologii továrny, vycházejícího z některých principů marxismu. Je zajímavé, že Stočes pokládá za doménu sociologie průmyslového podniku jeho společenský systém ve smyslu určitého uspořádání lidí a skupin, které v podniku pracují. V tehdejší kapitalistické továrně pokládá za podstatné dvě skupiny: skupinu odborníků, vedoucích a dozorčích orgánů, která v moderní a racionalizované továrně stále vzrůstá, a skupinu pracovníků rukodělných, která je skupinou vedenou a výkonnou a jejíž počet relativně klesá.

Za zvláště významné sociologické problémy pokládá vztah nadřízenosti a podřízenosti, napětí a konflikty, otázky kázně a růstu byrokracie. Rozdělení na uvedené dvě základní skupiny vyvozuje z vlastních poměrů. Uvědomuje si také detailnější strukturovanost obou skupin. Pokud jde o dělníky, uvádí jako poměrně závažnou jejich diferencovanost podle věku, stupně vzdělání, některých psychických

faktorů (temperament) a odborové organizovanosti. Tzv. „správní byrokracie“ se podle Stočese vyznačuje rozdíly v třídním postavení jejich jednotlivých částí. Ředitelé, generální ředitelé a také inženýři se stávají svým povoláním „nepřáteli dělníků, třebaš bez vlastního přičinění a z nevyhnutelné zákonitosti soukromokapitalistického hospodářství“ (s. 324). Zajímavé jsou Stočesovy postřehy o postavení mistrů, o nichž píše, že „... jsou bezprostředním pojítkem mezi vedením a dělnictvem, jsou bezprostředními představiteli vůle a příkazů zaměstnavatelských a jejich libovůli jsou často dělníci vydáni. Poměr dělníků k mistrům je na rozdíl od jejich poměru k anonymnímu vedení a správě, jakož i vyššímu úřednictvu, zahrocen osobně, neboť právě mistři rozhodují velmi dalekosáhle o jednotlivcích.“ O nižších továrních úřednících a zřízeních Stočes říká, že jsou současně „objektem i subjektem vykořisťování“ (s. 324).

Vztah mezi základními společenskými skupinami v moderní továrně je podle Stočese průběžně udržován a řešen tzv. „vnitřní politikou v továrně“. Tímto pojmem Stočes označuje takové jednání s podřízenými zaměstnanci a dělníky a takovou jejich výchovu, které odpovídají potřebám kapitalistického podnikání. Vnitřní politika se vyznačuje určitými zásadami, například:

1. Vedoucí orgány musí vždy trvat na svých rozhodnutích a prosazovat je proti odporu nebo neschopnosti svých spolupracovníků.

2. Všichni vedoucí zaměstnanci musí postupovat jako celek proti dělnictvu.

3. Vedoucí stupně musí pečovat o to, aby se příkazy shora dolů nekřížily.

4. Nedostatky, jichž se dopustí nižší články vedení, jim nesmí být vytýkány před dělnictvem.

5. Autorita vedení se snižuje, jestliže ustupuje od původního rozhodnutí o požadavcích dělnictva.

6. Podnikatelé musí usilovat o to, aby mezi duševně a manuálně pracujícími nedocházelo k nedorozuměním.

Po vylíčení atributů „kázně biče“, v němž se opírá o příklady z *Pracovního řádu pro středočeský průmysl kovodělný,*

¹⁰ Narozen 1902 v Kralupech n/Vlt., původním povoláním soukromý úředník. Napsal řadu studií s národohospodářskou a sociální tematikou. Od roku 1924 byl členem Československé sociálně demokratické strany.

Pracoval hlavně v odborech – v Odborovém sdružení československém a za tzv. Protektorátu v Národní odborové ústředně zaměstnancké (NOUZ).

a po tvrdém odmítnutí militaristicko-despotického charakteru vedení továrny činí Stočes závěr, že cestou k nápravě je „hospodářská demokracie“, vybudovaná — což vyplývá z kontextu — na půdě kapitalistického zřízení a státu.

Vysokého hodnocení z pera zastánců komplexního pojetí racionalizace se dostalo pracím profesionálního sociologa, brněnského profesora I. A. Bláhy, věnovaným sociologickým problémům průmyslové práce. Vedle již jmenované studie šlo hlavně o Bláhovu publikaci *Sociologie sedláka a dělníka*, kterou vydal v roce 1925 Orbis. V této knize se I. A. Bláha zamýšlí nad postavením dělnické třídy v tehdejší sociální struktuře naší společnosti a klade si otázku, jak dosáhnout vyššího stupně integrace dělnické třídy do této struktury. Dochází k závěru, že takovým prostředkem je studium nejen fyzických a technických okolností dělnické práce, ale také okolností společenských. Jsou to právě tyto společenské souvislosti, jejichž dosavadní ignorování vede k tomu, že dělník neprojevuje zájem o práci, radost z ní a nezbytnou pracovní spontánnost. I. A. Bláha navrhoval také institucionální řešení tohoto problému. Podle jeho podnětů z roku 1930 měl být vytvořen Dělnický výzkumný ústav, který by shromažďoval poznatky o dělnické třídě, jichž by mělo být využito k praktickému organizování konsensu všech složek národního celku. Dílčí pohledy na dělnickou otázku přinášejí i některé empirické studie Bláhových žáků, jako práce B. Zwicker a nezaměstnaném dělnictvu, M. Hájk a horníků v Rosicko-oslavanském revíru aj.

Je velká škoda, že paralelně nedocházelo se stejnou intenzitou a v širším měřítku k rozvoji bádání v této problematice také na teoretických základech marxismu-leninismu v Sovětském svazu a v revolučním dělnickém hnutí v kapitalistických zemích. Po nadějných počátcích v době Leninově docházelo v SSSR v éře Stalinově stále více ke zužování pojmu řízení a racionalizace, přičemž — ač je to paradoxní — se v první zemi socialismu stával výzkum lidského činitele jednou z nejzanedbávanějších složek. Známý jsou skutečnosti, že sociologie byla posléze označena za buržoazní pavědu, psychotechnika byla zrušena a aplikovaná

psychologie opomíjena; vědecké řízení bylo většinou chápáno pouze jako plánování výroby a její kontrola, vedení lidí jako mobilizace k pracovním výkonům. Stanovisko, jež přejímaly rudé odbory a komunistické strany v kapitalistických zemích, bylo plně poznamenáno zjednodušujícím negativním hodnocením racionalizačních snah za kapitalismu a stanoviskem, že jedině socialistická racionalizace může dělníkům pomoci. „Racionalizace výroby v SSSR se liší od racionalizace v kapitalistických zemích tím, že má za úkol zvýšit moc dělnické třídy a pozvednout materiální a kulturní úroveň. Právě proto je také racionalizace výroby v SSSR přímo spojena s lepší ochranou dělníků, se zlepšením pracovních podmínek atd., kdežto v kapitalistických zemích všechny výhody racionalizace slouží k posílení moci kapitalistické třídy a k zvětšení kapitalistických zisků“, praví teze IV. kongresu Rudé odborové internacionály z roku 1928, a k nim se připojují v různých obměnách i u nás hlasy představitelů Rudých odborů a KSČ. Pokusy o důsledně marxistické propracování otázky v tomto období jsme u nás nezaznamenali.

Dělnická otázka, jak jsme viděli, v našich dějinách již od doby těsně před první světovou válkou prolíná úsilím o rozvoj moderních řídicích metod v průmyslu. Ve svém vývoji si pak od druhé poloviny dvacátých let začíná vynucovat také humanizační, zejména psychologické a sociologické přístupy k průmyslové práci. Setkáváme se tu s některými cennými badatelskými počiny, jež bohužel nebyly dostatečně systematicky rozpracovávány a trpěly také častou poplatností reformistickým představám. Ku škodě věci nebylo v tehdejší době ani možno uplatnit poznatky těchto věd při řízení průmyslové práce v plné šíři. Kapitalismus, i když se i v něm setkáváme se snahami o skloubení racionalizačních a humanizačních procesů, přece jen kladl tomuto spojení hranice. Nicméně se potvrzuje, že naše soudobé úsilí o prosazení plně vědeckého řízení práce, jež klade na patřičné místo také momenty humanizační a respektuje celou složitou problematiku lidského faktoru, má i v naší republice své starší tradice. Ukazuje se být přirozeným, nutným důsledkem rozvoje výrobních sil a nemůže být chápáno jako módní záležitost.

Резюме

Владимир Чех, Эдуард Юкл: «Рабочий вопрос» в истории чехословацкой социологии промышленного предприятия

Чехословацкая история в период между двумя мировыми войнами показывает, что усиление приложения физиологических, психологических и социологических сведений и методов в промышленных предприятиях и попытка формулировать специфическую социологическую проблематику промышленного предприятия связано с определенной программой решения «рабочего вопроса». Промышленные конфликты между рабочими и предпринимателями должны были быть гармонизированы взаимным партнерством между обеими упомянутыми составными частями. Упомянутый взгляд, исходящий из идейных принципов философской и социологической работы первого президента Чехословацкой республики Т. Г. Масарика, был развит во многих публикациях домюнхенской эры. Более подробно программа решения «рабочего вопроса» формулирована в работе В. Верунач «Рабочий вопрос и наша промышленность» с 1923 года и в труде социально-демократического теоретика И. Флейшнера. Оба считают подходящим средством социотехнической практики в предприятиях социальное инженерство. Основную роль повышении уровня чехословацкой промышленности и улучшения жизни рабочих и предпринимателей должно было сыграть по мнению образованных техников и организаторов производство (Станислав Шапчек, Индржих Флейшнер, Вацлав Верунач и др.) использование принципов научного руководства. Уже скоро до первой мировой войны у нас было популяризовано учение основателя «scientific management» Ф. В. Тейлора и остальных видных представителей научного руководства, организации и рационализации. Как только Чехословакия в первой половине 20-х лет очутилась в мировом течении рационализации, рабочая проблема не обострилась потому, что рационализация очень часто заменялась чистой интенсификацией и сопровождалась атакой на зарплату и социальные достижения рабочих. Своё отношение к последствиям рационализации высказали представители всех главных общественных и политических групп в Чехословакии. Социально-демократические политики и публицисты и либеральные предприниматели, техники и организаторы производства требовали проведения рационализации комплексно как совокупность мероприятий не только технических и организационных, но также человеческих и общественных. Вацлав Верунач, Теодор Писториус и другие авторы требовали, чтобы составной частью рационализации была аппликация сведений социологии и психологии на область руководства человеческим трудом. Это может решить не только «рабочий вопрос», но кроме иного предпринимателям принесет также экономическую пользу. Рационализация труда должна одновременно обозначать и его гуманизацию. Заслуживающей внимания попыткой об социологию промышленного предприятия является статья Вацлава Сточес «Социология современного за-

вода» с 1930 года. Статья содержит анализ социальной структуры завода, характеристику различных слоев заводской бюрократии, анализ рабочей дисциплины на капиталистическом заводе и руководство, как установить при помощи экономической демократии социальное партнерство. Однако упомянутое обещающее начало социологического изучения промышленного предприятия осталось до окончания второй мировой войны без большого отклика.

Summary

Vladimír Čech — Eduard Jukl: The "Labour Problem" and the Beginnings of Our Sociology of the Industrial Enterprise

The Czechoslovak history of the inter-war period reveals that the endeavour to apply physiological, psychological and sociological findings and methods in the industrial enterprises and attempts at formulating specific sociological problems of the industrial enterprise are connected with a certain program of solving the "labour problem". The industrial conflicts between workers and entrepreneurs should be harmonized by mutual partnership between these two components. This view, based on the ideological principles of the philosophical and sociological work by the first Czechoslovak President T. G. Masaryk, was developed in numerous publications issued in the labour period. The program of solving the labour problem is formulated in detail in the book by V. Verunáč, *The Labour Problem and Our Industry* (1923), and in the works by the social democratic theorist Jindřich Fleischner. Both these authors consider social engineering to be an adequate means of socio-technical practice within the enterprise. According to the opinion of competent technicians and production organizers (Stanislav Špaček, Jindřich Fleischner, Václav Verunáč, etc.), the application of the principles of scientific management should play a role in heightening the standard of the Czechoslovak industry and in improving the lives of workers and entrepreneurs. As early as the time immediately preceding the first world war, the doctrines of the founder of "scientific management", F. W. Taylor, and of other great representatives of scientific management, organization and rationalization were popularized. As soon as Czechoslovakia, in the twenties, was included in the world trend of rationalization, the labour problem became acute owing to the fact that rationalization was often mistaken for a mere intensification and was accompanied by an attack on the workers' wages and social achievements. The representatives of all leading social and political groups in Czechoslovakia expressed their relation to the consequences of rationalization. The Social-Democratic Party politics and publicists, as well as liberal entrepreneurs, technicians and production organizers postulated rationalization to be carried out complexly as a totality of not only technical and organizational measures, but also of human and so-

cial ones. Václav Verunáč, Theodor Pi-storius and other authors required the application of sociological and psychological knowledge in the area of human work to become a part of rationalization. This would, they said, not only help to solve the "labour problem", but, moreover, yield an economic profit to the entrepreneurs. Rationalization of labour should simultaneously involve its humanization. The article by Václav Sto-čes, *Sociology of the Modern Factory* (1930), represents a noteworthy attempt at the so-

ciology of the industrial enterprise. It con-tains an analysis of the social structure of the enterprise, the characterization of va-rious strata of the factory bureaucracy, the analysis of the working discipline in a capi-talist enterprise as well as an instruction how to establish social partnership with the help of economic democracy. Until the end of World War II, however, these promising attempts at the sociological study of the in-dustrial enterprise remained without greater response.

Demokratizace kultury. Přístup k problému

MARIE HULÁKOVÁ

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Člověk jako objekt a subjekt dějin prochází časem, v němž se vyjevují jednotlivé stránky vnitřní i vnější problematiky lidského života. Není to však tak jednoduché, že po jedné časové periodě, v níž vyvstávají problémy jednoho druhu, přijde jiná, která vynese na povrch problémy jiné. Pořádání vnitřních i vnějších problémů lidské existence v čase lidského života je daleko složitější; je chaotické, nerovnoměrné, jaksi „napřeskáčku“. Podobně je tomu s celými společenstvími a národy. Zde je pořádající úloha času ještě spleťtější: historický čas jednoho kontinentu nemusí být historickým časem kontinentu jiného; čas jedné kultury nemusí být časem kultury jiné. Nerovnoměrnost působí i v rámci jednotlivých společností, kapitalistické i socialistické, v tzv. třetím světě i uvnitř jednotlivých států. To vše přirozeně ovlivňuje také pochopení problematiky člověka. Zatímco jedna společnost nebo její část se táže: kdo je člověk? a při odpovědi akcentuje jeho svobodu za hranicemi občanského bytí, druzí se teprve orientují v rovině občanské společnosti a kladou důraz na hodnoty v jiné rovině. Proti takovéto otázce může protestovat společnost, jíž se jeví jako vymyšlená, i společnost, která potřebuje uspořádat na vyšší rovině možnosti, jichž se před člověkem prostírá nepřehledné množství — aby mohla po určité době otázku „kdo je člověk?“ opět obnovit.

Problémy člověka v dnešní době se kladou hlavně ve společnostech, které jsou s to alespoň v teoretické rovině dohlédnout k řešení sociálně ekonomických otázek. Stupeň vývoje těchto společností dovoluje přenášet pozornost z oblasti sociálně ekonomické a z úsilí o občanskou emancipaci k emancipaci člověka. Jde nejen o průmyslově nejvyspělejší státy, ale

také o určité kulturní kruhy, v jejichž rámci se těžiště pokrokového úsilí přenáší do kulturní oblasti.¹

Lidské problémy člověka jsou však nalehavě pociťovány i v kulturách a v zemích, kde zdaleka nebylo dosaženo ani uspokojivého stupně ekonomického rozvoje, ani občanské rovnosti. Tady lze těžko zvnějšku — mimo příslušné kultury — určovat, odkud má vycházet pokrokové úsilí a v které oblasti je jeho těžiště. Avšak akcentování problémů člověka umožňuje, aby se reprezentanti různých kultur dorozuměli v oblasti duchovní: i odtud může vzejít vzájemné pochopení problémů sociálně ekonomických a politických.²

Poznání vývojových nerovnoměrností a rozdílností kultur a společností vede k pochopení rozdílnosti situací člověka v dnešním světě a tedy také k pochopení mimořádného schematismu všech „modelů řešení“ situace člověka. Proto je odmítají jak ti, v jejichž časových souvislostech se jeví jako čirý výmysl, neboť jsou na pořadu problémy jiného řádu, tak ti, v jejichž kultuře se uznává nadřazenost lidských problémů člověka: s nedůvěrou a rozpaky jsou přijímány i tam, odkud v současné době vzešly — v industriálních společnostech.

To neznamená, že „modely řešení“ situace člověka v soudobém světě nemají vůbec význam, že jsou úvahy na toto téma plné a že koncepce, které vznikají, jsou bezcenné. Jejich význam je už ve formulaci problému, v promýšlení nejruznějších aspektů a variant možného řešení. Avšak jejich konfrontace s reálnou situací lidí nejen v industriálních společnostech, ale i v ostatním světě vyvolává pochybnost o možnosti najít pro „člověka vůbec“ optimální řešení. Problematické je

¹ V jistém smyslu je zde možno vést analogii s onou „kulturní prací“, o jejíž nezbytnosti psal svého času Lenin. (V. I. Lenin, Vybrané spisy, II. díl, Svoboda 1951, *O družstevnictví*, s. 808).

² Na tuto problematiku poukázal v souvislosti s politickou modernizací například R. Kothari na

mezinárodním kongresu o politické modernizaci v Bruselu ve dnech 18.–23. září 1967. (*Processes of Political Modernization, Discussion Paper for Specialist Meeting on Processes of Political Modernization*, Brussels 1967.)

i to, do jaké míry je vůbec takové řešení žádoucí. Zdá se, že je spíše zapotřebí vynakládat úsilí na to, aby se lidé naučili samostatně nacházet východiska ze svých konkrétních situací, a to nejen jako jednotlivci, ale aby si je umělo najít i lidstvo jako celek. „Řešení“ implikuje ukončenost, obecnou platnost, schéma jako „návod k jednání“.

Důležitější než řešení je uvědomění si otevřenosti problému člověka ve všech rovinách jeho existence, která umožňuje alternativy a tedy i volbu a přípravu na nové situace a nová východiska.

Ukončené řešení situace člověka i celých společenských celků nepříznivě ovlivňuje další možnosti, protože se tím také uzavírají do určitého schématu faktory, které jednotlivce i společnost determinují: příslušnost k určitému typu společnosti a k typu státu, ke kulturnímu okruhu, v němž je společnost i jednotlivec vázán kulturní kontinuitou národní i sociální. Pokud jde o jednotlivce, přistupuje tu ještě petrifikace příslušnosti k určité sociální třídě nebo skupině ve společenské struktuře. Každá determinace je však proměnlivá, a to zejména pokud se týká dominant jednotlivých období. Pro člověka je důležité, aby si byl vědom determinace svého života právě tak, jako relativní pohyblivosti těchto dominant.

Do jaké míry si člověk možnosti východisek a jejich varianty uvědomuje, jak formuluje a hledá sám pro sebe místo ve společnosti, jaká je kvalita jeho vztahů k ostatním lidem, jaká je jeho hodnotová orientace a míra jeho lidské důstojnosti, je z velké části závislé na kultuře společnosti, v níž žije, a na bezprostředním kulturním okruhu, v němž se pohybuje. V tomto smyslu lze říci, že v kulturní oblasti vrcholí v nejsubtilnější podobě polarita společnost—jedinlivec. Proto je právě tak důležitá pro hledání východisek ze svízelné situace,

v níž se dnešní člověk octl. V tomto bodě se však kulturní oblast nejvíce střetává s ostatními oblastmi společenského života, s oblastí ekonomickou a politickou. Nejzávažnější je napětí mezi kulturní a politickou oblastí. Obě se prohlašují za reprezentanta společnosti a jejích členů, za nositele jejich zájmů, a činí si nárok na mandát při jejich formulaci a obhajobě. Politika na kultuře především žádá, aby plnila své funkce v rámci politického systému a na úrovni občanského vědomí; kultura pak od politiky vyžaduje záruky demokratického vývoje občanské společnosti, a navíc ještě porozumění pro lidské problémy člověka a podporu při jejich obhajobě za hranicemi občanské svobody, to znamená také nad zájmy daného politického systému.

Jedním z neúčinnějších nástrojů k řešení rozporů mezi kulturní a politickou oblastí je demokratizace kultury,³ na níž má v současné době zájem i třetí oblast, ekonomická.

Svou fází demokratizace prodělává kultura v celosvětovém měřítku. V tomto smyslu je možno hovořit o analogii s univerzalismem vědeckotechnického rozvoje. Demokratizace kultury sleduje očitelně dvojí cíl: umožnit a usnadnit i podnítit vědeckotechnickou revoluci na jedné straně, a na straně druhé zvýšit v obyvatelstvu to, co bychom mohli nazvat občanskou kulturou — ovšem v rámci daného politického systému. Je přirozené, že tyto dva aspekty demokratizace kultury, zvláště pak demokratizace odborného vzdělání jako získávání odborných předpokladů pro adaptaci jednotlivce na určitém místě ekonomického a sociálně politického systému, stojí na prvním místě, a to v kterékoliv zemi. Jde však také o to, jaké místo zaujímá při demokratizaci kultury ta její stránka, která s „praktickým“ životem, s fungováním ve sféře ekonomické nutnosti a občanské reality nesouvisí přímo a jejímž nejvlast-

³ Naším cílem zde není vymezovat pojem kultura. Při jeho používání se opíráme o pojetí, které se vžilo v sociologii kultury, tedy v užším smyslu toho slova: jako duchovní hodnoty společnosti, které zahrnují jak způsob uchování kulturního dědictví a jeho předávání z generace na generaci, tak i způsoby jejich vytváření. Důraz přitom klademe na humanizační funkci kultury ve společnosti, na její vztahy k ostatním společenským sférám: politice a ekonomice. Analýzu pojmu kultura nalezneme čtenář v mnoha pracích antropologických, psychologických, sociologických apod. Například: R. Linton, *The Study of Man*, New York 1936; R. Linton, *The Cultural Background of Personality*, London 1947; M. Landmann, *Philosophische Antropo-*

logie. Menschliche Selbstdeutung, in: *Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1955; M. Landmann, *Kulturphilosophie*, in: *Die Philosophie im XX. Jahrhundert*, Stuttgart 1959; A. Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter*, Hamburg 1957; A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, *The Concept of Culture. A Critical Review of Definitions*, Papers of the Peabody Museum 1950, Vol. X; L. I. Kluckhohn, *Culture and Behavior*, Glencoe—Il. vyd. 1964; J. Szcze-paniński, *Základní sociologické pojmy*, Praha, NPL 1966; A. Kłosowska, *Masová kultura*, Praha, Svoboda 1967; *A Dictionary of Sociology*, Ed. G. Duncan Mitchell, London 1968; *Filosofický slovník*, Praha, Svoboda 1966 aj.

nějším posláním je humanizovat společnost a kultivovat člověka jako jednotlivce.

Kulturní oblast je přirozeně možno zkoumat z nejrůznějších aspektů. Nás zajímá jako součást systému společenské organizace a společenského života. Zde je svébytným celkem, institucionalizovaným a organizovaným tak, aby mohla plnit funkce, které od ní očekává společnost i lidé jako jednotlivci. Kulturní oblast se dělí na dvě hlavní sféry, v nichž se především odehrává a formuje duchovní život společnosti. Jde o školství jako hlavní vzdělávací systém a o systém institucí vědeckých, osvětových, uměleckých, výchovných, informačních a jim podobných. Vědomí jednoty obou sfér, jejich vzájemné podmíněnosti, je rozhodující nejen pro posuzování kulturní oblasti, ale také pro zasahování do kterékoli její sféry nebo součásti. Změny, k nimž dojde v kterékoli z nich, se projeví ve všech ostatních.

Rozčlenění kulturní oblasti do dvou sfér vyjadřuje jejich samostatnou existenci, založenou na zvláštním poslání každé z nich. Zjednodušeně řečeno, školský systém úzce souvisí s odbornou přípravou lidí a s jejich uzpůsobením k fungování ve sféře „nutnosti“; činnost ostatních kulturních institucí potřebují lidé k vlastní kultivaci a plnosti života, čili — opět zjednodušeně řečeno — k existenci ve sféře „svobody“. Zároveň však to, co je hlavní funkcí každé ze dvou základních sfér kulturní oblasti, přesahuje do druhé sféry a působí v ní. Může se i stát, že hlavní funkce jedné kulturní sféry se stane vedlejší funkcí sféry druhé, a naopak. Vývoj obou sfér je nerovnoměrný a jejich působení je za různých okolností proměnlivé.

Kulturní oblast je relativně samostatná: její vnitřní vývoj a zejména vliv ve společenském životě je však závislý na ostat-

ních oblastech: ekonomické a politické. Je proto nezbytné, aby se navzájem respektovaly. Zpravidla je tomu tak ve vztazích mezi kulturní a ekonomickou oblastí, a to spíše ze strany kulturní oblasti. Právě v současné době se prosazují v ekonomické oblasti tendence podceňovat vnitřní vazby kulturní oblasti jako celku, což souvisí s preferencí spotřebního způsobu života. Ze školství a vědy se ekonomika snaží učinit své vlastní zájmem, orientovat je k tomu, aby jí sloužily bez ohledu na jejich význam kulturní. Vyčíslování ekonomické výhodnosti vzdělání, jeho rentability (které je jistě také nutné a ve své době znamenalo prakticky i teoreticky pro školskou sféru přínos), staví až na druhé a podřadné místo druhou sféru kulturní oblasti i humanizační poslání školství a humanitní vzdělání.⁴

Zatím jsme si všimli hlavně vzájemných vztahů jednotlivých oblastí společenského života, které existují vedle sebe a navzájem na sebe působí. Podobně také vedle sebe existují i různé kultury. A to nejen podle různých kontinentů, ale i uvnitř společností a dokonce i uvnitř jednotlivých států. Často i o těchto kulturách můžeme jen těžko tvrdit, že jsou pouze vývojovými fázemi nejvyspělejší z těchto kultur, ačkoliv je tento předpoklad velice rozšířen, jako by existovala v podstatě jen jedna kultura, která má pouze různé stupně.⁵

Jestliže ovšem přistoupíme na myšlenku existence různých kultur (což odpovídá skutečnosti), je vůbec možno alespoň v obecných rysech vytvořit představu budoucího kulturního vývoje světa? Na jakých principech by měla být budována a kde hledat záruky, že by takový „model“ byl objektivně progresivní, že by šlo o vyšší stupeň humanizace?

S tím souvisí i samotné pojetí humanismu v současném světě. Kritiku sou-

⁴ Tyto problémy se například v USA objevují v souvislosti s výzkumy politického systému, s perspektivou ekonomického růstu, se sociální mobilitou, s problematikou mládeže, i v souvislosti s dalším rozvojem vzdělání a kultury. W. H. Whyte na základě řady průzkumů absolventů vysokých škol v Americe a jejich šancí na uplatnění poukazuje na to, že trvá honba za úzkými specialistami pro rozmanité obory, které slibují výhodné postavení, a projevuje se nedostatek všeobecného vzdělání u vysokoškoláků, podceňují se humanitní obory. Whyte píše, že se univerzity chovají podlézavě vůči profesionálnímu zaměření, aby se zavděčily byznysu; výsledkem protiteletektuálního tažení je dokonce fakt, že ani angličtina nebyla zařazena mezi předměty potřebné pro povolání, a odborníci pro „obchodní sloh“ a psychologové snížili její hodnotu pouze na „komunikativní“ vědu. (W. H. Whyte,

Organizační člověk. Svoboda 1968, s. 104 a 111.) Pedagog G. Taylor si stěžuje, že „vysoké školy nezbudily u studentů zájem o umění, nezdůraznily význam umění v lidském životě, ačkoliv má přímý vliv na vzdělání studenta, učí ho rozlišovat estetické hodnoty a vede ho k zájmu o etické a sociální otázky. (In: *Dilemmas of Youth*, in: *America Today*, ed. R. MacIver, New York 1962.)

⁵ „Aby se zachránila vira v jedinou kulturu před empirickým faktem mnohosti kultur, interpretovaly se historické děje násilně, jako finální proces pokroku. Tak je mnohost kultur postavena negativně proti ideální kultuře jako mnohost omylů proti pravdě. Na tom nic nemění, když se rozeznávají jednotlivé etapy...“ (M. Landman, *Philosophische Anthropologie. Menschliche Selbstdeutung*, in: *Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1953).

časného světa podávají především myslitelé, vyšší z evropského kulturního okruhu a jeho etických a estetických hodnot. Ze stejného kulturního okruhu vycházejí i pokusy vypracovat nárys budoucnosti i návrhy na „řešení“ situace člověka v soudobém světě. Mohou si však tato kritika a tyto představy o budoucnosti činit nárok na obecnou platnost? Platí kultivace společenských a lidských sil v duchu humanismu, jak my mu rozumíme, pro všechny kulturní okruhy? Nebo budou tyto představy korigovat tendence plynoucí z různých charakterů národů, jejich historické situace, podmínek, v nichž vznikaly a rozvíjely se, a obrovské rozdíly, které jsou v jednotlivých kulturách? Považujeme-li například za nezbytné, aby národy tzv. třetího světa prošly cestu, jakkoliv zkrácenou, již prošly dnešní industriální společnosti, nešlo by pak o opakování historie, v níž často přišel humanismus podle našeho dnešního pojetí velice zkrátka? Pominout historický aspekt tohoto problému znamená ve skutečnosti přistoupit na myšlenku splývání národů a jejich kultur. A nepodobá se tato myšlenka už do jisté míry vysloveným nárokům, které odmítáme?

Zdá se, že vytvořit model budoucího vývoje a „člověka budoucnosti“ je možné pouze v nejobecnější rovině, která je však pro praxi téměř zanedbatelná. Podobně je tomu i s návrhy na „řešení“ jeho současné situace. Spíše lze očekávat, že další konkrétní poznávání společností i kultur, a to zvláště jejich historie, uvedou na správnou míru (skutečnosti bližší) představy o budoucnosti a dalším vývoji zvláště zemí tzv. třetího světa. Je zajiště otázka, musí-li tyto země projít cestu, již šly dnešní industriální společnosti. Vždyť nelze ani tvrdit, že se musí napříště stejně rozvíjet i tyto společnosti. Právě hluboká demokratizace kultury v každé z nich může přinést neočekávané výsledky v hodnotové orientaci a s tím související změny ve východiscích pro jejich členy.

Horizontální členitost kultur uvnitř společnosti zřetelně ovlivňuje úroveň myšlení, vzdělanosti a hodnotovou orientaci ve státech kapitalistické i socialistické soustavy i v jednotlivých oblastech uvnitř států. Konkrétní kulturní úroveň a kultura lidí je také svým způsobem

limitujícím faktorem demokratizace kultury. Především je však významnou konstantou kulturní politiky státu.

Kulturní politika je součástí celkového politického úsilí integrovat společnost ve všech oblastech, je konkrétním způsobem integrace působení kulturní oblasti do sféry politických zájmů vládnoucí třídy, strany, vrstvy, skupiny nebo i celospolečenské politické reprezentace. Politicko-mocenský aspekt kulturní politiky však působí jen v případě, že jsou aktivní i ty její aspekty, které vyplývají ze vztahu řídicího centra a lidí — jednotlivců, i ty aspekty, které jsou dány stavem a strukturou kulturní oblasti samé. To znamená, že 1. kulturní politika respektuje vůli a schopnost adaptace jednotlivce, ale i jeho neschopnost a odpor k adaptaci. Člověk musí mít prostor pro nepřízpůsobenost, nepodřízenost, a kulturní politika mu má umožnit, aby se s ostatní společností plně neztotožnil, nesplynul s ní za cenu ztráty osobnosti. To dává jednotlivci možnost překračovat daný stav, vyvíjet tlak na reformy a žádat i destrukci přežitého. V praxi se to projevuje jako angažovanost občanů, což není nic jiného než výsledek působení integračních a dezintegračních proudů. Kulturní politika jim ponechává možnost vzájemného střetání, vzrávání a diskuse, pomáhá k tomu, že se integrační a dezintegrační tendence samy zbavují jednostranných krajností. 2. Kulturní politika respektuje svébytnost kulturní oblasti: tvorbu, zprostředkovatelské kulturní instituce i kulturní výchovu národa.

Kulturní politika, která sleduje především mocenské cíle, se soustřeďuje zpravidla na ideologický aspekt kultury; z této strany se snaží sjednocovat činnost celé kulturní oblasti, což vede k tomu, že politické jednání reprezentantů kultury zaměňuje za tvorbu a kulturní činnost. Podobnou úlohu však může mít i kulturní politika při absenci přímé politické intervence. Působí prostřednictvím orientace na spotřební styl života. V prvním případě se kulturní politika dovolává ideálů, citů bratrství a humánního postulátu rovnosti mezi lidmi; v případě druhém se zpravidla opírá o princip rozumu a racionalitu společenských vztahů. Ve skutečnosti je to však nejčastěji tak, že se uplatňuje obojí orientace: jedna z nich pouze převažuje.

Všechny politické systémy provádějí kulturní politiku, ovlivňují činnost, naplň a život obou sfér kulturní oblasti. Usilují o jejich politické vedení a usměrňování ve svůj prospěch. Čím je politická moc ve státě centralizovanější, čím koncentrovanější jsou kulturní instituce, tím se přirozeně politický vliv na kulturní oblast snáze prosazuje, ale je také zřejmější, nezahalenější.

Kulturní politika prováděná v řídicím nebo právě vládnoucím centru je neustále hodnocena, podrobována kritice opozičními proudy. Především opozičními politickými proudy. Kulturní politiku neprovádějí jen třídy, skupiny a politické strany, které jsou u moci. Kulturní politika je podstatnou součástí politiky a předmětem politického boje také mezi skupinami, které o moc usilují.

Proti oficiální kulturní politice i proti kulturní politice jednotlivých politických proudů se neustále formuje opozice také v kulturní oblasti. Tato opozice však nikdy nedosahuje tak jednotného postupu při vytyčování a prosazování svých požadavků, jako je tomu v případě politicko-mocenských proudů. Kulturní opozice se formuje jako výraz vnitřní potřeby kulturní oblasti zachovat si rozrůzněnost; proto je její postup vždy oslabován nedjednotností ve formulaci požadavků a v metodách jejich prosazování. Také její jednota je pouze dočasná.

Všeobecnost a snaha po sjednocení a obhájení kritérií výhodných pro kulturní politiku řídicího centra, právě tak jako opozice kulturní oblasti, je zdrojem přirozené polarizace mezi nimi. Naprosté rovnováhy nemůže být dosaženo nikdy. Politické centrum usiluje o ideologickou integraci v kulturní oblasti, protože pak je kontrolovatelná, přehledná a snadno pochopitelná standardnímu občanu. Politické centrum k tomu používá všech prostředků, jež má k dispozici. Nástrojem zde nemusí být mocenská autorita státu. Může jít i o nástroje „mimopolitické“, „mimomocenské“, „neideologické“, jako jsou např. ekonomické zájmy. Ekonomické zájmy společenského systému a ekonomické zájmy většiny občanů jsou prvořadým

činitelem homogenizace. Kulturní oblast pouze vykonává tuto funkci v sobě samé, „adaptuje se“ svým ekonomickým podmínkám. Kulturní politika nemusí být v takovém případě ani prováděna „centrálně“. Provádí ji zdánlivě zcela roztržštěný zájem nejrůznějších korporací a sdružení, které ovládají kulturní instituce (od školství až po tzv. mass media).

Kulturní politika je faktor, jehož působení má dalekosáhlé důsledky pro život národů a celých společností. Jeho význam dále poroste. Přesto se kulturní politika — jako jeden z mála objektivně působících faktorů ve společenském vývoji — dosud nestala předmětem systematického výzkumu.⁶ Jako samostatný společenský faktor se nemůže ani teoreticky, ani v politické praxi prosazovat ve své pravé podobě. Přitom se s ním v každodenní činnosti politických center i zájmových skupin počítá, pracuje se s ním stejně jako s faktorem politicko-mocenským a politicko-ekonomickým. S ohledem na kulturně politický faktor pracuje i kulturní oblast.

Nekonstituovanost kulturní politiky jako zvláštní sféry politického zájmu a politické činnosti ztěžuje objektivní přístup ke kulturně politickému faktoru jak v politické praxi, tak v politické teorii, a i v samotné kulturní oblasti. Nedostatečné formulování a věcná objektivace problémů, které jsou spjaté s kulturní politikou, působí nesnáze při demokratizaci kultury, pro niž má zvláštní význam.

Jestliže můžeme považovat stát, jeho kulturní politiku a celou kulturní oblast za dva články procesu demokratizace kultury, pak třetím článkem je člověk. Mezi těmito články jsou vztahy nadřazenosti a podřazenosti, které se jeví jako vztah objektivních a subjektivních podmínek demokratizace kultury. Vůči člověku i kultuře vystupují v systému institucí, které hrají svou úlohu v demokratizačním procesu, jako objektivně dané především stát a jeho kulturní politika. Vůči člověku vystupuje pak jako daná také kulturní oblast se svou členitostí a obsahem, s institucemi, v nichž se promítá nejen kulturní politika daného státu, ale i své-

⁶ Tím ovšem nechceme říci, že vztahy mezi kulturou a politikou unikají vůbec pozornosti teorie. Naopak. Jsou předmětem zájmu hlavně politologů, a to v souvislosti se sociální mobilitou, sociální strukturou, politickou aktivitou občanů a s jejich „občanskou kulturou“. (Např. S. M. Lipset, *Politi-*

tical Man (The Social Bases of Politics), Doubleday and Company, Garden City, New York 1959; G. A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, III. vyd., Princeton University Press, 1966.

bytnost kulturní oblasti, která činí z institucí právě instituce kulturní.

Ve vztahu ke státu je kulturní oblast z velké části subjektivní stránkou demokratického procesu, podobně jako lidé. Přítom kulturní oblast, a zejména její instituce sjednocují objektivní i subjektivní stránku demokratizace kultury. Svou kulturní činností však kulturní instituce překračují svou institucionální a organizační působnost a přijímají lidský význam v tom smyslu, v jakém je i člověk svým způsobem institucí.⁷

* * *

Východiskem demokratizace kultury v Československu byl na jedné straně předpoklad, že existuje mezi lidmi rovnost, která je dána už tím, že jde o lidské bytosti (ať už soudíme o lidské podstatě jakkoliv), a na druhé straně zkušenost, že si lidé jako jednotlivci rovni nejsou.⁸ Je možno říci, že na počátku záměrné a uvědomělé demokratizace kultury bylo uvědomění, že „všechno je pro všechny, ale všichni pro všechno nejsou“.⁹ V prvním období se akcentovala první část výchozí teze a kladl se důraz na uskutečnění občanské rovnosti v přístupu ke vzdělání a kultuře; bylo to také součástí programu revolučních změn v naší společnosti po roce 1945. Tento program s sebou nesl na kulturním úseku také snahu o institucionalizaci celé kulturní oblasti a o její začlenění do politického systému zdůrazňováním „političnosti“ kultury, její „ideologičnosti“ a i její „praktičnosti“ v ohledu ekonomickém. Demokratizace kultury se chápala podobně jako demokratizace politická, kde šlo o rozšíření účasti dalších tříd a vrstev na politické moci. V kultuře mělo jít o podobné rozšíření její působnosti. Rozhodující úlohu měl socialistický stát.

Demokratizace kultury je však složitější: nestačí, aby stát převzal veškerou péči o kulturní oblast, postátnil kulturní instituce a „otevřel do nich brány všem“. Přesto je demokratizace kultury do všech

důsledků možná jen za předpokladu, že za ni stát přejímá odpovědnost, jako je tomu v socialistických zemích. Naprosto nesporné je to například ve školství.¹⁰ Už prosté zpřístupňování kultury vyžaduje opatření, které může učinit jen řídicí centrum, jež považuje takový úkol za nezbytný, a svou úlohu chápe také jako „zprostředkování“ mezi tvůrčí oblastí a těmi, jimž je kultura „zprostředkována“. Navíc je nutné, aby byly ve společnosti připraveny podmínky pro demokratizaci kultury rozrušením starých sociálně ekonomických, politických i sociálně kulturních zábran, spjatých s třídní a stavovskou sociální strukturou, rasovou diskriminací a náboženskou netolerancí. To přirozeně neznamená, že tyto zábrany existují jen v kapitalistické společnosti. Takové rozdíly jsou v zemích tzv. třetího světa a nevymizely zcela ani v zemích socialistických.

Nezastupitelná úloha socialistického státu vůči občanům při demokratizaci kultury spočívá v tom, že je prakticky její nejvýznamnější garancí. Vůči občanům přejímá odpovědnost ve třech směrech: 1. Buduje a udržuje celou institucionální základnu kultury (školství, výchovné, umělecké, vědecké, vzdělávací instituce) a zabezpečuje „kulturní“ služby. 2. Provádí kulturní politiku, která umožňuje plné rozvíjení a uplatnění všech objektivních i subjektivních stránek kulturní oblasti. 3. Stará se o přiměřené množství volného času pro své občany, čímž jim umožňuje individuální participaci na kultuře a svobodné oddávání se jejímu působení. Tím socialistický stát umožňuje demokratizaci kultury na vyšším stupni, na němž se realizuje také to, že „všichni pro všechno nejsou“; to znamená, že se překonává určitá nivelizace subjektivní stránky kultury, projevuje se diferenciovanost kultury i lidí, aniž se přitom vylučuje, že „básnivě jádérko... leží v hlubinách každé ušlechtilé bytosti“,¹¹ a je možno mu napomoci, aby vyklíčilo.

⁷ A. Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter, Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*, Hamburg 1957, s. 118.

⁸ K problému „rovnosti“ srovnej: K. Marx, *Kritika Gothašského programu*, in: Marx-Engels, *Vybrané spisy II*, Svoboda 1950, s. 18–19.

⁹ Je to v obecnější rovině teze „umění je opravdu pro každého, ale každý není pro umění“, kterou vyslovil na I. sjezdu českých spisovatelů v roce 1946 Karel Teige (*Účtování a výhledy*, Sborník 1. sjezdu českých spisovatelů, Praha 1948).

¹⁰ Ve zprávě konference ministrů školství evrop-

ských členských států UNESCO, konané ve Vídni 20.–25. listopadu 1967, se například říká, že socialistické země tím, že se jim podařilo sblížit sociální strukturu studentů vysokých škol se sociální strukturou společnosti především s ohledem na podíl dělnického obyvatelstva, jsou mnohem blíže cíli zcela demokratizovat školství než ostatní evropské státy. (*Accès et l'enseignement supérieur du point de vue de l'origine sociale, économique et culturelle des étudiants*, UNESCO, Paris 1967, s. 4.)

¹¹ V. Vančura, *Vědomí souvislostí*, Praha 1958, s. 88.

Zkoumání tohoto kvalitativně vyššího stupně demokratizace kultury je neobyčejně složité. Můžeme říci, že na tomto stupni se demokratizuje jak kultura a její obsahy, tak i člověk. Jde o oproštění od záhadnosti, nesrozumitelnosti, vzájemné nesdělitelnosti. Jde o konfrontaci a objevování toho, co je podstatné v člověku i v kultuře a co mají společného. Zatím však nemáme odpověď na otázku, co je demokratická kultura, co je neoptimálnější jak z hlediska jejích vnitřních potřeb, tak z hlediska společnosti a lidí. Neznáme ani odpověď na otázku, co znamená demokratizace kultury pro člověka, pro jeho každodenní život, co znamená participace všech na jejím vytváření a na jejím vnímání. Co však víme přesně, je to, že demokratizaci kultury nelze provést žádným politickým zásahem, ani ji nelze zorganizovat podle ekonomické nutnosti. Výsledkem takových zásahů může být ideologické sjednocení, integrace kulturní oblasti do politického systému. může se zvyšovat počet odborníků a růst počet „úspěšných“ mužů: avšak vytrácí se smysl pro lidskou sounáležitost za hranicemi nezbytného společenského konsensu. vytrácí se schopnost dát ze sebe víc, než je nutné, víc, než se očekává od druhých, víc než je možno dostat zapláceno. Vytrácí se schopnost nezbytná pro skutečně tvořivou práci i schopnost nechat druhého přerůst přes sebe sama a považovat to také za svou vlastní schopnost.¹² Proto je demokratizace kultury ve skutečnosti nemyslitelná bez aktivní účasti kultury; je rovněž pouhou proklamací, jestliže si ji podle individuálních předpokladů neosvojují všichni, jestliže v kulturní oblasti nenalezne člověk možnost překročit hranice své občanské emancipace — a jestliže nezatouží tuto možnost realizovat a nepodstoupí k tomu potřebnou námahu.

Nestačí proto, aby stát organizoval a vytvářel školské, výchovné, vzdělávací, umělecké a jiné kulturní instituce: podstatné je, aby jich občané z vlastní iniciativy využívali. Za normální je možno považovat jen takovou situaci, kdy kulturní služby a instituce jsou doplňovány zájmovou činností, kdy dochází k vzájemnému ovlivňování oficiálních kulturních institucí a potřeb občanstva, přičemž kulturní instituce garantují kulturní konti-

nuitu a jsou záštitou lidského bytí občanů, nikoli pouze prostředkem komunikace.

Skutečná demokratizace kultury se projevuje ve zvýšeném zájmu o vzdělání a osvětu, o umění, o otázky kulturně politické, a to v nejširších vrstvách. Taková kulturní aktivizace veřejnosti zpravidla úzce souvisí se všeobecně zvýšeným zájmem o společenský život. Tak tomu bylo i v Československu v letech 1945 až 1948. Tehdy se také jak československý stát, reprezentovaný vládou Národní fronty, tak i jednotlivé politické strany silně angažovaly při zdůrazňování objektivní stránky demokratizace kultury a jejího významu pro celkovou společenskou reformu.

Subjektivní stránkou demokratizace kultury se zabývali hlavně kulturní představitelé našich národů: umělci a vědci. Někteří se na tomto úseku silně politicky angažovali. Demokratizace kultury, jak jí kulturní pracovníci rozuměli, měla spočívat v tom, že o kultuře budou rozhodovat tvůrci. Cílem bylo demokratizovat kulturu také uvnitř kulturních institucí, uvnitř odborného kulturního života. Stát měl svou velkorysou podporou umožňovat, aby byla kultura napříště podřízena výlučně zřetelům uměleckým a kulturním. Proto byli „správou“ kultury pověřováni umělci a kulturní pracovníci-odborníci, jejichž povolání byla všeobecně zřejmá.

Převzetí kultury státním vedením (Košický vládní program) v zájmu „vnitřního rozvoje kultury“ souviselo také se snahou sjednotit národní pokrokové úsilí na ideovém programu socialistického státu. Současně se zde vytvářela a institucionalně zajišťovala oproti minulosti výrazná autonomie kultury. Z toho mělo vyplynout, že je nemožné rozhodovat zde stejně jako na jiných úsecích a zejména používat administrativních metod. Tyto dva aspekty — začlenění kulturní oblasti do jednotného úsilí státu a autonomie kulturní oblasti — působily od počátku také na všechny pokusy sjednotit politické a kulturní úsilí československé společnosti.

Postupem času subjektivní stránka kultury ustupovala stále více do pozadí. Na jedné straně byla kulturní oblast podceňována jako politický činitel, a na druhé byla přeceňována jako ideologické sféra

¹² A. Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter*, Hamburg 1957, s. 117–118.

— v obou případech však přestala být kulturní oblast chápána jako svěbytný celek. Organizační rozčleňování a centralizace po způsobu ostatních oblastí společenského života vedlo k praktickému snížení významu kultury a vzdělanosti ve společnosti. Napomáhaly tomu i revolučně romantické představy o automatismu kulturního vzestupu mas spolu s jejich povznesením ekonomickým a sociálním.

Po únoru 1948 však začaly být kulturní problémy považovány za vyřešené přijetím dekretů o zestátnění kulturních institucí a zákona o jednotné škole. Úsilí o demokratizaci kultury ulpělo na občanském zrovnoprávnění přístupu ke kultuře a zvláště ke vzdělání pro vrstvy, jimž bylo toto právo de facto dosud upíráno. Zároveň však bylo toto právo omezeno pro vrstvy jiné. Politická aktivita kulturních pracovníků na „ryze kulturním“ úseku v atmosféře všeobecného zjednodušení zplaněla. Obsahové otázky kultury byly zaměněny otázkami organizačními ve školství, v umění, v osvětě, ve vědě i jinde. Kulturní instituce přestaly být především garancí národní duchovní kontinuity, záštitou humanistické hodnotové orientace, a byly stejně jako celá kultura podřízeny organizaci, která měla účel mimo kulturu. „Intervence“ do duchovního života občanů ztratila svůj vnitřní smysl a vycházela z utilitárně chápané kultury jak ve smyslu přímého vztahu k výrobně ekonomickým potřebám doby, tak i ve smyslu přímého vztahu k politickým potřebám prostřednictvím ideologie. Uzavřenost kulturního života vůči světu a jiným kulturám vedla k sebeuspokojení a subjektivistické interpretaci úspěchů v demokratizaci kultury. Začleňování kulturních institucí do politického systému se dalo pod průhledným tlakem, jehož cílem bylo detailní řízení kultury, ale i pod jemnějším „teoretickým“ nátlakem pokusů nově charakterizovat poslání kultury ve společnosti, vzdělanost, vztah k národní a světové kultuře a tvůrčí svobodu. Typické pro tyto snahy byly diskuse o realismu a „lidovosti“ kultury, zejména literatury.

Kvalitativní stránku demokratizace kultury u nás ovlivňovalo i opožděné nasycení trhu masovými sdělovacími prostředky v důsledku snížení civilizační úrovně Československa oproti ostatnímu světu.

Vliv zde měla také monopolizace vydávání knižní, časopisecké i další produkce, přičemž převládala kvantitativní hlediska — zpravidla výše nákladů oproti počtu titulů. To vše, stejně jako relativní uzavřenost vůči ostatním kulturám a kulturním proudům, se projevilo v opoždění teoretického řešení otázek na úseku kultury — v neposlední řadě i v opomíjení sociologie kultury a zkoumání skutečné úrovně demokratizace kultury v Československu. Proto jsme nebyli dostatečně připraveni ani na teoretické, ani na praktické řešení otázek, jež přinesla demokratizace kultury ve světovém měřítku v souvislosti s rozvojem industriální společnosti a kulturně politickou aktivizací tzv. třetího světa a jež v několika posledních letech byly nastoleny i u nás. Např. jen problematika masové kultury odhalila mimokulturní tlaky v kulturní oblasti s otevřeností, důkladností a zaujatostí, o níž se u nás dosud rozjímalo pouze nesměle. Kritici masové kultury prokázali nejen ekonomické dominanty vnějších nátlaků na kulturní oblast, ale prokázali také dominanty ideologické, které provázejí „absenci“ kulturní politiky a které přivedly „výrobu“ a řízení masové kultury, nebo spíše prostředků hromadných komunikací, pod stejnou nadvládu manažerů, jako kterýkoliv jiný byznys.

Masová kultura jako průvodní zjev tzv. industriální společnosti se stala součástí reality dnešního světa. Sebesuggestivnější kladení otázky, zda masovou kulturu ano či ne, může být jen řečnickým obratem. Prakticky není možno mezi těmito dvěma alternativami volit. Odmítnutí masové kultury je obracení se zády ke skutečnosti, což znamená de facto rezignaci; horlivé přitakání má prakticky stejnou hodnotu. Hlavní není vyřešit otázku, zda masovou kulturu či kulturu autentickou. Skutečný problém je v tom, že masová kultura, krácejíc ve šlépějích průmyslové civilizace a industriální společnosti amerického typu, zaměnila poslání kultury: na místo humanizačního, kultivujícího vlivu, namísto identity s člověkem v jeho lidských rovinách nastoupila informace. Komunikace není na prvním místě kulturní, ale účelová informace, sdělení. Těžiště se přesunulo na organizační a technickou stránku šíření kultury, zprostředkovávání „co největšího množství informací co nej-

většinu počtu lidí“. To je nutné; ale je to ta povinnost, kterou kulturní oblast a její instituce musí plnit ve funkci nástroje civilizačního vývoje dané společnosti, což souvisí s vědeckotechnickou revolucí a s ekonomickým růstem. Demokratické kultury tuto stránku zajistit má. Avšak jejím hlavním smyslem v kulturní oblasti je uskutečňování teze, že „všechno je pro všechny, avšak všichni nejsou pro všechno“. Redukce tohoto smyslu na tok informací znamená, že kultura, zbavující se nadvlády vnějšího ideologického nátlaku a dokonce i vnějšího nátlaku ekonomického, přijímá jeho, ne menší, než jakým by byla pouhá služebnost vědeckotechnické revoluci. Demokratické kultury by se tak opět dostala pod nadvládu kvantitativních ukazatelů. Ve stínu by zůstala nejen subjektivní stránka demokratického procesu, ale zejména jeho nejsuštilnější účast na proměně člověka a otevírání výhledů jeho budoucnosti.

Překonání sociálních zábran v přístupu ke vzdělání a kultuře, fakt, že všichni nebo většina občanů vlastní hromadné sdělovací prostředky, obrovské množství kulturních institucí, organizací a zařízení, vysoké náklady knih a časopisů apod. nejsou samy o sobě měřítkem rozvoje tvořivých sil kultury samé. To vše dostává plný kulturní význam teprve rozvinutím tvůrčí stránky demokratické kultury.

V kultuře je v každém okamžiku přítomen subjektivní „nadobčanský“ prvek. Jeho přítomnost činí z kulturní oblasti právě kulturní oblast a ne pouhý souhrn zařízení a institucí, jež fungují pro plnění účelů, ležících mimo ně. Proto v kulturní oblasti neplatí a nejsou „produktivní“ postupy, osvědčené jinde. Nelze ji socializovat, demokratickovat žádným organizačním, politickým či jiným aktem. Může se tak stát jen z vnitřní potřeby kultury samé. Proto je demokratické kultury ve slepé uličce v každém okamžiku, kdy není jejím atributem také svoboda, přesahující hranice elementárních záruk v ekonomické a sociálně politické oblasti pro nejnižší společenské vrstvy. Proto však zůstává nezbytnost tohoto atributu občanskou společností nepochopena do té doby, pokud ji nezačnou pocítovat všichni právě na úseku občanské svobody. O tomto problému ví dobře nejen politika, ale i kultura. Obě oblasti vedou neustálý monolog

na toto téma; jakmile se však objeví alespoň náznak možné realizace dalšího stupně demokratické kultury jako východisko ze současné situace lidstva, jakmile se objeví sebemenší možnost plně realizovat humanistický obsah socialismu, změní se monolog kulturní oblasti a oblasti politické ve vzájemný dialog: už to samo o sobě je pokrokem, protože se v něm rýsují ona východiska, která hledá lidstvo ve své nynější situaci a která není možno objevit mimo kulturu.

Резюме

Мария Гулакова: Демократизация культуры — постановка проблемы

Проблемы человека в современном мире известны людям во всем мире; они присутствуют во всех культурах. Именно всеобщий характер вопросов, связанных с человеком и одновременно различие культур, разнообразие, расчлененность, неравномерность отдельных обществ очень усложняет проекты «решения» положения человека в современном мире. К тому же каждый проект «решения», каждая «модель» включает в себе замкнутость, законченность, схему как «инструкцию к действию».

Более важным нежели поиски модели «решения» является сознание, открытый характер всех проблем человека во всех плоскостях его существования. То, до какой степени человек осознает свои возможности, как определяет и как ищет свое место в обществе, какова его ориентация в оценках а в большой степени и уровень его человеческого достоинства — все это зависит от культуры общества, в котором он живет и от его личной культуры. Поэтому чрезвычайно важное значение имеет демократизация культуры. Свою фазу демократизации культура переживает в мировом масштабе. Если культура должна подготавливать человека к пониманию его человеческой судьбы, то она должна выполнять свое гуманное послание, которое связано с освобождением, культивацией человеческой личности. Это послание может выполнять культура как единое целое, основанное на идее гуманизма.

Самым главным для демократизации культуры является связь с политикой господствующего центра и главных течений. Культурная политика является частью общего усилия интеграции общества во всех областях его жизни а конкретно интеграция влияния культурной области на сферу политических интересов господствующего класса, партии, слоя, группы и общей политической репрезентации.

Культурную политику осуществляют все политические системы, классы, слои и группы, стремящиеся к господству. Официальная культурная политика должна в первую очередь преследовать цель идеологической интеграции в культурной области. Средством для достижения этой цели не обязательно должны быть господствующий авторитет государства:

может, например, идти речь о внеполитическом и внеидеологическом давлении, как например, материальные потребности и «потребительские» ориентации.

Культурная политика как особая область политики до сих пор не оформилась как самостоятельный объект исследования. Недостаточная формулировка и вещественная объективация проблем, связанных с культурной политикой, затемняют главные цели демократизации культуры и препятствия и стимулирующие факторы этого процесса.

В ЧССР в первый период строительства социализма обращалось главное внимание на осуществление гражданского равноправия в подходе к образованию и культуре. Решающую роль играло социалистическое государство и его культурные учреждения. Однако практика показала, что устранение социально-экономических и политических препятствий в подходе к образованию автоматически не ведет к повышению культурного уровня широких масс. Дело не только в создании объективных условий, но и в создании субъективных предпосылок для демократизации культуры как у широких слоев населения, так и культурных учреждений и во всей области культуры. Культуру нельзя сделать социалистической и демократической только путем организационного или политического акта. Демократизация культуры оказывается каждый раз в тупике, когда ее атрибутом перестает быть свобода, перерастающая границы элементарных гарантий в социально-экономической области для самых низких слоев общества.

Несмотря на проблемы, связанные с созданием субъективных предпосылок демократизации, нельзя эту демократизацию осуществлять без того, чтобы не взяло на себя ответственность государство, которое будет гарантировать ее так, что во-первых, создаст и будет финансировать весь учрежденный аппарат культуры: образование, культурно-просветительские и информационные учреждения, обеспечит культурные «услуги». Во-вторых, будет осуществлять культурную политику, которая дает возможность полного развития и осуществления объективных и субъективных сторон области культуры. В третьих, обеспечит достаточное количество свободного времени для граждан.

Демократизация культуры является важной частью реализации гуманистического содержания социализма. Культура является как раз той областью, в которой нельзя находить выходы из сложившегося неблагоприятного положения человека в современном мире.

Summary

Marie Huláková: Democratization of Culture. Approach to the Problem

The contemporary problems of man are felt all over the world; they are embodied in all the cultures. It is just the universality of the problems of man and simultaneously the heterogeneity of culture, as well as the variety, segregation and inequality of the separate societies that make all proposals of

solving the situation of man in the contemporary world strongly problematic. Moreover, every proposal of a "solution", every "model" implies some conclusion, completion, some scheme as "directions for action".

Still more important than to seek a model of "solution" is to realize the openness of all the problems of man on all the levels of his existence. This presents the possibility of alternatives and thus also of choice. The extent to which man becomes aware of his possibilities, the way in which he formulates and seeks his place in society, his value orientation and, for a great part, also the measure of his human dignity depend on the culture of the society he lives in, as well as on the culture of his personality.

This is the reason for the extraordinary importance of the democratization of culture. It is on a world scale that culture goes through its phase of democratization. If culture is to prepare man for the understanding of his human lot, it must pursue its humanizing mission connected with the liberation, cultivation of the human personality. This may be effected only by the culture as a whole, integrated in the idea of humanism.

Most important for the democratization of culture is its relation to the political area and to the cultural policy of the governing center and of the leading political trends. The cultural policy represents a part of the general effort to integrate society in all the areas of its life and a concrete way of integrating the impact of the cultural area into the sphere of the political interests of the governing class, party, stratum, group or even of the all-social political representation.

The cultural policy is exercised by all the political systems, classes, strata and groups struggling for power. The official cultural policy has a primary interest in the ideological integration of the cultural area. The power authority of the State is not necessarily an instrument to this end: pressures outside politics or ideology, as e. g. material needs and "consumption" orientations, may be involved.

So far, cultural policy as a special branch of politics has not yet been constituted as an independent object of research. An insufficient formulation and a concrete objectivation of the problems connected with cultural policy obscure the main goals of the democratization of culture, as well as the inhibitions and the stimulating factors of this process.

In Czechoslovakia, in the first phase of building up socialism, the democratization of culture was characterized by stressing the attainment of the citizen's equality in the access to education and culture. The socialist State and its cultural institutions played a decisive role. Practice, however, has revealed that the elimination of socially economic and political inhibitions in the access to education and culture does not automatically

result in the cultural rise of broad population strata. It is not only the matter of preparing objective conditions, but also of creating subjective preconditions for the democratization of culture in the broad strata of population as well as in the cultural institutions and in the whole cultural area. Culture cannot be socialized, democratized by a political or organizational act only. The democratization of culture is in a blind alley every time when liberty transgressing the elementary guarantees for the lowest social strata in the socio-economic and political areas is not one of its attributes.

In spite of the problems connected with creating the subjective preconditions of the democratization of culture, it cannot be realized with all its implications unless the

State takes over the responsibility for this process. The State guarantees it 1. by building up and maintaining the whole institutional basis of culture: the school system, institutions concerned with art, education and information, securing of cultural "services"; 2. by carrying out cultural policy making possible the full development and assertion of subjective as well as objective aspects of the cultural area; 3. by supplying an adequate amount of leisure for the citizens.

The democratization of culture is a significant part of the realization of the humanistic content of socialism. Culture is the very sphere which provides escapes from the disconsolate situation of man in the present world.

V tomto článku se budeme zabývat jednak otázkou vztahů a rozdílů mezi autoritou, mocí a vlivem, jednak základní klasifikací moci a vlivu. Tyto pojmy budeme pak také na příslušném místě definovat.

Autorita

Východiskem našich úvah bude otázka, zda autorita je či není mocí, resp. vlivem. Přitom — pokud nebude výslovně uvedeno jinak — budeme autoritou rozumět autoritu společenského subjektu, tj. buď jedince nebo skupiny.

O otázce, zda autorita je či není mocí, resp. vlivem, neexistuje v odborné literatuře jednotný názor. Dokazují to tyto příklady:

1. někdy se uvádí, že autorita není mocí¹;
2. jindy se autorita a moc považují za dvě různé formy vlivu, přičemž autorita je pojímána jako legitimní vliv, moc pak jako nelegitimní vliv²;
3. autorita a vliv se však rovněž označují jako dva prostředky působení jedince na chování druhého jedince, a to autorita jako přímé působení a vliv jako

nepřímé působení, přičemž autorita a vliv se podřadují pojmu sociální kontroly³;

4. v dalších případech se autorita charakterizuje jako moc, která je jasná a kterou lidé více či méně „dobrovolně“ respektují, a odlišuje se od manipulace, kterou se rozumí „tajný“ výkon moci, o němž ti, kteří jsou ovlivňováni, nemají ani tušení⁴.

Robert L. Peabody říká, že snahy o rozlišení autority od moci a vlivu mají ve společenských vědách dlouhou a čestnou historii. Podle něho byly v podstatě přijaty tři přístupy:

1. Tyto termíny se zaměňují a nedělá se mezi nimi žádný výslovný rozdíl.
2. Autorita se definuje jako zvláštní případ moci nebo vlivu.
3. Autorita, moc a vliv se považují za zvláštní druhy vztahů mezi lidmi nebo skupinami, přičemž každý druh vztahů sám o sobě je hozen zkoumání⁵.

Na druhé straně je však nutno mít na zřeteli, že rozdíly, které existují v této otázce mezi jednotlivými autory, nejsou

* Předložený článek je součástí obsáhlejší studie o podstatě a problematice autority, jejíž rukopis je v tisku od počátku r. 1968. Text článku byl stylisticky upraven pro samostatnou publikaci v našem časopise.

¹ Viz např.: E. Abramson — H. A. Cutler — R. W. Kautz — M. Mendelson, *Social Power and Commitment: A Theoretical Statement*, American Sociological Review, 1958, Vol. 23, No. 1, s. 15–22. — Porovnej k tomu též Amital Etzioni, *Dual Leadership in Complex Organizations*, American Sociological Review, 1965, Vol. 30, No. 5, s. 688–698. Autor uvádí, že vůdcovství se odlišuje od pojmu moci tím, že způsobuje vliv, tj. změnu preferencí, zatímco moc zahrnuje pouze fakt, že preference subjektu nejsou vyřízeny (s. 690–691).

² Viz např. Bernard Barber, *Social Stratification. A Comparative Analysis of Structure and Process*, New York 1957, s. 234–239. Vlivem rozumí autor účinek, který má chování jedné strany (jedince nebo skupiny) na myšlení nebo činnost nějaké druhé strany (jedince nebo skupiny). Vliv je aspektem všech společenských vztahů. Je vždy reciproční, reciprocita vlivu však neznamená nezbytně rovnost vlivu. A protože vliv je reciproční, musí být také omezený. — O rozdílu mezi vlivem, mocí a autoritou viz též Arnold M. Rose, *Sociology. The Study of Human Relations*, New York 1957, 2. vyd., s. 79–80, 558, 563, 565.

³ Viz např.: Robert Tannenbaum — Irving R. Weschler — Fred Massarik, *Leadership and Orga-*

nization: A Behavioral Science Approach, McGraw-Hill Book Company, Inc., New York–Toronto–London, 1961 s. 270, 271, 276. Podle autorů je autorita interpersonální vztah, v němž jeden jedinec (podřízený) přijímá rozhodnutí učiněné druhým jedincem (nadřízeným) a dovoluje, aby toto rozhodnutí přímo působilo na jeho chování. Podřízený, který přijímá výkon autority, nehodnotí kriticky alternativy chování, které tvoří základ rozhodnutí jeho nadřízeného. Přitom termín „přijímá“ zahrnuje podrobení se i aktivní souhlas. Naproti tomu vliv je poskytnutí relevantní informace jednou osobou druhé, která pak bere informaci v úvahu při rozhodování. Jedinec může sám činit ta rozhodnutí, která přímo působí na jeho vlastní chování, ale druhý jedinec mu může poskytnout informaci, která působí na jeho rozhodnutí. Ovlivňující jedinec tedy nevykonává autoritu, ale udílí radu, činí návrhy, diskutuje, přesvědčuje, používá propagandy apod. Autori pak poznamenávají, že popsané společenské procesy, zahrnující jak autoritu (včetně pozitivních podnětů a donucení), tak vliv, jsou ty společenské procesy, které jsou obvykle obsaženy v termínu „sociální kontrola“.

⁴ Viz např.: Ch. Wright Mills, *Mocenská elita*, Praha 1966, s. 375.

⁵ Robert L. Peabody, *Organizational Authority. Superior-Subordinate Relationships in Three Public Service Organizations*, Atherton Press, New York 1964, s. 5.

vždy rozdílů meritorními, ale jsou do určité míry pouze rozdílů v použitých termínech a v přisouzeném rozsahu jednotlivých pojmů. To se týká — jak uvidíme později — i rozdílů mezi jednotlivými klasifikacemi (společenské) moci.

Podle našeho názoru je autorita společenského subjektu (tj. jedince nebo skupiny) jedním druhem společenské moci. Proto také přikročíme ke klasifikaci společenské moci, a tím i k vymezení vztahu a rozdílů mezi autoritou a ostatními druhy společenské moci.

Společenská moc

Společenskou mocí se rozumí moc vykonávaná mezi společenskými subjekty. Společenská moc tedy předpokládá

1. společenský subjekt, který vykonává moc (nositel neboli subjekt moci);
2. společenský subjekt, vůči kterému je moc vykonávána (předmět neboli objekt moci)⁶;
3. interakci (bezprostřední nebo zprostředkovanou) mezi nositelem moci a objektem moci.

Vedle toho společenská moc dále předpokládá, že nositel společenské moci si jednak svou společenskou moc uvědomuje, jednak ji vykonává vždy vědomě a na základě předchozího rozhodnutí.

Společenská moc může zahrnovat buď vztah nadřízenosti a podřízenosti nebo vztah rovnosti. Nejprve se budeme zabývat společenskou mocí, která zahrnuje vztah nadřízenosti a podřízenosti.

Společenskou moc, která zahrnuje vztah nadřízenosti a podřízenosti, je možno dělit podle subjektivního vztahu objektů moci k moci na tyto tři základní druhy:

1. *autoritu*: objekt moci tuto moc uznává, moc je vykonávána s jeho souhlasem (vůli);
2. *holou moc*: objekt moci tuto moc neuznává, moc je vykonávána proti jeho vůli;

⁶ Ačkoli mluvíme o objektu moci, neznamená to, že objektem musí být jen jeden společenský subjekt, tj. jen jeden jedinec nebo jen jedna skupina. Může jím být i několik jedinců a několik skupin.

⁷ Porovnej k tomu např. Josef L. Porket, *O některých problémech autority*, Psychologie v ekonomické praxi, ročník 1967, č. 3, s. 120–129. (V tomto článku však chybí kapitola o poslušnosti, kterou redakce vypustila.)

⁸ Bertrand Russell (*Power. A New Social Analysis*, London 1946, 5. vyd.) rozumí holou mocí moc, která nespočívá na tradici nebo souhlasu (s. 39), ten druh moci, který nezahrnuje na straně subjektu podrobení se, svolení (s. 84), moc, která je

3. *manipulace*: objekt moci si tuto moc neuvědomuje, moc je vykonávána bez jeho vědomí (vůle).

Uvedené tři druhy společenské moci, které jsou — protože zahrnují vztah nadřízenosti a podřízenosti — asymetrickým (nesouměrným) společenským vztahem, budeme nyní stručně charakterizovat.

Na rozdíl od ostatních druhů společenské moci zahrnuje autorita⁷ vztah nadřízenosti a podřízenosti, plynoucí ze vztahu mezi pozicemi a rolemi. Ostatní druhy společenské moci mohou být vykonávány jakýmkoli společenským subjektem nad jakýmkoli jiným společenským subjektem, bez ohledu na jejich vzájemné (formální nebo neformální) pozice a role.

Další rozdíl mezi autoritou a ostatními druhy společenské moci spočívá v uznání vztahu nadřízenosti a podřízenosti podřízenými subjekty, neboli v legitimitě. Zatímco autorita je legitimní společenskou mocí, ostatní druhy společenské moci uznání vztahu nadřízenosti a podřízenosti podřízenými subjekty nevyžadují a případně ani nepředpokládají.

Poslední rozdíl mezi autoritou a ostatními druhy společenské moci spočívá v dobrovolném charakteru poslušnosti podřízených subjektů. Zatímco autorita předpokládá a vyžaduje dobrovolnou poslušnost podřízených subjektů vůči nositeli autority, ostatní druhy společenské moci sice také vyžadují a předpokládají poslušnost na straně podřízených subjektů, ale tato poslušnost není poslušností dobrovolnou, protože nevyplývá z uznání vztahu nadřízenosti a podřízenosti podřízenými subjekty.

Autorita může být ještě dále (podrobněji) dělena, a to podle různých hledisek. Touto otázkou se však na tomto místě nebudeme zabývat.

Holá moc⁸ (jako společenská moc vůbec) předpokládá interakci mezi nosi-

subjekty respektována jen z toho důvodu, že je mocí, a ze žádného jiného důvodu (s. 99). Definice holé moci je psychologická a vlada ji může vykonávat ve vztahu k některým subjektům, ale nikoli ve vztahu k jiným subjektům (s. 85). Pokud jde o vznik holé moci, říká Russell, že jak slábnou víry a zvyky, které schvalovaly tradiční moc, tradiční moc ustupuje buď moci spočívající na nějaké nové víře nebo holé moci (s. 84); tradiční moc se stává holou mocí, jakmile moc přestala být přijímána (s. 99). Vedle toho může ovšem holá moc vzniknout i výboji v zahraničí — anglicky „foreign conquest“ (s. 85). Holá moc je obvykle vojenská a může mít buď formu vnitřní tyranie nebo formu výboje v zahraničí (s. 39).

telem moci a objekty moci. Tato interakce vytváří sociální systém, v němž jednotlivé pozice spočívají jednak na prestiži (hodnotě), kterou jim přisuzuje toliko (výlučně) nositel moci, jednak na donucení a hrozbě donucení, a to z toho důvodu, že objekty moci neuznávají ani svou podřízenou pozici (a s ní spojenou roli) ani nadřízenou pozici (a s ní spojenou roli). V takto vytvořeném sociálním systému nejsou tedy uznávány ani dodržovány nezbytné společné hodnoty a normy, neboli neexistuje stabilizovaný kulturní systém; tím jsou ohroženy dosahování jeho cílů a jeho adaptace a integrace, jakož i jeho rovnováha a existence. Řečeno jinými slovy, v případě holé moci jde o sociální systém, který je vytvářen jen nositelem moci vynucenou interakcí mezi společenskými subjekty (nositelem moci a objekty moci), přičemž buď ještě není integrován (tj. je ve stadiu zrodu), nebo již není integrován (tj. je ve stadiu zániku).

Výslovně je nutno zdůraznit právě tu skutečnost, že určitý společenský subjekt může sice vykonávat nad druhým společenským subjektem v určité situaci a po určitou dobu holou moc, nemůže však svou nadřízenou pozici (spočívající výhradně na donucení a hrozbě donucení) udržet nadlouho a natrvalo, protože donucení a hrozba donucení samy o sobě nikdy neintegrují skupinu. V tom je implikováno, že je-li nositelem holé moci skupina, musí být sama integrována na jiné základně, než je donucení a hrozba donucení, to znamená, že se v ní musí vyskytovat (být uznávána) určitá autorita⁹.

Manipulace¹⁰ zahrnuje na straně objektu moci domněnku, že jedná na základě vlastního rozhodnutí (vůle). Společenský subjekt tedy neví, že je objektem moci (neboli že ve vztahu k nositeli moci zaujímá podřízenou pozici¹¹), neidentifikuje nositele moci jako takového a nejsou mu známy jeho skutečné cíle.

Při manipulaci — která spočívá na motivování a stimulování objektu moci (manipulovaného) nositelem moci (manipulujícím) — nejsou tudíž rozhodující pozice, které společenské subjekty (nositel a objekt moci) zjevně zaujímají, ani role, které zjevně vykonávají. Uvědomí-li si společenský subjekt, že je objektem moci (manipulovaným), může v podstatě reagovat některým z těchto způsobů:

1. uzná tuto moc; 2. podřídí se jí teprve na základě hrozby donucení a donucení; 3. s úspěchem ji odmítne (ubrání se jí).

Potud stručná charakteristika těch základních druhů společenské moci, které zahrnují vztah nadřízenosti a podřízenosti. K tomu dodejme, že autorita a holá moc se navzájem vylučují, a to v tom smyslu, že určitý nositel moci A může ve vztahu k určitému objektu moci B vykonávat v určitém okamžiku buď jen autoritu (i když u autority jde vždy též o její stupeň) nebo jen holou moc. Autorita může ovšem v průběhu času zaniknout a přejít v holou moc, právě tak jako holá moc může v průběhu času přejít v autoritu, je-li podřízenými subjekty dodatečně za autoritu uznána¹². Naproti tomu autorita a manipulace, resp. holá moc a manipulace se navzájem nevylučují: určitý nositel moci A může ve vztahu k určitému objektu moci B vykonávat v určitém okamžiku jak autoritu (resp. holou moc), tak manipulaci.

Společenský subjekt jako nositel moci může vykonávat současně nebo sukcesivně jeden, dva nebo všechny základní druhy společenské moci. Například jedinec A může vykonávat (lhostejno z jakých důvodů) jen manipulaci, nikoli autoritu a holou moc, přičemž jeho zaměření na tento druh moci může později na jeho straně vést k odmítání jiných druhů moci, i kdyby je vykonávat mohl. Na rozdíl od jedince A může jedinec B vykonávat v různých společenských seskupeních různý druh společenské moci: v jednom auto-

⁹ Porovnej k tomu např. Bertrand Russell: *Power. A New Social Analysis*, London 1946, 5. vyd., s. 97–98. — R. M. MacIver: *The Web of Government*. The Macmillan Company, New York 1947, 2. vyd., s. 16.

¹⁰ Klasických autorů k tomu porovnej Marcus Tullius Cicero, *O povinnostech*. *Rozprava o třech knihách věnovaná synu Markovi*, Praha 1940, s. 103–107.

¹¹ Porovnej k tomu např. Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Glencoe, Illinois, revised and enlarged edition, 1957, 2. vyd. 1958, s. 419. (O manipulaci jde tehdy, „když cíle ovlivňujícího nejsou zjevné“). S. Kryšínští,

Sociologické prvky organizace řízení. Podle: Moderní řízení, roč. 1966, č. 4, s. 48. („Moc, jejímž základem je manipulace, spočívá v tom, že na chování podřízených je vykonáván sice vliv, ale bez objasnění, jaký postup se od nich očekává, a rovněž není užito přímé síly“).

¹² Pro úplnost a přesnost zdůrazněme ještě jednou výslovně, že mluvíme-li v souvislosti s holou mocí a manipulací o pozicích, nejde o pozice ve vlastním (plném) smyslu, ale o kvazi-pozice.

¹³ Přejít holé moci v autoritu neboli získání autority dosavadním nositelem holé moci pak umožňuje v odpovídajícím stupni omezit donucení, resp. hrozbu donucení.

ritu, ve druhém holou moc, ve třetím manipulaci. A konečně jedinec C může vykonávat v určitém společenském seskupení současně všechny základní druhy společenské moci: ve vztahu k jednomu společenským subjektům autoritu, ve vztahu k druhým holou moc, ve vztahu ke kterýmkoliv z nich manipulaci.

Opačně může být společenský subjekt jako objekt moci současně nebo sukcesivně objektem všech základních druhů společenské moci, tj. autority, holé moci a manipulace.

Uvedené druhy společenské moci zahrnují — jak již bylo řečeno — vztah nadřízenosti a podřízenosti. Moc však může být vykonávána i mezi společenskými subjekty, které jsou ve vztahu rovnosti. V tomto případě působí každý ze zúčastněných společenských subjektů otevřeně (zjevně) na druhý, aby u něho vyvolal žádoucí reakci. Při tomto otevřeném vzájemném působení není sice stupeň působení v obou směrech zpravidla stejný, ale žádný ze zúčastněných společenských subjektů nemůže vyvolat u druhého žádoucí reakci bez jeho souhlasu (proti jeho vůli) a opačně, každý má možnost úspěšně odmítnout reakci, požadovanou druhým (ubránit se jí). Jde tedy o symetrický, na reciprocitě spočívající společenský vztah neboli o reciproční moc. Reciproční moc nevylučuje nerovnost moci zúčast-

něných společenských subjektů, tato nerovnost moci se však v tomto symetrickém společenském vztahu neprojevuje.

Reciproční moc může v průběhu času přejít v autoritu nebo holou moc (právě tak, jako může autorita nebo holá moc v průběhu času přejít v reciproční moc). Může být rovněž doprovázena manipulací. A konečně může být vykonávána i mezi dvěma společenskými subjekty, které v jiném seskupení nebo dokonce i v tomtéž seskupení, ale v souvislosti s jinými problémy jsou ve vztahu nadřízenosti a podřízenosti.

Tím jsme skončili klasifikaci společenské moci¹³. Tato klasifikace však nic nevypovídá o determinantách společenské moci, tj. o faktorech, které ji vyvolávají, vytvářejí, udržují, posilují (upevňují), omezují, oslabují a způsobují její zánik. Neříká tedy například, proč určitý společenský subjekt je uznáván za autoritu, proč druhý společenský subjekt vykonává holou moc (resp. manipulaci) a proč v dalším případě vykonávají dva společenské subjekty navzájem reciproční moc.

Společenská moc je vykonávána ve všech oblastech společenského života, tedy například v politice, ekonomice, armádě, škole, rodině, vědě, umění, náboženství. Z tohoto hlediska je pak možno rozlišovat různé druhy společenské moci, jako je moc

¹³ Ke klasifikaci společenské moci porovnej např. Heinz Hartmann, *Funktionale Autorität. Systematische Abhandlung zu einem soziologischen Begriff*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1964, s. 6–10. Autor mluví o vlivu (Einfluss), kterým rozumí přímou interakci osob, pokud tato působí na budoucí chování nebo postoj účastníků (takže jsou odlišné od toho, co by byly bývaly v nepřítomnosti interakce). Jeho klasifikace vlivu jako nadřazeného pojmu pak rozlišuje:

1. *Vnější vliv*, který působí na objekt zvenčí a dosahuje svého účinku — s určitou pravděpodobností — bez vnitřního souhlasu řízené strany. Patří sem:
 - a) *Moc (Macht)*, tj. vliv, který spočívá na nátlaku (Zwang), přičemž nátlak záleží v použití nebo hrozbě nucení (Nötigung). Moc se rozpadá na dvě kategorie, a to na *přesilu* (Übermacht), založenou na síle (Stärke) a projevující se používáním násilí (Gewalt), a *monopol*, založený na hospodářské, sexuální či zvykové závislosti ovlivňovaného na ovlivňujícím a projevující se vykořisťováním.
 - b) *Převaha* (Überlegenheit), tj. vliv, který spočívá na manipulaci. Manipulace znamená řízení úskokem, manipulující činí za druhé rozhodnutí, aniž by vyvolal jejich přímý odpor.
2. *Vnitřní vliv*, který působí „vnitřně“ prostřednictvím ovlivněné strany. Patří sem:
 - a) *Panství* (Herrschaft), tj. vliv spočívající na víře ovládaných. Může být charismačké, tradiční nebo racionální. Jde o tradiční typologii Maxe Webera.
 - b) *Autorita*, tj. vliv spočívající na vědění. Ovlivňovaný poznal a empiricky či logicky verifikoval fakt, že požadavky ovlivňujícího, měřené podle objektivního měřítka, jsou oprávněné. Ovlivňující se stává nezávislým na víře ovliv-

ňovaného a může páně dokázat, že mu vliv přísluší. Autorita může být funkční (založená na odbornosti) a reprezentativní (založená na identitě, na společenské zájmů).

3. *Vliv v užším smyslu*, který leží na hranici mezi vnitřním a vnějším vlivem. Vliv v užším smyslu spočívá na reciprocitě. Vliv je zde „vykoupen“ nebo lépe „vyměněn“. Ovlivňující nahrazuje svému objektu náklady podřízení se. Ovlivňující je zde dostatečně „silný“, aby přivedl objekt se svou nabídkou směny do pokušení. Na druhé straně je jeho objekt odškodněn a ztrácí charakter objektu, neboť vstupuje do společenského vztahu s druhým z vlastní vůle.

Uvedené druhy vlivu jsou pojímány jako ideální typy ve smyslu Maxe Webera. Autor připomíná, že není jisté, zda jeho klasifikace ve skutečnosti vyčerpává všechny možné druhy vlivu a že výlučnost jednotlivých kategorií není úplně zajištěna.

Hartmannova klasifikace vlivu odpovídá zhruba naší klasifikaci společenské moci. Jeho moc odpovídá přibližně naší holé moci, jeho převaha naší manipulaci, jeho vnitřní vliv naší autoritě a jeho vliv spočívající na vědění, ale zahrnuje (vedle straně však existují určité rozdíly. Například síla a hospodářská, sexuální či zvyková závislost patří k determinantám společenské moci vůbec. Násilí může být používáno i nositelem autority, neboť patří k prostředkům a metodám, kterými si nositel autority vynucuje poslušnost, tj. kterými si zajišťuje u podřízených subjektů přijetí, dodržení a realizování svých podnětů (rozhodnutí). Vykořisťování může být účelem jakéhokoli druhu společenské moci, tedy nejen holé moci, ale také manipulace a autority. Autorita není omezena jen na vliv spočívající na vědění, ale zahrnuje (vedle jiného) i vliv spočívající na víře ovládaných neboli panství.

politická, ekonomická, vojenská, výchovná, vědecká, umělecká, náboženská a další.

Lidská moc

Dosud jsme hovořili o společenské moci, která předpokládá nejméně dva jedince (a to nositele moci a objekt moci) a interakci mezi nimi. Ale objektem moci jedince může být nejen druhý společenský subjekt (jedinec, několik jedinců, skupina, několik skupin), ale také jiný jev⁴⁴. Tím se dostáváme k pojmu lidské moci.

Lidskou mocí se rozumí moc vykonávaná jedincem nad jakýmkoli jevem. O jedinci jako nositeli moci zde mluvíme záměrně z důvodu, který bude zřejmý později. Podle povahy jevu, který je objektem moci, je pak možno dělit lidskou moc na několik základních druhů. Lidská moc je tedy pojem, který je nadřazen všem druhům moci, jejichž nositelem je jedinec. Přitom lidská moc předpokládá, že nositel lidské moci si jednak svou moc uvědomuje, jednak ji vykonává vždy vědomě a na základě předchozího rozhodnutí.

Na jedince působí faktory biologické, psychologické, společenské, kulturní a fyzikální, a naopak, jedinec působí na tyto faktory. Protože tedy jedinec působí na faktory biologické, psychologické, společenské, kulturní a fyzikální, je možno dělit lidskou moc podle jejího objektu na tyto základní druhy:

1. moc jedince nad sebou samým;
2. moc jedince nad druhými společenskými subjekty neboli společenská moc;
3. moc jedince nad kulturními výtvy. a to hmotnými i nehmotnými;
4. moc jedince nad přírodou, a to živou i neživou, lidskou (vnitřní) i mimolidskou (vnější).

Z uvedených základních druhů lidské moci jsme se již zabývali společenskou mocí. Moc jedince nad kulturními výtvy (která zahrnuje například moc nad výrobními nástroji, spotřebními statky, spo-

lečenskými a skupinovými hodnotami a normami, poznatky) a moc nad přírodou zde blíže rozebírat nebudeme. Zmíníme se však krátce o moci jedince nad sebou samým.

Mocí jedince nad sebou samým se rozumí vědomé, jedincovou vůlí vykonávané usměrňování (kontrola, regulace, řízení) jednak vlastních psychických vlastností a procesů (jako jsou například emoce, city, vloh, a nadání, temperament, návyky a zlovyky, schopnosti, dovednosti, vědomosti, potřeby, přání, zájmy, představy, fantazie, postoje, názory, myšlení, hodnocení, rozhodování), jednak vlastního chování, tj. vnějších (verbálních i neverbálních) projevů. Je tedy psychologickým jevem a stejně jako ostatní druhy lidské moci není absolutní (neomezená), ale je relativní (omezená), neboť je podmíněna jak vnitřním i vnějším prostředím jedince (například jeho únavou, vyčerpáním, zdravotním stavem, výchovou, podnebím), tak jeho vlastními psychickými vlastnostmi a procesy. Rozsah, intenzita a důslednost jejího výkonu nejsou neměnné, ale mohou se měnit, tj. zvětšovat nebo zmenšovat.

V souvislosti s tímto druhem lidské moci ještě dodejme, že jedinec může ovšem vědomě usměrňovat (byť jen do určité míry) i některé své fyziologické procesy. Ale z hlediska jedince jako psychologického systému patří jeho organismus k jeho vnitřnímu prostředí a vědomé usměrňování jeho fyziologických procesů pak k jeho moci nad přírodou.

Uvedené základní druhy lidské moci jsou ve vztahu vzájemného působení, závislosti a podmíněnosti. Například společenská moc předpokládá a vyžaduje moc jedince nad sebou samým, jakož i nad svým organismem. Moc nad mimolidskou přírodou předpokládá a vyžaduje společenskou moc a moc nad kulturními výtvy. Moc nad kulturními výtvy a nad přírodou může být prostředkem k získání a vykonávání společenské moci, opačně

⁴⁴ Někdy se ovšem rozumí mocí pouze moc společenská. Tento názor zastává například Richard Dolberg, který rozlišuje: 1. Moc, tj. vztah mezi lidmi, který je vždy prožíván oboustranně, kterého jsou si obě strany vědomy. Je to schopnost přímo nebo nepřímě působit ve společenském životě takovým způsobem na utváření vůle druhého, že jeho chování se více či méně přizpůsobuje vůli působícího. Moc může mít různé formy, jako je například panství nebo vůdcovství. 2. Společenské násilí jako jeden druh násilí, tj. působení na druhého bez jeho vůle, resp. proti jeho vůli. Na rozdíl od mocenské-

ho vztahu může být vztah násilí též jednostranný. 3. Věcné násilí jako druhý druh násilí, tj. působení na věci, přírodu. (*Theorie der Macht. Die Macht als soziale Grundtatsache und als Elementar begriff der Wirtschaftswissenschaften*, Oesterreichischer Wirtschaftsverlag. Vídeň 1934, s. 124–138). Dolberg navíc omezuje pojem společenské moci jen na jeden druh společenské moci, a to na autoritu, zatímco holou moc a manipulaci považuje za společenské násilí, které podřazuje (společně s věcným násilím) násilí.

pak společenská moc může být prostředkem k získání a vykonávání moci nad kulturními výtvary a nad přírodou.

Závěrem uvedme ještě jednu poznámku. Mluvíli jsme dosud o tom, že nositelem lidské moci je jedinec. Ve skutečnosti může být ovšem nositelem všech základních druhů lidské moci (s výjimkou moci jedince nad sebou samým a nad svým organismem) nejen jedinec, ale jakýkoli společenský subjekt vůbec. Je to ostatně implikováno v tom, co bylo řečeno v předešlém odstavci.

Vliv

Od lidské moci přejdeme k dalšímu pojmu, k vlivu. Vliv považujeme ve vztahu k lidské moci za pojem nadřazený, opačně pak lidskou moc považujeme ve vztahu k vlivu za pojem podřazený. Lidská moc je tedy jedním druhem vlivu.

Naše dosavadní úvahy ukazují, že lidská moc je takovým druhem vlivu, který je charakterizován tím, že: 1. jeho nositelem je vždy společenský subjekt; 2. jeho nositel si svůj vliv uvědomuje; 3. jeho nositel vykonává svůj vliv vždy vědomě a na základě předchozího rozhodnutí¹⁵.

Existují však ještě jiné druhy vlivu, které nemají povahu lidské moci v uvedeném smyslu. Patří k nim:

1. vliv, který vykonává společenský subjekt na druhé společenské subjekty i na jiné jevy, aniž si jej uvědomuje¹⁶, i když si jej může, ale nemusí dodatečně uvědomit;
2. vliv, který vykonává na budoucí reakce společenských subjektů nikoli druhý společenský subjekt, ale určitý kulturní standard, tj. společenská nebo skupinová hodnota, společenská nebo skupinová norma, poznatek či víra, jako jsou tradice, mravy, morálka, právo, filosofie, věda a náboženství;
3. vliv, který vykonává na budoucí reakce jedinců nikoli druhý společenský subjekt nebo určitý kulturní standard, ale určitá autonomní hodnota, s kterou se

jedinec vnitřně ztotožňuje a kterou může (ale nemusí) být internalizovaný kulturní standard.

Dosud jsme předpokládali, že buď nositelem vlivu i objektem vlivu je společenský subjekt, nebo nositelem vlivu je společenský subjekt a objektem vlivu je jiný jev, nebo nositelem vlivu je kulturní standard či autonomní hodnota, a objektem vlivu je společenský subjekt. Ale rozsah pojmu vliv je možno ještě dále rozšířit, a to tak, že nositelem vlivu je nejen společenský subjekt, kulturní standard či autonomní hodnota, ale jakýkoli jev vůbec, to znamená i jakýkoli psychologický faktor (jiný než autonomní hodnota), hmotný kulturní výtvar, biologický faktor a fyzikální faktor, přičemž objektem vlivu je rovněž jakýkoli jev vůbec, to znamená vedle společenského subjektu i jakýkoli psychologický faktor, hmotný i nehmotný kulturní výtvar, biologický faktor a fyzikální faktor. O vlivu je tedy možno mluvit též mezi dvěma stroji, mezi biologickým organismem a mimolidským přírodním prostředím, mezi biologickým organismem a strojem, apod.

Takto pojímán, může mít vliv nejen informační povahu, ale také hmotnou (hmotně energetickou) povahu, resp. současně informační i hmotnou povahu. Vliv pak není pouze společenským jevem a tudíž výhradně sociologickou kategorií. Je kategorií různých vědních disciplín, jako je (vedle obecné sociologie a speciálních sociologických disciplín) politická věda (resp. politické vědy), ekonomie, právní věda, antropologie, sociální demografie, teorie řízení, psychologie, sociální psychologie, inženýrská psychologie, psychiatrie, psychofarmakologie, mechanika, fyzika, chemie, biologie, technologie a další.

Toto rozšíření rozsahu pojmu vliv je ve shodě s kybernetickým přístupem k problémům řízení a sdělování (i když přesahuje oblast kybernetiky) a může být podle našeho názoru užitečné a výhodné

¹⁵ Tato charakteristika lidské moci jako jednoho druhu vlivu bude ještě upřesněna a doplněna později.

¹⁶ Jedním z těchto případů je tzv. vzor nápodoby, kterým Robert K. Merton rozumí tu formu interpersonálního vlivu, v níž osoba vykonávající vliv si ncuvědomuje, že bezprostřední interakce vedla ke změně následného chování nebo postoje druhých. (*Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Glencoe, Illinois, přepracované a rozšířené vydání 1957, 1958, s. 419. (Podle našeho názoru je však možno mluvit o vzoru nápodoby i při zprostředkované interakci.)

Jiným z těchto případů je vliv, který vykonává společenský subjekt svou pouhou přítomností, aniž si tento vliv uvědomuje. Od toho je nutno odlišovat případy, kdy společenský subjekt vědomě vykonává (resp. chce vykonávat) vliv na druhý společenský subjekt svou pouhou přítomností; tyto případy mají povahu manipulace. V této souvislosti ještě dodejme, že na společenský subjekt může vykonávat vliv nejen skutečná, ale také jen usuzovaná přítomnost druhého společenského subjektu.

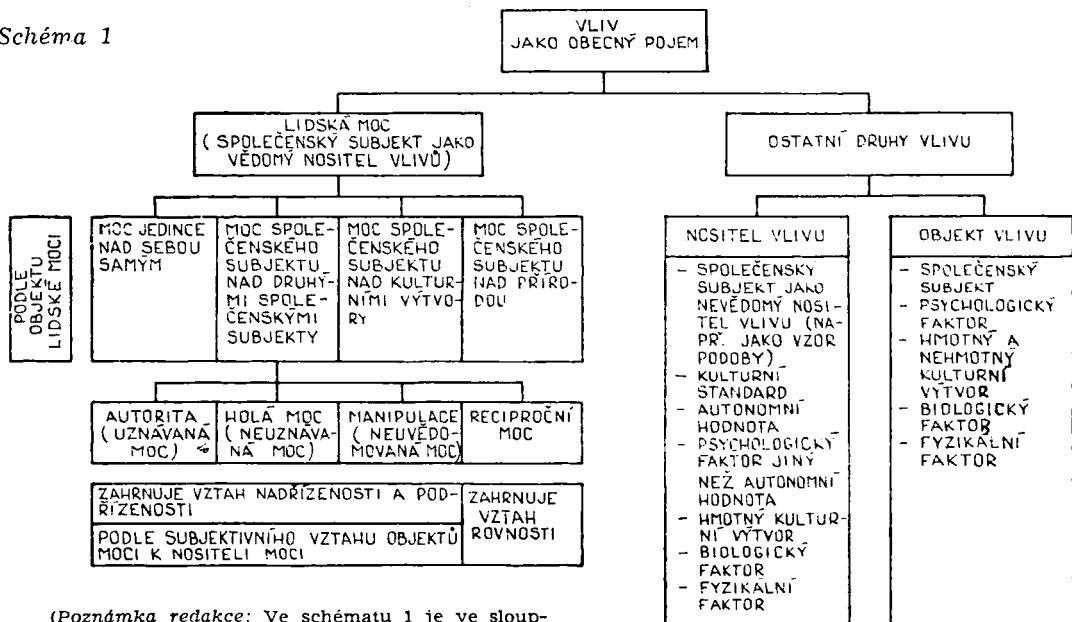
pro účely teoretické a výzkumné (a to zejména při interdisciplinárním přístupu), jakož i praktické.

Tím jsme skončili základní klasifikaci vlivu, lidské moci a společenské moci. Dovodili jsme, že vliv je obecný pojem, který je nadřazen jednotlivým druhům vlivu a jako takový má nejužší obsah a nejširší rozsah; že lidská moc je jedním druhem vlivu a jako taková má širší

rozumí vyvolávání následků. Řečeno jinými slovy, vliv je možno definovat jako *možnost vyvolat následky*.

Tato definice vymezuje obecné rysy (znaky) vlivu, tj. rysy (znaky), které jsou společné všem druhům vlivu a které se vyskytují v každém konkrétním případě vlivu bez rozdílu. K této definici ještě připomeňme, že vliv je pouze možností vyvolat následky, protože nositel

Schéma 1

(Poznámka redakce: Ve schématu 1 je ve sloupci „Nositel vlivu“ nedopatřením uveden „vzor podoby“ místo „vzor nápodoby“.)

obsah a užší rozsah než vliv jako obecný pojem; a že společenská moc je jedním druhem lidské moci, a jako taková má širší obsah a užší rozsah než lidská moc.

Základní klasifikace vlivu, lidské moci a společenské moci, podaná v tomto článku, je pro přehlednost graficky znázorněna ve schématu 1.

Definice

Dosud učiněné vývody nyní uzavřeme tím, co jsme dosud neučinili, co však nesmíme opomenout: budeme vliv a moc definovat.

Vliv je možnost nositele vlivu působit na objekt vlivu, přičemž „působením“ se

vlivu nemusí následky vždy vyvolat, nemluvě o tom, že nemusí vliv neustále vykonávat.

Lidská moc je možnost společenského subjektu jako nositele moci vědomě působit na objekt moci, přičemž „působením“ se rozumí realizování učiněného rozhodnutí, neboli prosazení vlastní vůle, neboli vyvolávání zamýšlených následků¹⁷. Řečeno jinými slovy, lidskou moc je možno definovat jako *možnost vyvolat zamýšlené následky*¹⁸.

Tato definice vymezuje obecné rysy (znaky) lidské moci, tj. rysy (znaky), které jsou společné všem druhům lidské moci a které se vyskytují v každém konkrétním

¹⁷ Zamýšlený následek je takový skutečný následek, který je ve shodě se subjektivním úmyslem nositele moci. Naproti tomu nezamýšlený následek je takový skutečný následek, který je v rozporu se subjektivním úmyslem nositele moci.

¹⁸ Pro srovnání uvedeme několik definic a charakteristik moci, které se navzájem liší zejména svým rozsahem, to znamená podle toho, co považují za objekt moci.

1. „Moc může být definována jako schopnost jedince nebo skupiny jedinců modifikovat chování druhých jedinců nebo skupin způsobem, který si přeje, a zabránit tomu, aby jeho (její) vlastní chování bylo modifikováno způsobem, který si nepřeje“. (R. H. Tawney, Equality, Londýn 1938, 3. přepracované vyd., s. 200).

případě lidské moci bez rozdílu. Je podřaděna definici vlivu jako obecného pojmu. K specifickým rysům (znakům), kterými se lidská moc jako jeden druh vlivu liší od ostatních druhů vlivu, patří:

1. nositelem lidské moci je vždy společenský subjekt;
2. nositel lidské moci si svou moc uvědomuje;
3. nositel lidské moci vykonává svou moc vědomě a na základě předchozího rozhodnutí;
4. nositel lidské moci usiluje o vyvolání zamýšlených následků.

Protože lidská moc je pouze možností vyvolat zamýšlené následky, jde vždy o stupeň moci, který je možno stanovit na základě toho, jak skutečné následky jsou ve shodě nebo v rozporu se subjektivním úmyslem nositele moci. Čím více jsou v konkrétním případě skutečné následky ve shodě se subjektivním úmyslem nositele moci, tím větší je stupeň jeho moci. A opačně, čím více jsou v konkrétním případě skutečné následky v rozporu se subjektivním úmyslem nositele moci, tím menší je stupeň jeho moci.

V souvislosti s lidskou mocí je pak ještě nutno připomenout, že *moc sama o sobě je bezobsažná a mravně neutrální*. O obsahu a mravní relevantnosti moci lze mluvit teprve v konkrétních případech moci, které jsou spojeny s konkrétním nositelem moci, s konkrétním objektem moci, s konkrétním cílem, s konkrétními

prostředky a metodami, s konkrétními podmínkami a konkrétními následky.

Společenská moc je možnost společenského subjektu jako nositele moci vědomě působit na druhý společenský subjekt jako objekt moci, přičemž „působením“ se rozumí realizování učiněného rozhodnutí, neboli prosazení vlastní vůle, neboli vyvolávání zamýšlených následků. Řečeno jinými slovy, společenskou moc je možno definovat jako *možnost vyvolat zamýšlené společenské následky*.

Tato definice vymezuje obecné rysy (znaky) společenské moci, tj. rysy (znaky), které jsou společné všem druhům společenské moci a které se vyskytují v každém konkrétním případě společenské moci bez rozdílu. Je podřaděna definici lidské moci.

Při společenské moci vykonává její nositel moc nad budoucími reakcemi objektů moci (přičemž totéž platí i pro tzv. vzor nápodoby). Důraz na usměrňování budoucích reakcí objektů moci vyplývá z toho, že každá interakce (i například mezi rovnými) působí — byť jakkoli nepatrně — na reakce zúčastněných společenských subjektů v bezprostřední situaci; jedinec se nechová přesně týmž způsobem v přítomnosti druhých společenských subjektů, jako v izolaci. Kdyby se proto usměrňování, vykonávané nositelem společenské moci (resp. tzv. vzorem nápodoby), týkalo všech změn reakcí druhých společenských subjektů, bylo by ve

2. „Moc může být definována jako vytváření zamýšlených účinků. Je tedy kvantitativním pojmem...“ (Bertrand Russell, *Power, A New Social Analysis*, Londýn 1946, 5. vyd., s. 35). Autor na jiném místě dodává, že „... musíme hodnotit výkon moci podle jejích účinků, a proto se musíme nejprve rozhodnout, jaké účinky si přejeme“ (s. 281–282).
3. „Moc je však relativní pojem. Je to schopnost překonat možný odpor. Kde odpor není možný, význam moci je neutralizován.“ (Walter Fales, *Wisdom and Responsibility. An Essay on the Motivation of Thought and Action*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1946, s. 42.)
4. „Moci“ rozumíme účast nebo schopnost účastnit se při činnosti důležitých rozhodnutí.“ (Harold D. Lasswell, *The Analysis of Political Behavior, An Empirical Approach*, Londýn 1947, s. 37.)
5. „Moc není v podstatě nic jiného než vliv určité intenzity, který nějaká osoba nebo skupina osob vykonává na určitý výřez svého okolí. Vliv určité intenzity: Aby byl mocí, musí být tento vliv tak velký, aby se díl okolí, který vliv uchopuje, choval tak, jak chce osoba nebo skupina osob, která vykonává vliv, aby se choval.“ „Tajemství lidské moci je tajemství působící síly vědomého lidského čtení.“ (Friedrich August Frelherr v. d. Heydte, *Formen der Gesamtlagerung und Ordnung der Gesellschaft, Handbuch der Soziologie*, vyd. Werner Ziegenfuss, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1956, s. 823). Autor zde rovněž rozlišuje mezi moci (Macht) a mocí nad lidmi (Macht über Menschen).
6. „Moc se týká schopnosti určitých jedinců ovliv-

ňovat chování druhých nebo činnost skupiny.“ (Paul Thomas Young, *Motivation and Emotion. A Survey of the Determinants of Human and Animal Activity*, New York–London 1961, s. 485.)

7. „Člověk má „moc“ na částmi přírody, moc nad svými dětmi, moc nad svými druhy. Moc je vztah, kterým člověk může realizovat možnosti existující mimo něho, nebo zamezit realizaci takových možností... „Společenská“ moc je vztah, kterým člověk nebo skupina může realizovat možnosti existující ve společnosti nebo zabránit spontánním realizacím společnosti.“ (J. A. Ponsioen, *The Analysis of Social Change Reconsidered A Sociological Study*, Mouton & Co., — S-Gravenhage 1962, s. 80.)
8. „Definueme moc jako možnost, která dovoluje A, aby přiměl B k takové činnosti, kterou by B bez intervence A, sua sponte, nerealizoval.“ (Miloslav Jodl, předmluva ke knize Charles Wright Mills, *Mocenská elita*, Praha 1966, s. 12.)

Z uvedených definic je nejuzší definice Lasswellova, protože se týká jen politické moci. Někteří autoři (např. Tawney, Young, Jodl) rozumějí moci výhradně společenskou moc. Další autoři (např. Heydte, Ponsioen) se přibližují našemu pojmu lidské moci. I když jejich pojetí nezahrnuje moc jedince nad sebou samým, moc je podle nich vykonávána jen nad vnějším prostředím člověka (lidské bytosti). A konečně Russel a Fales podávají definici, kterých by mohlo být použito ve stejném rozsahu a smyslu jako náš pojem lidské moci. Pro typologii sociologických definic moci viz Zygmunt Bauman, *Vize lidského světa (Studia o spoločenskej genéze a funkcii sociológie)*, Bratislava 1967, s. 348–354.

skutečnosti totožné s interakcí vůbec¹⁹.

Usměrnování budoucích reakcí objektů společenské moci může být přímé nebo nepřímé. Při přímém usměrnování usměrňuje nositel moci budoucí reakce druhých společenských subjektů tím, že od nich požaduje určitou reakci. Při nepřímém usměrnování usměrňuje nositel moci budoucí reakce druhých společenských subjektů tím, že mění (resp. vytváří) společenské, kulturní, psychologické a přírodní podmínky, ve kterých se tyto společenské subjekty nalézají a které na ně působí. Přímé usměrnování je charakteristické pro autoritu a holou moc, i když jak nositel autority, tak nositel holé moci může používat rovněž nepřímého usměrnování a posilovat (upevňovat) jím přímé usměrnování. Nepřímé usměrnování má povahu manipulace, pokud si je objekty moci neuvědomují.

Závěr

Vliv jako obecný pojem není předmětem sociologického zkoumání. Sociologické zkoumání vlivu se omezuje na vliv vykonávaný mezi společenskými subjekty, přičemž se soustřeďuje především na společenskou moc jako jeden druh vědomě vykonávaného vlivu, i když nemůže pustit ze zřetele vliv, který vykonává společenský subjekt na druhé společenské subjekty, aniž si jej uvědomuje (například jako tzv. vzor nápodoby). Současné musí ovšem brát v úvahu též vliv, který vykonávají na společenské subjekty a jejich společenské reakce (tj. činnosti a nečinnosti) faktory kulturní, psychologické a přírodní.

Společenské, kulturní, psychologické a přírodní faktory vykonávají vliv na každou interakci mezi společenskými subjekty, ať bezprostřední nebo zprostředkovanou, ať mezi jedinci, mezi jedincem a skupinou (jako sociálním systémem) nebo mezi skupinami (jako sociálními systémy). Pokud jde specificky o společenskou moc jako jeden druh vědomě vykonávaného vlivu, je vykonávána při interakci a předpokládá ji, ale na druhé straně každá interakce nezahrnuje společenskou moc. A protože společenská moc je vykonávána při interakci a protože interakce může mít v podstatě formu kooperace nebo konfliktu, plyne z toho, že společenská

moc je obsažena v kooperaci i konfliktu a že se rovněž podílí na jejich vzniku i zániku.

Společenská moc může být v podstatě vykonávána buď mezi dvěma společenskými subjekty nebo mezi třemi společenskými subjekty. To znamená, že problematika společenské moci může být vyjádřena dvěma základními modely a na nich také zkoumána.

První model vyjadřuje vykonávání společenské moci mezi dvěma společenskými subjekty A a B, které jsou buď ve vztahu nadřízenosti a podřízenosti nebo ve vztahu rovnosti. Tento model se vztahuje rovněž na případy, kdy společenský subjekt A (a právě tak B) je sice současně nositelem nebo objektem společenské moci i ve vztahu k dalším společenským subjektům C, D, ... n, ale každý z těchto vztahů je nezávislý na druhých.

Druhý model vyjadřuje vykonávání společenské moci mezi třemi společenskými subjekty A, B, C, které jsou buď ve vztahu nadřízenosti a podřízenosti (a to tak, že A je nositelem společenské moci ve vztahu k B a C jako objektům společenské moci a usměrňuje jednak vztah mezi B a C, jednak vztah mezi sebou na jedné straně a B a C na straně druhé) nebo ve vztahu rovnosti. Tento model se vztahuje rovněž na případy, kdy společenská moc je vykonávána mezi více společenskými subjekty než třemi; opačně pak může přejít v první model, například tehdy, spojí-li se dva zúčastněné společenské subjekty (B a C, A a B, A a C) proti třetímu.

Oba uvedené modely umožňují vyjádřit jak existující mocenské vztahy, tak jejich změnu, tedy například přechod vztahu nadřízenosti a podřízenosti ve vztah rovnosti nebo zánik společenské moci jejího dosavadního nositele, který se následkem toho stává objektem společenské moci druhého společenského subjektu.

Tím jsme skončili naše úvahy o autoritě, moci a vlivu. K tomu již jenom znovu připomeňme a výslovně zdůrazněme, že pojem vlivu (včetně společenské moci jako jednoho druhu vědomě vykonávaného vlivu) je implikován v pojmu sociálního systému a že zkoumání sociálního systému (jakož i vztahů mezi sociálními systémy) se bez pojmu vlivu neobejde.

¹⁹ Porovnej k tomu např. Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1957, 2. upravené a rozšířené vyd., 1958, s. 415.

Резюме

Носиф Л. Поркет: Авторитет, власть, влияние

В статье говорится как о вопросе отношения и разницы между авторитетом, властью и влиянием, так и об основной классификации власти и влияния. Эти понятия определяются также в статье.

В спецлитературе не существует единого взгляда на вопрос, если авторитет является или не является властью или же влиянием. По нашему мнению авторитет общественного субъекта (т. е. индивидуума или группы) является одним видом общественной власти.

Общественная власть предполагает носителя власти, объект власти и взаимодействие между ними. Далее предполагает, что носитель общественной власти с одной стороны свою общественную власть осознает, а с другой всегда ее исполняет сознательно и на основе предыдущего решения.

Общественная власть может включать или отношение высшего субъекта и подчинения или отношение равенства.

Общественную власть, включающую отношение высшего субъекта и подчинения можно разделить согласно субъективному отношению объектов власти к власти на следующие три основных вида:

- 1) авторитет: объект власти, упомянутую власть признает, власть исполняется с его согласием (волей);
- 2) голую власть: объект власти, упомянутую власть не признает, власть исполняется против его воли;
- 3) манипуляция: объект власти, упомянутую власть не осознает, власть исполняется без его ведома (воли).

Однако власть может исполняться и между общественными субъектами, находящимися в отношении равенства. В этом случае каждый из участвующих общественных субъектов действует на второй открыто, чтобы вызвать у него нужную реакцию. Ни один из участвующих общественных субъектов не может вызвать у второго нужную реакцию без его согласия (против его воли) и наоборот, у каждого имеется возможность, с успехом отказаться от реакции, требуемую вторым. Это взаимная власть.

Общественная власть подчинена понятию человеческой власти, это значит, что она является одним видом человеческой власти. Однако как общественная, так и человеческая власть предполагают, что носитель человеческой власти со своей властью осознает и то исполняет ее всегда сознательно, на основе предыдущего решения. Согласно объекту власти, человеческую власть можно разделить на следующие основные виды:

- 1) власть индивидуума над самим собой;
- 2) общественную власть;
- 3) власть индивидуума над культурными творениями как материальными, так и нематериальными;
- 4) власть индивидуума над природой, как живой, так и неживой, человеческой (внутренней) и внечеловеческой (внешней).

Человеческая власть подчинена понятию влияние, это значит, что она является одним видом влияния. К видам влияния, не имеющих характер человеческой власти, относятся:

- 1) влияние, исполняющее общественный субъект на другие общественные субъекты и иные явления, без того, чтобы его осознал;
- 2) влияние, исполняющее на будущие реакции общественных субъектов определенный культурный стандарт, т. е. общественная или групповая ценность, общественная или групповая норма, знание или вера, какими являются традиции, нрав, мораль, право, философия, наука и религия;
- 3) влияние, исполняющее на будущие реакции индивидуумов определенная автономная ценность, с которой индивидуум внутренне отождествляется и которую может, но не должен быть интернализован культурный стандарт.

Объем понятия влияния можно еще расширить, а именно так, что носителем влияния будет не только общественный субъект, культурный стандарт или автономная ценность, но любой психологический фактор (иной нежели автономная ценность), материальное культурное создание, биологический и физический факторы, при чем объектом влияния является также любое явление вообще, это значит наряду с общественным субъектом и любой психологический фактор, материальное и нематериальное культурное создание, биологический и физический факторы. Следовательно о влиянии можно также говорить между двумя аппаратами, между биологическим организмом и внечеловеческой естественной средой, между биологическим организмом и аппаратом и т. д.

Так понятие влияние может иметь не только информационный характер, но также материальный (материально-энергетический) характер, или же одновременно информационный и материальный характер. Влияние потом не является только общественным явлением, следовательно исключительно социологической категорией, но категорией различных научных дисциплин.

В заключение статьи влияние и власть определяются:

- 1) влияние — возможность вызвать последствия;
- 2) человеческая власть — возможность вызвать задуманные последствия;
- 3) общественная власть — возможность вызвать задуманные общественные последствия.

В связи с человеческой властью необходимо еще подчеркнуть, что власть сама по себе (как такова) является бессодержательной и нравственно нейтральной. О содержании и нравственной релевантности власти можно говорить только в конкретных случаях власти, связанных с конкретным носителем власти, с конкретным объектом власти, с конкретной целью, с конкретными условиями и с конкретными последствиями.

В связи с общественной властью необходимо еще подчеркнуть, что носитель общественной власти исполняет власть над будущими реакциями объектов власти. То же самое действительно и для так наз. образца подражания, когда носитель влияния не осознает, что выполняет влияние на другие общественные субъекты.

Summary

Josef L. Porket: Authority — Power — Influence

The article deals with both the question of the relations and differences among authority, power and influence, and the basic classification of power and influence. These concepts are also defined.

No uniform opinion exists in the technical literature about the question whether authority is or is not identical with power or influence. In our opinion the authority of the social subject (i. e. of the individual or of the group) is one kind of social power.

Social power presupposes the bearer of power, the object of power and the interaction between them. Further, it presupposes that the bearer of power is aware of it and exercises it always consciously and on the basis of his previous decision.

Social power may involve either the superiority-subordination relation or the relation of equality.

Social power, which involves the superiority-subordination relation, may be divided — according to the subjective relation of the objects of power to the power — into the following three basic kinds:

1. authority: the object of power acknowledges this power; the power is exercised with his consent (will);
2. naked power: the object of power does not acknowledge this power; the power is exercised against his will;
3. manipulation: the object of power is not aware of this power; the power is exercised without his awareness (will).

Power, however, may also be exercised between social subjects in the relation of equality. In this case each of the participant social subjects openly (evidently) influences the other in order to evoke the desired reaction. None of the participant social subjects can evoke the desired reaction of the other without his consent (will), and, vice versa, each of them has the possibility successfully to refuse the reaction which is required by the other. This is reciprocal power.

Social power is subordinate to the concept of human power, i. e., it is one kind of human power. Like social power, human power presupposes that its bearer both is aware of it and exercises it always consciously and on the basis of his previous decision. According to the object of power, human power may be divided into the following basic kinds:

1. the power of the individual over himself, i. e. over his own psychological characteristics and processes and over his own behaviour;
2. the social power;
3. the power of the individual over cultural products, both material and immaterial;
4. the power of the individual over nature, both animate and inanimate, human (interior) and non-human (exterior).

Human power is subordinate to the concept of influence, i. e., it is one kind of influence. There are the following kinds of influence which have not the character of human power:

1. the influence of the social subject upon other social subjects and upon other phenomena, without his being aware of it;
2. the influence of a cultural standard (i. e. of social or group values or norms, of knowledge, or of beliefs — such as tradition, morals, morality, law, philosophy, science and religion) exercised upon the future reactions of social subjects;
3. the influence upon the future reactions of individuals exercised by an autonomous value with which the individual innerly identifies himself and which may or may not be an internalized cultural standard.

The extent of the concept of influence may be further enlarged in such a sense that not only a social subject, a cultural standard or an autonomous value is the bearer of influence, but also any psychological factor (other than the autonomous value), any material cultural product, any biological factor or any physical factor. Further, not only a social subject may be the object of influence, but also any psychological factor, any material or immaterial cultural product, any biological factor or any physical factor. Thus, it is possible to speak of influence also when it is exercised between two machines, between a biological organism and a non-human natural environment, between a biological organism and a machine, etc.

Influence in this sense may have not only an informative character, but also a material (materially energetic) one, or both an informative and material character. Influence is then not only a social phenomenon and thus solely a sociological category, but a category of different scientific disciplines.

In conclusion, influence and power are defined as follows:

1. influence is a possibility to evoke consequences;
2. human power is a possibility to evoke intended consequences
3. social power is a possibility to evoke intended social consequences.

In connection with human power it is necessary to say that power in itself has no contents and is morally neutral. It is possible to speak about the contents and the moral relevance of power only in particular cases of power which are connected with a particular bearer of power, with a particular object of power, with a particular goal, with particular means and methods, with particular conditions and particular consequences.

In connection with social power it is further necessary to add that the bearer of social power has power over the future reactions of the objects of power. The same holds true for the so-called prototypes of imitation, when the bearer of influence is not aware of the fact that he exercises influence upon other social subjects.

Teorie a strategie sociologického výzkumu studentských hnutí (Mezinárodní „kulatý stůl“ o neklidných studentech)

ANTONÍN MATĚJOVSKÝ
Ústav sociálně politických věd UK, Praha

Původ, charakter a důsledky studentských hnutí v současném světě — to je téma, které zajímá nejen veřejnost, novináře, ale i sociology a z nich zvláště ty, kteří již po řadu let věnují své úsilí té sociologické disciplíně, kterou je možno prozatímně a nepřesně nazvat „sociologií studentů“.

Problémy, spojené s odpovědí na otázky vyvolané studentským hnutím, problémy, které jsou tím složitější, čím větší počet konkrétních případů bereme v úvahu a čím větší shromáždění sociologů se snaží na ně odpovědět, byly předmětem jednání mezinárodní konference sociologů ve dnech 6., 7. a 8. prosince 1968 v Paříži.

International Social Science Council svolal (ve spolupráci s Centre Européen de Coordination de Recherche et de Documentation en Sciences Sociales) „kulatý stůl“, věnovaný problematice studentských hnutí ve světě (The Study of Student Unrest. Etude des mouvements étudiants).

Pěti C. Hellera (tajemníka ISSC) se sešlo téměř čtyřicet sociologů ze čtrnácti zemí, převážně evropských (bylo ovšem zastoupeno i Japonsko, Kanada a pochoptelně početně i USA), nepočítaje v to asi dvě desítky pozorovatelů jak z organizací spolupracujících různým způsobem s UNESCO, tak z některých výzkumných pracovišť v Paříži.

Početná účast sociologů z USA, NSR, Anglie a Francie nebyla (jak je asi již pravidlem) vyváжена účastí sociologů ze socialistických zemí. (Z Polska přijel J. Szczepański, z ČSSR se zúčastnil autor článku.)

Ovšem, pokud bereme v úvahu země,

ve kterých studentské hnutí bylo či je jednou z dominant současné sociální situace, je možno toto shromáždění pokládat za reprezentativní. I když dnes pravděpodobně nejen pro jednotlivce, ale i pro organizace zabývající se výslovně shromažďováním informací o institucích i jednotlivcích věnujících se určité problematice je obtížné získat přehled, který by bylo možno pokládat za úplný či alespoň reprezentativní, podle znalostí autora tohoto článku je možno pokládat za reprezentativní zastoupení francouzských sociologů, sociologů z USA a částečně z NSR.¹

Cílem jednání, které bylo první v řadě akcí spojených společným tématem *Situation mládeže v současné společnosti (Satisfaction and Dissatisfaction of Youth in Contemporary Society, La situation de la jeunesse dans la société contemporaine)*, bylo nejen projednání současného stavu výzkumu studentských hnutí, případně organizací, jejichž existence byla nebo je studentským hnutím ohrožena (současná univerzitní struktura v některých zemích), ale i diskuse o podmínkách a možnostech komparace prováděných či projektovaných výzkumů v různých zemích.

Během tří denního jednání byla splněna jen první část tohoto záměru. Zástupci sociologických pracovišť z různých zemí se navzájem informovali o současném stavu výzkumů a o některých projektech pro nejbližší budoucnost. Jakmile však přišly na pořad jednání otázky možného vysvětlení studentských hnutí, případně teoretické koncepce současné sociologie studenta, docházelo spíše k ostré výměně názorů a diskuse směřovala více k zdů-

¹ NSR: Dietrich Goldschmidt, Max Kaase, Erwin K. Scheuch, Charles Zwingmann.
Canada: Toyomasa Fuse, Peta Rickerd.
Dánsko: Henning Friis.
Francie: Nicole Abboud, Noëlle Bissereet, Raymond Boudon, Pierre Bourdieu, Jacques Leenhardt, Louis Maheu, Alain Touraine, Albert Willener.
Velká Británie: Tom Burns, Albert Cherns, Marie Jahodová, Peter Laslett, Jeremy Mitchell, Eric Robinson, Peter Worsley.

Israel: Joseph Ben-David.
Itálie: Franco Ferrarotti, Guido Martinotti.
Japonsko: Michiya Shimbori.
Norsko: Natalie Rogoff-Ramsoyová.
Polsko: Jan Szczepański.
Švédsko: Torgny Segerstedt.
Švýcarsko: Jürg Steiner.
USA: Alexander W. Astin, Otto Klineberg, Seymour M. Lipset, Martin Malia, Jesse R. Pitts.

raznění odlišností různých koncepcí než ke sblížení stanovisek a k hledání styčných bodů. Je pak zcela logické, že úvahy o možných perspektivách mezinárodní spolupráce byly poznamenány rozdíly či přesněji rozpory v teoriích natolik, že nevyústily v konkrétní závěry. Zdá se, že pro organizátory setkání byl takový výsledek jistým zklamáním — pro jednotlivé účastníky, zvláště ze západních států (Francie, NSR, Anglie), spíše potvrzením současného neutěšeného stavu sociologické spolupráce.

Takové konstatování je ovšem nutno zpřesnit: Šlo o spolupráci při sociologických výzkumech, které překračují rámec pouhé sociografie, tj. které jsou založeny na určitých teoretických předpokladech takového typu, jenž umožňuje zajistit převedení teoretických předpokladů do oblasti empirie.

Takový úkol není snadný ani v rámci jedné národní sociologické disciplíny, tím obtížnější je pak jeho realizace v mezinárodním měřítku, kde k obtížím technického rázu přistupují problémy spojené s odlišnostmi jednotlivých nacionálních kulturních systémů, prestiž jednotlivých pracovišť nebo přímo jednotlivých „velkých patronů“ sociologie, a v neposlední řadě pak i problémy spojené s politickými i jinými rozpory současného světa.

Přes neuspokojivé výsledky jednání z hlediska organizátorů setkání a přesto, že hlavní cíl setkání — tj. sjednotit se na koncepci mezinárodního srovnávacího výzkumu či výzkumů — zůstal nadále spíše jen perspektivním úkolem, mělo setkání značný význam. Je přirozené, že samotná účast na takovém jednání poskytuje mnoho možností k navázání osobních dvoustranných i mnohostranných kontaktů, usnadňuje výměnu informací a výběr možných partnerů pro budoucí spolupráci na základě shodných nebo alespoň podobných teoretických a metodických stanovisek.

Ovšem hlavní výsledek tohoto setkání spočívá podle mého názoru v možnosti konfrontovat současné teoretické koncepty sociologie studentů, speciálně teoretické koncepty snažící se o vysvětlení studentského hnutí v současném světě, a s nimi spojené názory na možnou strategii sociologického výzkumu v této oblasti.

Většina informací, kterou máme o současné situaci u nás k dispozici, je totiž jistým způsobem deformována. Tato deformace nebo — jinak řečeno — jednostrannost našich informací, která vede k deformovaným představám o stavu v určité oblasti sociologického výzkumu ve světě, je dána několika faktory. Naše informace jsou většinou parciální, tj. známe určitou koncepci, určitou „sociologickou školu“, nebo máme jistý přehled o koncepcích v rámci jedné kulturní (případně jazykové) oblasti. Vzhledem k charakteru současných kontaktů našich sociologů se zahraničím, které zčásti mají ještě spíše oficiální než pracovní charakter, čerpáme tyto informace většinou z literatury a tento zdroj — i v případě, kdy se snažíme využívat především zpráv z časopisů — vede nutně k určitému opožďení našich představ. Konečně snad stojí za zmínku i skutečnost, že při hodnocení informací ze zahraničí funguje jistý „soukromý“ filtr každého z nás, filtr, který hodnotí dostupné informace podle našich vlastních, osobních názorů a představ a podle kterého některé přijímáme, jiné odmítáme, některé zveličujeme a jiné naopak podhodnocujeme. Předsudky, za které vděčíme jak svému sociologickému vzdělání, tak svým sociologickým zkušenostem (a v neposlední řadě i svému názoru na společnost vůbec), nelze nikdy zcela vyloučit. Je možné pracovat jen s vědomím vlastního omezení z nich vyplývajícího — a v tomto směru se také pokouším informovat o výše popsaném setkání sociologů v Paříži.

Toto setkání tedy umožňuje konfrontovat současné názory a představy předních světových sociologů na problémy spojené se studentským hnutím ve světě, a nejen to, umožňuje konfrontovat názory na vhodnost či nevhodnost určitých výzkumných postupů jak při analýze současného stavu, tak při sledování možných vývojových trendů v budoucnosti. Pro tuto konfrontaci jsou k dispozici v podstatě dva základní zdroje informací: jednak písemné materiály připravené většinou účastníků konference bezprostředně před jejím uspořádáním,² jednak záznamy z třídní diskuse na samotném setkání. Ovšem neformální charakter pařížského setkání našel svůj výraz v prání většiny

² Většina materiálů existuje u nás prozatím jen v jednom exempláři.

účastníků nepořizovat oficiální protokol z jednání. Pokládám proto za vhodnější odvolat se při charakteristice jednotlivých stanovisek především na písemné materiály a použít osobních záznamů jen pro naznačení celkové reakce na názory jednotlivých účastníků.

Komplexní teorie studentského hnutí jako mezinárodního či světového jevu podali na konferenci dva významní sociologové — americký, S. M. Lipset, a francouzský, A. Touraine. Lipsetovo pojetí studentského aktivismu³ navazuje na jeho některé dřívější práce (viz např. *Student Revolt* 1965), ovšem ve srovnání s nimi je v materiálu, který zaslal jako podklad pro jednání konference, jeho koncepce vyjádřena jasněji a sevřeněji. Jde o ucelenou teorii studentského hnutí, která — i když se odvolává na některé poznatky z empirických výzkumů na amerických vysokých školách — je především opřena o určitou interpretaci historických a současných akcí studentů, o interpretaci, poplatnou zcela zjevně určité sociologické či spíše sociologicko-filosofické teorii společnosti.

Každý pokus o výklad studentského hnutí v současné době musí vycházet ze skutečnosti, že jde dnes o celosvětovou záležitost. Lipset uznává určité změny systému vysokoškolského vzdělání (jako např. byrokratizaci, absenci kontaktů studentů s profesory, apod.), pokládá však výklad studentského hnutí, založený na analýze university jako sociálního systému, za nedostatečný. Podstatným zdrojem politické aktivity studentů jsou podle jeho názoru faktory spojené s rozdílnými typy politických systémů. Vysvětlení politického aktivismu musí být založeno na sledování existující úrovně politického života, na sledování zdrojů a variant politické odpovědnosti. Studenti jsou v tomto pojetí mladí intelektuálové mobilizující veřejné mínění, tak jako často v minulosti, kdy studenti a intelektuálové byli předvojem revolucí. Ovšem mezi minulostí a současným stavem jsou určité rozdíly. Obecně však platí, že studentské a ostatní „mladé skupiny“ vykazují tendenci odlišit se od politických organizací dospělých způsobem, který M. Weber postihl rozdílem „etiky absolutních cílů“ (*Gesinnungsethik*) a „etiky odpovědnosti“ (*Verantwortungs-*

ethik). První je typická právě pro mládež, druhá pro dospělé.

Absolutní cíle nebo hodnoty mohou mít různé formy. Mohou to být hodnoty náboženské, hodnoty politického hnutí (strany), hodnoty spojené s globální společností, apod. Konflikt mezi mládím a stářím se pak projevuje jako konflikt mezi těmito hodnotami a společenskou praxí. Tak např. v komunistických zemích mnoho mladých lidí, a zvláště studentů, zdůrazňuje rozpor mezi ideály komunismu, jako např. rovnost a svoboda, a aktuální praxí tohoto sociálního systému. Podobně ve Spojených státech je v popředí studentského protestu proti společnosti rozpor mezi ideálem rovnosti a praxí rasové diskriminace.

Během 19. století byla studentská aktivita zaměřena především ve směru demokratizace společnosti a ve prospěch národního osvobození. Ovšem i tehdy např. v Německu, v době ztotožnění národního hnutí s Bismarckovou politikou a pruskou monarchií, bylo studentské i intelektuální hnutí pravicově orientováno. Podobná situace — podle názoru S. M. Lipseta — vznikla i po první světové válce, kdy studentské hnutí v některých zemích bylo orientováno příznivě vůči nastupujícímu fašismu ve třicátých letech. Ale i v těchto případech vykazuje pravicově i levicově orientované hnutí studentů a mládeže společnou antipatii vůči cizí (vnější) kontrole.

Charakter studentského protestního hnutí po druhé světové válce je třeba odlišit podle různých politických systémů. Zdroje studentského protestu jsou různé podle různých typů společností: málo vyvinuté země (*underdeveloped systems*), autoritativní režimy, hlavně komunistické a rozvinuté demokratické společnosti. V méně vyvinutých zemích je to rozpor mezi sociálními perspektivami vzdělané mládeže a mezi tradičně orientovanými elitami věkově starších skupin. Tento rozpor motivuje intelektuály a studenty v těchto zemích, kteří akceptují ideologie definující status quo jako nepřijatelný a vyžadují zásadní změny institucí a celkovou modernizaci společnosti podle vzorů pokročilých společností. Je to podobné hnutí, jaké existovalo ve východní Evropě během 19. století, kdy studenti a intelek-

³ S. M. Lipset, *The Possible Political Effect of Student Activism*, 39 s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž, prosinec 1968.

tuálové odmítali instituce své vlastní společnosti na základě srovnání se situací v Anglii a ve Francii. V situaci, kdy existující systém v těchto málo vyvinutých zemích je mezinárodně spojen s USA, opoziční studentské hnutí spojuje symboly USA (kapitalismus, svobodný svět) s konzervativními elitami vlastní společnosti. Toto nepřátelství pak spojuje nejrozdílnější ideové tendence „levé“ studentské opozice.

Téměř analogická je situace v různých komunistických zemích. I zde, pokud se studentské hnutí formuje jako kritika existujícího režimu, je zároveň kritická vůči jeho mezinárodní orientaci. Ovšem příčiny napětí mezi režimem a universitou a intelektuálním životem v komunistických zemích jsou především dány nedostatkem svobody, zvláště akademické a intelektuální. Intelektuální a vědecký život vyžaduje svobodu, a proto v autoritativních systémech existuje permanentní intelektuální opozice, manifestující se především v období krizí těchto systémů.

Studentské hnutí v rozvinutých demokratických systémech (*Student Protest in the Developed Democracies*) sice podobně jako v komunistických zemích obecně vyjadřuje rozpor mezi ideály a hodnotami intelektuálů na jedné straně a praxí sociálního systému na straně druhé, ale vzhledem k situaci v těchto zemích nabývá jiných dimenzí. Nedostatek intelektuální a akademické svobody zde nemůže být pocíťován, neboť moderní industriální společnost lze charakterizovat jako společnost, která v širokém měřítku akceptovala hodnoty a etiku universitního světa. Tím by mělo být zmenšeno napětí mezi tímto světem a širší společností. Přesto právě v zemích, které obvykle přiřazujeme k světu vyspělé industriální společnosti, studentské hnutí probíhalo a probíhá nejintenzivněji.

Protestní hnutí je v těchto zemích zaměřeno jednak proti zahraniční politice vládnoucích skupin (válka ve Vietnamu, Alžírská válka, apod.), jednak proti odcizení a manipulaci, která v určitých rovinách tuto společnost charakterizuje. Rozmach studentského hnutí v šedesátých letech je pak spojen s určitým zmírňujícím mezinárodním napětím.

Závěrem formuluje Lipset několik tezí o obsahu a důsledcích studentských hnutí obecně. Přes rozdílnou politickou situaci v jednotlivých typech společností, ve kterých studentské hnutí existuje, jeho společným obsahem je protest proti „statu quo“, a to nejen pokud jde o cíle a program, ale i pokud jde o metody politického boje (např. odmítání parlamentarismu). Pokud jde o důsledky studentských hnutí, rozeznává Lipset jednak krátkodobé a jednak dlouhodobé. Ke krátkodobým řadí především změny v poměru politických sil v zemích, kde studentské hnutí probíhá, např. posílení pravicových sil (výsledky voleb ve Francii), případně posílení tendencí k izolacionismu v těch zemích, kde jedním z hlavních prvků studentského hnutí je odpor vůči spojenectví s USA (např. v Japonsku). Mezi dlouhodobé důsledky počítá vytváření specifického charakteru politické generace, který se projevuje především v nových požadavcích na způsob participace ve společnosti. V tomto směru také předpokládá změny v politice některých zemí v době, kdy dnešní studenti dosáhnou věku 30 až 40 let a stanou se součástí vládnoucích elit ve společnosti.

Hlavní myšlenku své teorie vyjádřil Lipset výslovně v následujícím tvrzení: „Moje hlavní teze spočívá v tom, že intelektuálové, ať již uvnitř či mimo universitu, jsou profesionálně orientováni jako inovující avantgarda a že zaujímají politicky kritickou pozici. Kritická atmosféra na univerzitách pomáhá vytvářet a legalizovat tuto kritickou roli studentů, která je pochopitelně různá podle zemí, typů university a historické situace.“⁴

Do značné míry proti Lipsetovým názorům vystoupil s další obecnou teorií studentského hnutí A. Touraine. Ve srovnání s Lipsetovými názory je jeho koncepce přece jen méně obecná — vztahuje se podle vyjádření autora jen na industriální společnost, i když v jednotlivých případech uvažuje i situaci studentského hnutí v některých méně industrializovaných zemích.

Jeho staf, předložená na zasedání,⁵ je závěrem jeho knihy, publikované nedávno v Paříži a věnované analýze francouzského studentského hnutí na jaře 1968 a

⁴ Citují podle dopisu přiloženého autorem k jeho materiálu pro konferenci.

⁵ A. Touraine, *Ce n'est qu'un début*, 39 s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž 1968.

jeho širším souvislostem.⁶ Pro Touraina je studentské hnutí prvním signálem návratu sociálních konfliktů do poválečné společnosti. Jeho názory, opřené především o určitý typ analýzy francouzského studentského hnutí, a speciálně události od listopadu 1967 do června 1968 v Paříži, se opírají o dva hlavní předpoklady. Prvním z nich je charakteristika současné university, respektive vysokých škol v industriální společnosti jako součásti produktivních sil této společnosti, součásti, která perspektivně může zaujímat rozhodující pozici v systému produktivních sil industriální společnosti. Za druhé pak vychází z kritické definice industriální společnosti, kterou charakterizuje jako společnost (často ve shodě s názory Marcusovými) technokratické manipulace, racionalizované a řízené nikoliv již jen minoritními elitami, ale především velkými organizacemi — ať již výrobními, konzumními či výzkumnými. Protest, kritika této společnosti a případně (jako ve Francii) revoluční akce proti ní jsou vedeny nikoliv těmi, kteří jsou z ní vyloučeni, kteří žijí na jejím okraji, ale těmi, kteří jsou ve středu sociálního systému, kteří jsou nejvíce spojeni s aparátem rozvoje a změn této společnosti, kteří se nejpríměji (nejbezprostředněji) střetávají s velkými organizacemi politicko-ekonomické moci. Dnes již není možné vysvětlovat naši industriální společnost jako obrovskou organizaci, směřující k svému vlastnímu rozvoji a zanechávající kolem sebe nové chudé a neadaptované. Květnové hnutí již ukázalo určité industriální konflikty nového typu: protikladné síly nejsou na periférii, ale v centru této programované společnosti. A mezi nimi jsou studenti právě nejvíce disponováni pro přímé protestní (revoluční) akce. Studenti, stejně jako učitelé nebo výzkumní pracovníci, nejsou již mluvčími lidu umlčeného bídou a útlakem, jsou přímo sami postiženi politickými a sociálními rozhodnutími, přijímanými v té nebo jiné formě politicko-ekonomickou mocí.⁷

Zatímco dělnické vrstvy jsou z velké části integrovány se sociálním a kulturním systémem a rolníci, podřizující se zákonitostem tržního hospodářství, se dostávají do postavení méně vyvinuté sociální skupiny, studenti a intelektuálové,

ačkoliv sami nemohou tvořit politickou a sociální opozici, se pomocí intelektuální kritiky a fyzického násilí osvobozují z vlivu vládnoucí společnosti a *anticipují* budoucí sociální střetnutí. Hledají obtížné spojení s těmi kategoriemi, které nejtíže pocítují sociální kontrasty (dělníci, rolníci, etnické minority).

Jednota studentského hnutí v současném světě není dána stejnou politickou orientací, ale příznaky nových otřesů společnosti, stabilizovaných po druhé světové válce. Specifika studentského hnutí v industrializovaných zemích (v industriální společnosti) spočívá v odporu proti státu nebo velkým podnikům, více či méně těsně spojených s aktivní politickou mocí. Tento stát, tato aktivní politická moc dnes stupňuje svůj vliv nad těmi oblastmi, které dříve patřily jen soukromému životu. V takové situaci studenti již nevstupují do sociálních zápasů jako součást inteligence hrající roli avantgardy, nejsou již mluvčími porobeného lidu, ale střetávají se s politickou mocí, protože jejich profesionální pozice je staví do přímého protikladu s manipulací a s útlakem ze strany této moci. Profesionální pozici rozumí Touraine především oblast vzdělání a výzkumu, které jsou tak důležitými faktory rozvoje, že dnes vstupují do sféry vládního plánování, tedy do sféry politických rozhodnutí.

Pokud jde o rozdíly studentských hnutí (např. ve Francii, ve srovnání s jinými západními zeměmi), jsou dány především rozdílnou strukturou politické moci. Zatímco v zemích, kde politická moc je decentralizována (např. v Anglii), studentské hnutí zasahuje především oblast kultury a v tomto smyslu je možné je charakterizovat jako kulturní revoluci, ve Francii, kde gaullistický stát zajišťuje nadvládu jak staré, tak nové vládnoucí třídy, jak buržoazie, tak technokracie, studentské hnutí odmítnutím zastaralé university a bojem proti novým centrům ekonomického a politického rozhodování změnilo sociální situaci v zemi.

Zárodečný charakter tohoto hnutí jak ve smyslu tendencí budoucího sociálního vývoje, tak ve smyslu charakteru samotného hnutí — se projevuje i v utopičnosti jeho programu. V situaci, kdy sociální, politická i kulturní krize současné

⁶ A. Touraine, *Le mouvement du mai ou le communisme utopique*, Edition du Seuil, Paris 1968, 301 s.

⁷ A. Touraine, cit. práce, s. 277 a 282.

industriální společnosti není zdaleka evidentní, kdy fronta mezi protichůdnými sociálními silami není jasně vymezena, kdy jednotlivé skupiny neznají dobře ani své protivníky, ani své spojení, je utopie programů a požadavků logickým výrazem stupně uvědomění revoltujících vrstev. V této souvislosti autor připomíná některá počáteční stadia dělnického hnutí v první polovině 19. století.

Větší část materiálů zaměřených na vysvětlení studentského hnutí však byla věnována problematice specifické situace v jednotlivých zemích. D. Goldschmidt⁸ vysvětluje podmínky a příčiny vzniku studentské nespokojenosti a revolty v NSR objektivními podmínkami života a práce studentů na německých univerzitách. Tyto podmínky je možno podle jeho názoru charakterizovat jako podmínky, vyvolávající v masové míře takové reakce, které jen z hlediska absolutizace existujícího universitního systému mohou být chápány jako reakce mentálně nemocných. Jakmile však definujeme současný stav universitního prostředí, normalnost reakcí studentů z hlediska poznatků sociální psychologie, pak jen velmi zanedbatelné procento studentských reakcí je možno definovat jako reakce mentálně nemocných v přesném slova smyslu. Spíše je na místě hovořit o současné objektivní životní situaci studentů jako o stresové situaci.

Pojem stresu je autorem používán ve shodě s vymezením E. H. Eriksona, který vysvětluje stresovou situaci jako existenci sfér moci a vlivu, soudní pravomoci a vlastnictví, především pak oblastí vykořisťování — a tyto elementy charakterizuje jako součásti sociálního procesu, jako rysy geograficko-historické reality, ve které žijeme.⁹

Universita musí být zcela jistě chápána jako jedna z těchto sfér moci, které vyvolávají různé formy strachu a úzkosti před politickými a ekonomickými požadavky.

S odvoláním na některé speciální práce¹⁰ Goldschmidt uvádí jako možné zdroje této objektivní stresové situace některé charakteristiky současného universitního systému — jako např. systém zkoušek,

hierarchii autority, nejistotu studentů pokud jde o jejich sociální status, apod. Hlavní teze, která podle jeho názoru vystihuje studijní situaci studentů vůbec a zvláště situaci studentů v prvních letech studia, je definice této situace jako významného stresového stavu intenzivně psychologické povahy (když ne nutně fyzické či organické).

Autor pak diferencuje některé hlavní sféry, ve kterých se může tento stav projevovat, sféry, které sice můžeme studovat odděleně, které však ve skutečnosti existují a působí ve vzájemné souvislosti. Je to předně sféra osobního života studentů, jmenovitě pak obtíže spojené s procesem emancipace studentů vzhledem k jejich rodičům — jako např. finanční závislost studentů na rodičích, vliv přání rodičů pokud jde o výběr studovaného oboru (či přesněji rozpory mezi přáními studentů a rodičů pokud jde o volbu studijního oboru), napětí vyplývající ze střetnutí norem života spjatých s rodinným prostředím a norem studentského života (např. speciálně obtíže pocívané dívkami), atd.

Do této oblasti patří i nedostatečná informace a příprava studentů před vstupem na vysokou školu. Mnoho studentů má při vstupu na vysokou školu jen velmi mlhavé a vágní nebo i falešné představy o charakteru výuky a možnostech praktického uplatnění. Konečně působí i nedostatek možnosti splnit požadavky spojené s výukou, ať již plynoucí ze špatné přípravy na vysokoškolské studium nebo z materiálních obtíží, zvláště pak u ženatých studentů a vdaných studentek.

Druhou sférou, ze které vyplývá stresový stav, je samotná organizace university a vysokoškolského studia. Jde jak o obecné podmínky práce na universitě, tak o speciální situaci v jednotlivých disciplínách studia. Je to např. problém masového studia (mass departments), tj. nerovnováha mezi velkým počtem studentů a stavem učitelského sboru, spojená často s problémy nedostatečného vybavení knihoven, nedostatek místností ve škole i v kolejích. V důsledku toho žije mnoho studentů v neuspokojivých pracovních podmínkách. Struktura výuky jednotli-

⁸ *The Objective Study Situation of German University as a Stress Situation*, 19. s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž 1968.

⁹ E. H. Erikson, *Kindheit und Gesellschaft*, Stuttgart 1965.

¹⁰ H. Bacla, R. Geulen, *Arbeit und Angst im Leistungsbetrieb*, in: S. Leibfried (edit.); *Wider die Untertanenfabrik*, Cologne 1967.

vých studijních disciplín je dnes z hlediska potřeb studentů těž neuspokojivá. Goldschmidt upozorňuje v této souvislosti na výzkum, provedený v letech 1957—1964/65 Institutem pro výzkum vzdělání při Společnosti M. Plancka. V tomto výzkumu byly sledovány výsledky studia na řadě fakult některých německých universit (výsledky byly posuzovány podle úspěšného ukončení studia) a byla zjištěna závislost mezi charakterem studovaného oboru, přesněji řečeno mezi způsobem organizace studia a počtem studentů, kteří ukončují v předpokládaném termínu svá studia. Tato závislost však není jednoznačná, ukazuje se, že kromě rozdílů spojených s charakterem studovaného oboru působí i individuální rozdíly jednotlivých fakult téhož oboru.

Zobecněním výše uvedených poznatků dochází autor k vymezení sociální pozice studentů, která podle jeho názoru je dnes podstatně odlišná od sociální pozice většiny ostatních sociálních skupin konzumní společnosti.

Studenti — na rozdíl od ostatních, včetně svých rodičů — žijí ve stavu neuspokojení svých životních potřeb, orientování jen vůči své budoucnosti, přičemž materiální (finanční) závislost a omezení jsou jen zjevným vyjádřením obecnějšího stavu očekávání nejistého uspokojení v budoucnosti.

Jako jednu z hlavních cest při odstraňování této situace navrhuje autor reformu vysokoškolského vzdělání a vzdělání vůbec. Kromě návrhů na zkrácení celkové doby vzdělávacího cyklu a řešení metodických problémů výuky vidí jeden z nejnaléhavějších úkolů ve změně stře-
hé funkcionality současné university s její autoritativní hierarchií moci.

Pokus o vysvětlení zdrojů studentského hnutí v současném Japonsku předložil T. Fuse¹¹. Tento autor nejdříve uvádí některé poznatky o struktuře, historii a současné situaci studentského hnutí v Japonsku, zvláště pak objasňuje strukturu a formy práce největší studentské organizace „Zengakuren“, která v roce 1967 z 1 390 000 studentů na 820 universitách sdružovala 700 000 studentů z více než 400 universit.

Po stručném výčtu střetnutí studentského hnutí se stávající politickou mocí,

zvláště v roce 1968, formuluje určité vysvětlení shrnuté do pěti bodů. V prvním vysvětluje studentské hnutí jako projev rozrušení zákonné moci (Corrosion of Legitimation). Každý politický systém je opřen o stabilitu moci a autority, založenou na sociokulturních hodnotách akceptovaných určitým společenstvím. V Japonsku, které prochází konstituční krizí spojenou s odmítáním tradičních symbolů legitimní moci (postavení císaře ve společnosti), jde ovšem jen o určitou specifiku jevu, který je možno pozorovat např. i v USA nebo v NSR.

Japonská universita a její problémy jsou dalším, a podle výsledků průzkumu názorů studentů a učitelů samotných hlavním zdrojem studentského radikalismu. Autor charakterizuje japonský universitní systém, zreformovaný po druhé světové válce podle vzoru amerického systému vysokoškolského vzdělání, jako systém preferující formální stránku university před obsahem a kvalitou universitního života. Stručně řečeno, Japonsko se dnes — podobně jako jiné země — střetává s problémem „multiversity“ jako jedním z produktů postindustriální společnosti.

Tato multiversita je stručně charakterizována byrokratizací, větším napětím mezi vědou a technologií, expanzí humanitních a ostatních nepřirodovědných disciplín, podřízením university požadavkům moderních industriálních organizací, a s tím spojeným zaměřením na zisk.

Jako třetí zdroj radikalismu uvádí Fuse deprivaci sociálního statusu studentů. Tato deprivace, projevující se jak v ekonomické, tak v politické oblasti, vede ke konfliktům v každé společnosti, tím více ovšem v takové, jako je v Japonsku (tj. ve společnosti pokročilé industrializace), kde vládoucí politický systém věnuje méně pozornosti těm sociálním skupinám, které existují mimo loajální většinu voličů, tj. v určité izolaci od ostatní společnosti. A studenti vykazují mnohé znaky takových skupin.

Při výkladu studentského hnutí není možné opomenout ani demografické a ekologické faktory, mezi které patří například růst počtu mládeže vůbec, zvláště pak její koncentrace v universitních střediscích, vyvolávající vznik nejen nových generačních subkultur, ale usnadňující

¹¹ Toyomasa Fuse, *Student Radicalism in Japan: "A Cultural Revolution?"*, 35 s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž 1968.

radikalizaci a opozici vůči kultuře dospělé společnosti.

V této souvislosti pak autor uznává platnost vymezení studentského hnutí jako „kulturní revoluce“, pokud je tak označen přirozený výraz snahy mládeže o problematizování, odmítnutí a změnu daného stavu, zavedeného pořádku. V tomto směru pak univerzitní vzdělání, ke kterému patří snaha vychovávat studenty ke kritickému myšlení, vede zároveň tyto studenty ke kritice university i společnosti.

Podobně jako dříve uvedená analýza prof. Goldschmidta končí i informace o japonském studentském hnutí konstatacím, že prvním krokem k řešení současné situace musí být snaha o změnu archaického univerzitního systému a vytvoření moderního vysokého školství (systému vysokoškolského vzdělání).

Odlišný přístup k analýze amerického studentského hnutí ve srovnání s Lipsetovou teorií přináší informace A. W. Astina¹² o podmínkách a příčinách studentské aktivity. Obsahuje některé konkrétní výsledky longitudinálního výzkumu, který provádí American Council on Education. Autor konstatuje, že v současné době — přes mnohé a často velmi odvážné výklady studentského hnutí — jsou informace převážně žurnalistické a spekulativní, a že obsahují velmi málo empirických informací o osobních a sociálních determinantách studentského aktivismu. Existující empirické studie tohoto tématu byly většinou věnovány popisu jednání studentů jednotlivých institucí. Výzkum American Council on Education je založen na sledování 246 universit a kolejí, vybraných v r. 1966. V zásadě je sledována stará otázka individuálních diferencí — ovšem nejen studentů, ale i institucí. Proč někteří studenti demonstrují a jiní ne? Jaké charakteristiky studenta při vstupu na vysokou školu podmiňují jeho budoucí účast při různých formách protestní aktivity? Jak přesně je možno určit potenciální „rebely“ v době vstupu na vysokou školu? Tyto otázky, které mají být uvedeným výzkumem řešeny, naznačují i teoretické pozadí a cíl či smysl výzkumu. Respekt vzbuzuje rozsah výzkumného programu — pro r. 1966 a

1967 zahrnoval výzkum 246 universit a kolejí z celkového počtu 1 968. a dotazníkové šetření zahrnuje asi 200 000 studentů. Byla zjišťována protestní aktivita studentů při demonstracích proti válce ve Vietnamu, při akcích proti rasové diskriminaci a při protestech proti administrativním opatřením vedení vysokých škol. Podle dosavadních výsledků je mezi determinantami studentských akcí, zaměřených spíše na celospolečenské problémy (diskriminace černochů, Vietnamská válka), zjišťován především rozdílný charakter studentů vstupujících na vysokou školu (např. přibližně 70 % faktorů ovlivňujících účast na demonstracích), zatímco studentská hnutí proti univerzitní politice vedení universit přece jen do jisté míry závisí na charakteru univerzitního prostředí samotného.

Vedle teoretických koncepcí, vysvětlujících — ať již na základě empirických údajů nebo spíše z hlediska určité sociálně filosofické koncepce — současné či minulé hnutí studentů, bylo předloženo mnoho materiálů, které mají zjevně a často i výslovně hypotetický charakter. Materiály tohoto typu tvoří většinu příspěvků, a proto není možné informovat o všech. Je ovšem také dosti obtížné oddělit ty výklady, které jsou zcela jednoznačně koncipovány jako hypotetické, od těch, které mají jen formální charakter hypotéz.

Na hranici mezi jednoznačným vysvětlením a hypotetickou úvahou o studentském hnutí stojí stať J. Ben-Davida¹³, ve které autor formuluje vysvětlení problémů studentského hnutí ve formě hypotéz, i když faktický smysl jeho úvah ji řadí mezi pokusy vytvořit relativně ucelenou teorii studentského hnutí ve vyspělých industriálních společnostech.

Ben-David vychází z poznatků získaných výzkumy skupin studentských aktivistů, tj. těch skupin, které vedou studentská hnutí v různých západních zemích. Tito aktivisté podle jeho názoru akceptují jako ideologické východisko svého hnutí názor, že Západ jako kapitalistická společnost musí být zničen. V tomto smyslu také orientují svou činnost — tj. odmítají reformy této společnosti. (Jako příklad uvádí totální neúčast

¹² Alexander W. Astin, *Personal and Environmental Determinants of Student Activism*, Paříž 1968.

¹³ Joseph Ben-David, *Some Problems in the Study of Recent Student Disturbances*, 18 s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž 1968.

studentských aktivistů při úsilí o reformu vzdělání na univerzitě v Berkeley.)

Tento charakteristický rys ideologie i činnosti studentských aktivistů — made in America — je společný i hnutí v Západním Německu, Anglii a Francii.

Ovšem tato podobnost je spíše vnější a nevyjadřuje shodu obsahů a zdrojů hnutí v jednotlivých zemích. Hlavní otázkou, kterou se autor dále snaží vysvětlit, je postavení rozdílů mezi skupinami aktivistů a ostatními studenty. Opírá svá tvrzení především o poznatky získané průzkumy ve Spojených státech a charakterizuje jednání těchto vůdčích skupin studentského hnutí jako výsledek zvláštností procesu politické socializace v rodinách, ze kterých pocházejí. Odmítá takový přístup, při kterém vychází výzkum z komparace radikálních studentů (nové levice) s ostatní studentskou populací. Podle jeho názoru patří tato nová studentská levice mezi vůdce ("leaders") studentů, je tedy třeba srovnávat radikální levici s ostatními, „neradikálními vůdci“ studentů. Při takovém srovnání je možno konstatovat:

a) Radikální aktivisté se neodlišují od ostatních aktivistů pokud jde o socioekonomický a kulturní původ a školní vzdělání.

b) Ačkoliv názory obou skupin jsou — pokud jde o politické názory — blízké názorům rodičů, osobní vztahy členů radikální skupiny s rodiči jsou méně intimní.

c) Aktivisté nové levice jsou více odcizeni náboženským názorům svých rodičů.

Ben-David také specifikuje pojem zvláštností procesu politické socializace: navrhuje ve výzkumu sledovat především sociálně ekonomický status, úroveň vzdělání, politické postoje a — jako zvláště důležité — manželské vztahy rodičů a mobilitu rodičů vzhledem ke studentům.

Jeho názory ho vedou k tomu, že předpokládá deformace politické socializace právě v rodinách s větší manželskou a rodičovskou mobilitou, a proto také vidí sociální prostředí plodící nový levý aktivismus studentů mimo universitu. Univerzitní prostředí je pak jen scénou, na které se projevují anomálie reakcí na způsob politické socializace v určitém typu rodin. Druhý poznatek, o který opírá své vysvětlení, souvisí se zjištěním vý-

razně vyšší radikální aktivity mezi studenty sociálních věd. Pokládá za důležité zkoumat, nakolik je tato skutečnost podmíněna samotným stavem sociálněvědních disciplín v současném světě. Podle jeho názoru může být vysvětlena buď zjištěním, že sociálněvědní obory přitahují určitý typ studentů (tj. s většími predispozicemi pro radikalismus), nebo naopak zvláštními podmínkami na fakultách sociálních věd nebo na některých univerzitách.

Již výrazně hypotetický charakter mají úvahy anglického sociologa T. Burnse¹⁴. Začínají jakousi — podle jeho vlastního vymezení — sociografií sociologie studentských hnutí, v níž vypočítává deset z existujících způsobů interpretace, které se podle jeho názoru navzájem vylučují. Není důležité vyjmenovat všechny — Burns uvádí například výklad studentského hnutí jako projev „převzetí politických rolí“, které rodiče studentů, patřící dnes ke střední třídě, svého času opustili. Proti tomu stojí rádobý marxistický výklad studentského protestu jako protestu odcizených obětí společnosti, ve které se socioprofesionální pozice stala jen funkcí industrialismu, byrokracie a technologického rozvoje. Jiné interpretace vysvětlují studentská hnutí jako snahu osvobodit se od tlaku, který představuje pět let intenzivního, řízeného a plánovaného studia, ztíženého v prvních letech soutěžením o udržení se na fakultě. Ještě jiní autoři vysvětlují studentská hnutí jako projev rozporu generací, další jako projev politických rolí studentů jako intelektuálů ve společnosti. Jedni je interpretují jako výlučně politická, jiní jako specificky apolitická hnutí. Smysl Burnsova textu ovšem není ve výčtu rozličných interpretací, které dnes v mezinárodním měřítku existují, a v konstatování jejich rozpornosti.

Burns upozorňuje především na diverzitu výzkumných koncepcí, které nutně doprovázejí diverzitu a protikladnost teoretických koncepcí, a na obtíže, které z tohoto faktu plynou pro pokusy o mezinárodní komparaci dosavadních výsledků, případně pro plánování mezinárodních komparativních výzkumů.

Podle odpovědi na otázku „Jaký problém máme řešit?“ volíme strategii a tak-

tiku našeho výzkumu, a ta může být velmi různá. Odpovíme-li na výše uvedenou otázku například ve smyslu koncepce, která hledá vysvětlení studentských hnutí ve střetnutí institucionalizovaného universitního systému, jeho autority, s nároky studentů na participaci, pak je nutné přijmout jako základ naší výzkumné strategie zásady spjaté s koncepcemi sociologie průmyslu (např. hnutí neo-human relations, analýzu formální a neformální organizace university, apod.).

Naopak akceptování koncepce, vysvětlující studentská hnutí jako projevy rozporů generací, vede k sledování chování a postojů studentů jako indikátorů politicko-sociální či sociálně psychologické změny.

Podle Burnsova názoru není možné v současných podmínkách volit mezi některou z podobných typů odpovědí na otázku „Jaký problém máme řešit?“. Nemožnost takové volby je podmíněna i samotnou povahou sociologie, která existuje jako vědní disciplína mimo jiné i proto, že sociální akce téhož druhu se liší podle toho, jaká skupina na nich participuje, a to i v případě, že jde principiálně o tutéž sociální skupinu (např. o studenty vysokých škol). Proto se zdá pravděpodobné, že diferenciaci současných sociologických teorií studentského hnutí není jen výrazem nedokonalosti našich poznatků, ale že vyjadřuje svým způsobem realitu, která sama vyžaduje pluralitu vysvětlení. V tomto smyslu také autor formuluje základní výzkumné úkoly — jako např. výzkum postojů a aspirací studentů, institucionální a organizační struktury university, problémů participace studentů, atd. Tím otevírá, stejně jako mnozí jiní, problematiku strategie výzkumu studentských hnutí a sociologie studenta vůbec.

I v materiálech věnovaných těmto otázkám je možno zaznamenat značné difference názorů jednotlivých autorů, ovšem jde o difference jiného typu, než jsou difference teoretických koncepcí.

Zatímco sociologové, reprezentující snahu vytvořit pokud možno obecný (ať již v rámci určitého národního kulturního kontextu či v celosvětovém měřítku) teoretický výklad a zároveň základ další výzkumné práce v sociologii studenta, vykazují tendenci k jednodimenzionálním kon-

cepcím v teorii a tím pochopitelně i v strategii výzkumné práce, autoři formulující své názory ve formě hypotetických tvrzení uvádějí ve většině případů jiné možné alternativy řešení, a v důsledku toho nepokládají své představy o strategii výzkumné práce za jediné správné.

Tak například materiál předložený G. Martinottim¹⁵ obsahuje stručnou historii studentského hnutí v Itálii a formulaci problémů, které autor pokládá v souvislosti se studentským hnutím za nejzajímavější — jako je postoj levě orientovaných studentů vůči demokracii a vztah mezi sociálním statutem a politickou orientací studentů. Martinotti je si ovšem vědom možné plurality vysvětlení těchto problémů a proto soustřeďuje svou pozornost na charakteristiku oblastí výzkumu, které v souvislosti se studentským hnutím přicházejí v úvahu.

Upozorňuje na nebezpečí, které plyne pro budoucí zaměření výzkumu v oblasti sociologie studenta ze zvýšené pozornosti, věnované studentům samotným. Tato pozornost může na druhé straně vést k zanedbání „okrajových zón“ výzkumné problematiky a tím nejen deformovat naše poznání, ale i znesnadnit pochopení případného dalšího vývoje studentského hnutí.

Charakterizuje pak tyto „okrajové zóny“ výzkumu jako sféry, které nejen ovlivňují současné studentské hnutí, ale které mohou v budoucnosti tvořit jeho kladné či záporné komponenty, protože studenti mají tendenci navazovat těsné kontakty se „sousedními“ sociálními skupinami a strukturami.

Mezi tyto „okrajové zóny“ výzkumu zařazuje výzkum učitelů vysokých škol, zvláště pak akademických autorit, rodičů, politicko-administrativního aparátu a veřejnosti v širokém slova smyslu. Z této veřejnosti zvláštní pozornost zasluhují vztahy dělnické třídy vůči studentskému hnutí a stanovisko a charakter informací poskytovaných masovými komunikačními prostředky. Autor v závěru odmítá stanovit pořadí důležitosti jmenovaných výzkumných problémů — vzhledem k tomu, že dnes není dost dobře možné určit, zda krize projevující se studentskou revoltou je něčím ojedinělým, či zda je naopak prvním z projevů hlubšího napětí existu-

¹⁵ Guido Martinotti, *Social Status and Political Orientation among Italian Students*, 15. s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž 1968.

jícího i v ostatních sociálních skupinách a strukturách současné společnosti.

Není pochopitelně možné probrat všechny alternativy strategie výzkumu v oblasti sociologie studenta, ani návrhy výzkumů či výzkumných programů, více či méně konkrétních, které byly na jednání předloženy. Není to ani nutné, neboť již výše zmíněná tolerance většiny podobných materiálů umožňuje souhrnnou charakteristiku.

Stručně lze říci, že společným rysem téměř všech úvah o možné orientaci výzkumů je odmítnutí jednoznačných teoretických koncepcí, odmítnutí o to různější, oč konkrétnější je návrh výzkumného programu koncipován. Nelze to však podle mého názoru pokládat za jakýsi návrat k primitivnímu empirismu anglického typu, i když několik účastníků setkání si dalo práci dokázat, že právě základní teze obecnějších teorií jsou v příkrém rozporu jak s poznatky získanými empirickými postupy, tak se základními informacemi o sociální realitě v jednotlivých zemích.

Tak například P. Worsley¹⁶ ukazuje, že pro situaci v Anglii nelze použít teorie o deformacích procesu socializace jako zdroje studentského radikalismu — podle poznatků britských sociologů právě radikální studenti patří mezi skupiny vykazující vyšší stupeň socializace než ostatní, ani teorie o změně třídního původu studentů vysokých škol — v Anglii se složení studentů universit podle sociálního původu v podstatě nezměnilo od r. 1939, apod.

Nechť vůči teoretickým zobecněním není doprovázena jen uznáním nutnosti mnohodimenzionálního přístupu k problematice studentského hnutí, většinou je doprovázena i širším pojetím úkolů sociologie studenta — ať již ve směru problematiky sociologie vzdělání nebo sociologie sociálních hnutí. Zaměření většiny výzkumných cílů nebo projektů, o kterých bylo referováno, však zřetelně akcentuje problematiku universit (vysokého školství) jako sociálního systému, nebo — v souvislosti s tím — problematiku sociálních funkcí vysokého školství, či přesněji pro-

blematiku změn postavení a úlohy vysoké školy v současné industriální společnosti.¹⁷

V tomto směru se také nabízejí nejrealnější možnosti mezinárodní spolupráce, a také v této oblasti výzkumu přineslo setkání jediné konkrétní výsledky, alespoň v dílčí dohodě sociologů z několika zúčastněných zemí.

Je jisté těžké závěrem hodnotit význam mezinárodní konference o studentských hnutích, když — jak jsem se snažil ukázat — multiplicita a často rozpornost přístupů pokud jde o teoretické koncepce a šíří témat, které se objevily v úvahách o strategii výzkumné práce, znemožňují jednoznačné hodnocení. Přesto je, myslím, možné v několika poznámkách formulovat možný zisk z hlediska současného stavu v této oblasti u nás.

Především setkání ukázalo, že některé obecné sociologické teorie (např. teorie S. M. Lipseta a zčásti A. Touraina) nejsou přijímány s jednoznačným souhlasem — spíše se setkávají s dosti zásadní kritikou. Tato kritika postihuje nejen věcný obsah těchto koncepcí, ale je daleko radikálnější zaměřena proti obecným teoriím studentského hnutí vůbec. Nejde tu ovšem o jakési paušální odmítnutí teorie; tyto výhrady byly formulovány i sociology, kteří (jako např. P. Bourdieu) se ve své vlastní práci o teoretické zobecnění pokoušejí. Jde spíše o konstatování předčasnosti teoretických zobecnění vzhledem k současnému stavu poznání problematiky. Přesněji řečeno, nejde tu o odmítnutí teorie či o rezignaci na nutnost formulovat teoretická východiska při přípravě a provádění výzkumu. Jde o odmítnutí teoretických koncepcí určitého druhu, o odmítnutí teoretických koncepcí založených na sociální filosofii, prezentovaných jako jediné možné vysvětlení a ne jako jedno z možných, jde o odmítnutí teoretických koncepcí, které se pohybují na pomezí mezi sociální filosofii a úvahami kvalifikované žurnalistiky, reagující na objednávky určitých vrstev čtenářů či posluchačů.

Pokud teoretická východiska byla formulována proti tomuto typu koncepcí, vycházejí z vědomého uznání nutnosti

¹⁶ Peter Worsley, *Notes on the Strategy of Research into Student Protest*, 15 s., Kulatý stůl o studentských hnutích, Paříž 1968.

¹⁷ Z již citovaných např. T. Burns, P. Worsley, G. Martinotti, dále pak P. Laslett, *Student Unrest: Comparative Research on Great Britain, France and USA*.

A. Willener, *Les étudiants futurs „cadres“ et le problème de l'autonomie*; L. Maheu et P. Rickerd, *Systèmes universitaires et attitudes étudiantes*; R. Boudon, N. Bissere, J. Lagneau, *Les conditions sociologiques de la révolte étudiante* a další.

диферenciace a mnohosti variant výzkumu. z nutnosti formulovat teoretické předpoklady výzkumné práce tak, aby na jejich základě byl empirický výzkum ještě možný.

Zároveň se uznává současná nedokonalost sociologie jak ve smyslu omezenosti finančních, kádrových i organizačních možností, tak ve smyslu uznání sociální determinace samotného sociologického myšlení. Zdá se, alespoň podle některých výsledků pařížského jednání, že tento přístup slibuje vytvořit daleko výhodnější podmínky pro pracovní spolupráci sociologů než jednoznačná akceptace některé z „velkých“ sociologických teorií — i když pochopitelně ty tendence, které se dnes definují většinou právě odporem k těmto velkým sociologickým teoriím, nejsou nic jiného než zárodek konstituování dalších, i když ne nutně nových sociologických směrů.

Nezúčastněnému pozorovateli neunikne, že toto třibení názorů a rozpory, které byly v ústních projevech ostřejší, než by se zdálo podle písemně podaných stanovisek, mají své příčiny nejen v samotných trendech vývoje sociologie jako vědní disciplíny. Jsou také jedním z projevů odporu proti „velkým patronům“ v současné západní sociologii, ať již jde o odpor sociologů některých evropských zemí vůči dominantní úloze severoamerické sociologie, či o odpor „mladší“ (z hlediska postavení v hierarchii sociologických pozic) generace proti generaci starší. Podle dílčích zkušeností se tyto momenty dosti výrazně uplatňují jak mezi francouzskými, tak mezi západoněmeckými sociology. Ovšem i v sociologii platí, že ne vždycky ti, kteří mají v rukou prostředky a možnost rozhodovat, mají zároveň dostatek tolerance a schopností uzнат možnost jiného řešení, než je to jejich. Z hlediska orientace naší výzkumné práce v oblasti sociologie studenta je pak možno (ne-li nutno) uvažovat — zvláště v případě, kdy pomýšlíme na mezinárodní uplatnění výsledků této práce — o jakési strategii strategie našeho výzkumu, tj. zda a nakolik naše práce probíhá v souladu se současnými trendy mezinárodního vývoje v této oblasti či mimo ně. Jestliže však dnes značná část západních sociologů pracujících v oblasti sociologie studenta pokládá za hlavní problém hledání odpov-

ědi na otázku „What is the problem?“, pak není důvodů, pro které bychom nemohli při rozumné koordinaci a alespoň minimálním vybavení výzkumných pracovišť uplatnit výsledky naší práce jako rovnocenní partneři.

Резюме

Антошин Матейовскы: Теория и стратегия социологического исследования студенческого движения

(Round table of Student Unrest)

В декабре месяце 1968 года «International Social Science Council» созвал международное совещание социологов о проблематике студенческого движения в современном мире. Благодаря заботе господина Ц. Геллер (секретарь ИССЦ) на совещании участвовало почти 40 социологов из 14 стран и прежде всего из тех стран, где студенческое движение представляет одну из доминант современной социальной и политической обстановки.

Материалы и дискуссии совещаний приносили, в особенности с точки зрения современного состояния «социологии студента» в Чехословацкой социалистической республике, некоторые интересные данные.

Социологическое объяснение студенческого движения в мире сегодня выразительно отличается что касается как конкретных показаний о содержании, детерминантах и возможных последствиях студенческой активности, так и что касается теоретических и методологических принципов. Кажется, что разъяснения в плоскости общей теории «мирового формата» являются скорее исключением (на упомянутом совещании фактически только концепция С. М. Линсет). Более часто имеют место попытки характеризовать студенческое движение с точки зрения специфической обстановки в отдельных странах (например Т. Фузе — Япония, Ц. Гольдмидт — зап. Германия, А. В. Астин — США и др.) или же с точки зрения определенного типа современного общества (например А. Тоураине). Выразительно были замечены те взгляды, которые формулируют показания о современном студенческом движении как гипотез и допускают мультиплицид возможных объяснений. Теоретические точки зрения движутся от пониманий, связанных с социологией политики, через социологию социальных конфликтов к социологическому анализу изменений высшего учебного заведения как социального учреждения.

В особенности концепции, пиущая объяснение современных студенческих движений в теоретическом и эмпирическом анализе преобразования социальной системы высшего учебного заведения в индустриальном обществе, обещает по моему мнению новые возможности не только для отдельных «народных» социологий, но и для международного сотрудничества.

Однако действительно то, что современное изучение студенческих движений можно характеризовать как искание ответа на вопрос: «какая проблема?».

В такой обстановке направляется ряд случаев и для чехословацких социологов, занимающихся проблематикой социологии студента, высшего учебного заведения и т. д.

Summary

Antonín Matějovský: Theory and Strategy of the Sociological Research into Student Movements (Round Table of Student Unrest)

In December 1968 the International Social Science Council convoked a symposium of sociologists concerning the problems of the student movements in the present world. Almost forty sociologists convened from fourteen countries, primarily from those where the student movement is one of the dominating factors in the contemporary social and political situation.

The materials and discussion presented at the meeting brought some interesting findings, especially from the viewpoint of the contemporary state of the "sociology of the student" in Czechoslovakia.

At present, the sociological explanations of the student movements substantially differ from one another not only with respect to the concrete statements on the contents, determinants and potential consequences of the students' activity, but also with respect to both theoretical and methodological principles. It seems that explications on the level of general theory on the "world scale" are rather an exception (on the mentioned meeting it was only S. M. Lipset's conception).

More frequent are attempts at characterizing the student movements from the viewpoint of the specific situation in the separate countries (e. g. T. Fuse — Japan, D. Goldschmidt — GFR, A. W. Astin — USA, etc.), or from the viewpoint of a certain type of contemporary society (e. g. A. Touraine). Views formulating the statements of the contemporary student movements as hypotheses and admitting the multiplicity of possible explanations were significantly represented. The theoretical starting-points shift from the conceptions connected with the sociology of politics through the sociology of social conflicts to the sociological analysis of changes in the university as a social institution.

Especially the conception looking for an explanation of the contemporary student movement in the theoretical and empirical analysis of transformations within the social system of the university in the industrial society promises — in the authors' opinion — new opportunities not only for separate national sociologies, but also for international co-operation.

In general, it holds good that the contemporary stage of the student movements may be characterized as seeking the answer to the question: "What is the Problem?"

This situation offers a whole range of opportunities also for Czechoslovak sociologists dealing with the problems of the sociology of the student, of the university, etc.

K problému verifikácie empirických faktov v sociologickom výskume

MARTIN KATRIAK

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Vedecká hodnota a praktická použiteľnosť poznatkov ako záverov sociologického výskumu závisí v prvom rade od správnosti, pravdivosti informácií, údajov, čiže empirických faktov získaných o určitom spoločenskom jave.¹ Ak by bola čo aj len časť faktov o skúmanom jave nepravdivá, skreslená, budú nepravdivé, skreslené aj poznatky, ktoré na základe takých faktov vyvodíme. Preto otázka pravdivosti faktov ako základných elementov bádania je v každom sociologickom výskume otázkou číslo jedna. Musí si ju vyriešiť sociológ pri každej osobitnej výskumnej akcii. V prípade, že ju zanedbá, nemôže mať istotu, že závery, ku ktorým dôjde, sú skutočne závermi správnymi, vedeckými, ktoré ako také môže s plnou zodpovednosťou obhajovať.

Ako je známe, sociálnu skutočnosť v podstate utvárajú dve základné zložky, a to 1. zložky spoločenského bytia, 2. zložky spoločenského vedomia. Zložkami prvého typu sú objekty a činitele, ktoré možno bezprostredne pozorovať, t. j. vnímať zrakom a sluchom (osoby, rôzne veci, ich pohyby, spoločenské skupiny a pod.). Zložkami druhého typu sú prejavy a vplyvy spoločenského vedomia, čiže konkrétne povedané, psychické vlastnosti ľudí, ako sú myšlienky, názory, postoje, mienka, záujmy, priania, túžby, emócie, ciele, ideály a pod. Imanentnými momentami oboch uvedených zložiek sú ich substanciálne väzby, ktoré sú skryté pod javovým povrchom a ktoré možno odhaľovať v procese poznávania teoretickým myslením, čo sa deje hlavne v druhej fáze výskumu (spracúvanie a analýza empirických faktov).

Postulátom sociologického výskumu je skúmať zložky spoločenského bytia a zložky spoločenského vedomia v dialektickej

jednote, vo vzájomných vzťahoch, vplyvoch, podmienenosti a vo vývine. Z uvedeného faktu, že spoločenskú skutočnosť vytvárajú dve od seba zásadne odlišné kvality, t. j. zložky spoločenského bytia a zložky spoločenského vedomia, vyplýva, že aj na ich skúmanie, resp. na získanie faktov o nich musíme použiť dva druhy rôznych metód. V prvom prípade, keďže ide o predmety vnímateľné zrakom a sluchom, možno použiť metódu priameho vedeckého pozorovania, prípadne jej vhodné typy. V tomto prípade empirické fakty koncipuje sám bádateľ na základe pocitov a vnemov, ktoré v jeho poznávacom vedomí vyvolávajú pozorované elementy sociálnej skutočnosti.

Zásadne je to inak v druhom prípade, t. j. pri získavaní faktov o javoch psychickej povahy. Tu za normálnych okolností nemôžeme použiť metódu priameho vedeckého pozorovania, pretože tieto javy nie je možné (za stavu súčasných metodologických predpokladov) bezprostredne pozorovať, ale musíme siahnuť po tzv. explorácii (z lat. *explorare* — vypytovať sa, zisťovať), t. j. po výskumných metódach psychologického charakteru, ako sú riadený rozhovor (interview), dotazníková metóda, anketa, test a pod. V sociológii sú však pokusy, a takými je napr. aj škola pluralistického behaviorizmu, ktorá sa usiluje skúmať spoločenskú skutočnosť na základe pozorovania správania a počínov ľudí, pričom vylučuje bezprostredné skúmanie myšlienok, názorov, mienky, postojov, žiadostí ľudí. Avšak aj pri všetkej snahe o objektivitu poznania sociálnej skutočnosti ostáva úsilie tejto školy nezrelým pokusom, pretože pozorovaním správania a počínov ľudí nemožno zistiť, aký zmysel, akú hodnotu

¹ Faktom, empirickým, tiež vedeckým faktom, prípadne informáciou rozumíme v tejto práci koincidenčný odraz javu ako ontologickej entity vo vedomí. Pod verifikáciou rozumieme skúšku, overovací proces, do akej miery fakt (informácia) pravdivo, verne odráža skúmaný jav. Ide tu teda

o gnozeologickú identifikáciu skúmaného spoločenského javu a faktu, získaného o tomto jave, o zistenie vedeckej hodnoty faktu ako určitej informácie. Blížšie o definovaní javu a faktu pozri V. Filkorn, *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, s. 74n.

pripisujú ľudia rôznym veciam a činnosťam, aké majú životné ciele, ideály atď., poznanie čoho je v sociologických výskumoch veľmi dôležité. Čiže ukazuje sa ako evidentné používať v sociologickom výskume okrem pozorovacích metód aj metódy exploratívne.

Na rozdiel od metód priameho pozorovania, pri ktorom si bádateľ na podklade získaných pocitov a vnemov koncipuje empirické fakty sám, pri použití exploratívnych metód dostávame od osôb, ktorým dávame podnety vo forme určitých, predom pripravených, vyslovených alebo napísaných otázok už viac-menej hotové fakty, a to vo forme príslušných odpovedí. V týchto odpovediach osoby opisujú, charakterizujú jav (napr. svoj postoj, mienku, určitú skúsenosť alebo zážitok, názor o určitej veci, pranie, túžbu, presvedčenie, emócie, záujem, svoje ideály, prípadne rôzne interiorizované vzťahy k osobám, rôznym veciam, ideovým hodnotám atď.), ktorý je predmetom výskumu. A práve pri tomto vypovedaní osôb o svojich psychických stavoch a zážitkoch môže pod vplyvmi rôznych vonkajších i vnútorných činiteľov ľahko dochádzať k tomu, že opýtané osoby nepodajú o svojich psychických stavoch verne informácie, ale informácie, výpovede, v ktorých buď niečo zamlčujú, buď svoje výpovede nadsadzujú, alebo predkladajú inak nepravdivé, deformované odpovede. Je napr. známe, že výskumnícky získavajú od mužov výpovede skreslené v pozitívnom zmysle, alebo že ľudia, ktorí majú v čase výskumu nejaké mrzutosti, sú naklonení poskytovať výpovede ladené negatívne, a pod.

Pri metodologických výskumoch sa zistilo, že motívy, resp. príčiny, pre ktoré sú opýtané osoby naklonené nepravdivo, skreslene vypovedať, alebo rozhovor tiež odmietnuť, sú asi tieto:

1. Určitá rezignácia osoby, vyplývajúca z presvedčenia alebo pocitu, že robený výskum je spoločensky málo prospešný, prípadne, že nemá nijaký význam a tak isto aj jej výpovede.

2. Obavy plynúce z možnosti zneužitia jej výpovede, to najmä v prípade, že skúmaná osoba výskumníkovi nedôveruje; v tom prípade osoba vedome utajuje určité prvky svojho zmýšľania a tým výpovede (resp. pravdivosť skúmaného javu) deformuje.

3. Nesmelosť alebo hanba vysloviť svoj názor alebo mienku.

4. Nedostatok orientácie v oblasti, v rámci ktorej sa jej predkladajú otázky; nedostatočné ujasnenie otázky alebo veci, o ktorej vypovedá.

5. Pocit nekompetencie vypovedať v skúmanej oblasti.

6. Nedostatok času venovať predkladanej veci pozornosť.

7. Nechuť poskytnúť rozhovor alebo vyplniť dotazník, hodnotenie otázok ako dlhých a bez zmyslu.

8. Negatívna reakcia na vyrušovanie z práce, na narušenie domáceho kludu a privátnosti.²

V sociologickej literatúre sa uvádza, že v niektorých prípadoch počet nepravdivých, skreslených, neúprimných odpovedí sa pohybuje až okolo 30 %, čo je v relácii s požadovanými teoretickými predpokladmi vysoko významný štatistický rozdiel.³ Treba upozorniť, že percento nepravdivých, skreslených odpovedí nie je konštantnou veličinou. Jeho rozsah je determinovaný viacerými činiteľmi, medzi ktorými, pozdáva sa, je na prvom mieste povaha skúmaného predmetu (či napr. ide o bežný, všeobecne známy jav, či o jav viac alebo menej intímny, delikátny, chýlostivý, utajovaný a pod.). Keď ide napr. o skúmanie bežných javov, ako spravidla pri výskume verejnej mienky, je percento chybných odpovedí značne nízke (niekedy len ± 1 percento, pričom sa chyby vo výsledkoch nezdôvodňujú vplyvmi subjektívnych činiteľov, ale skôr a hlavne chybami vo výbere reprezentatívnej skupiny).⁴ Ďalším dôležitým činiteľom sa ukazuje kultúrna vyspelosť populácie, oboznámenosť obyvateľstva so sociologickými výskumami a pod. Prirodzene, percento validných odpovedí závisí aj od spôsobu formulovania a kladenia otázok.⁵

² Porovnaj Z. Gostkowski (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, Warszawa 1966, s. 103n. Tu sa uvádzajú uvedené skupiny motívov ako príčiny odmietnutia rozhovoru.

³ Ibid., s. 206n.

⁴ Pozri G. Gallup, *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*, Praha 1948, s. 31n., 69n.

⁵ Pozri napr. A. Sarapata, *Uwagi na temat budowy kwestionariusza*, Katowice 1962, rozmnož., s. 27.

Z toho, čo sme doteraz uviedli, vyplýva, že otázku preverenia pravdivosti, čiže otázku verifikácie empirických faktov, nemožno v sociologických výskumoch nechávať nepovšimnutú, ale naopak, že jej treba venovať veľkú pozornosť. Menovite fakty získavané exploratívnymi metódami je nutné v každom sociologickom výskume podrobiť dôslednému verifikačnému testovaniu, pretože pri používaní týchto metód môže omnoho skôr a výraznejšie dochádzať k deformácii empirických faktov, ako napr. pri používaní pozorovacích, observačných metód.

S verifikáciou empirických faktov sa fakticky začína už v rámci prípravy výskumných metód, resp. výskumných pomôcok či technik, ako sú dotazníky, záznamové hárky, formuláre pre rozhovor, projekty pozorovania a iné. V podstate tu ide o tzv. *empirickú verifikáciu* získavaných údajov, informácií či faktov. Zisťuje sa, či zamýšľaný postup rozhovoru, spôsob formulovania otázok, postavenia dotazníka vyhovujú metodologickým zásadám, či sú otázky z vecnej stránky správne postavené, logicky a gramaticky správne formulované, či nie sú sugestibilné, či im opýtané osoby (prípadne aj spolupracovníci) správne a jednoznačne rozumejú, či sa nimi a v akej miere získavajú spoľahlivé a všestranné fakty. Za tým cieľom sa pripravovaná výskumná pomôcka skúša (i viac ráz, tiež jej varianty) na menšej skupine osôb a vhodným spôsobom sa zisťuje správnosť, validita výpovedí. Hovoríme tu o validizácii výskumných metód a výskumných technických pomôcok. Dosť často sa validizácia metód a technik spojuje s predvýskumom.⁶

V rámci prípravnej fázy sociologického výskumu patrí k dôležitým úkonom, ktoré v istej miere zabezpečujú validitu empirických faktov, štandardizácia výskumnej situácie. Tento úkon spočíva v tom, že organizátori výskumu na základe svojich vlastných skúseností, získaných pri príprave tohože výskumu, stanovujú spôsob prístupu k respondentom,

postup rozhovoru alebo spôsob práce s anketou, dotazníkom, spôsob zozbierania a kontroly vyplnenia dotazníka a pod. S týmto postupom jednotným spôsobom oboznámia všetkých výskumných spolupracovníkov a žiadajú ho dôsledne dodržiavať. Ide tu o zachovanie jednotného postupu všetkých spolupracovníkov pri získavaní faktov, čím sa sleduje nielen cieľ získavať validné fakty, ale aj to, aby sa tieto fakty mohli spracovávať jednotným spôsobom.

Vlastná verifikácia empirických faktov môže byť dvojaká, a to: 1. *bezprostredná*, ktorá sa uskutočňuje synchronicky v procese získavania faktov, a 2. *spostredkovaná*, pri ktorej ide o použitie ďalších overovacích metód.

Bezprostredná verifikácia môže sa diať viacerými spôsobmi:

1. Pri používaní rozhovoru (interview), ktorý uskutočňuje metodologicky erudovaný výskumník, prostredníctvom doplňujúcich a kontrolných otázok, pozorovaním mimiky, reči, jej modulácie a iných verbálnych a neverbálnych prejavov respondenta.
2. Pri výskume pomocou záznamového hárku tým spôsobom, že skúmaná osoba dokladá v rozhovore uvedené skutočnosti príslušnými predmetmi, písomnými dokladmi a inými artefaktmi, že sociológ príslušné výpovede alebo skúmané javy na mieste bližšie študuje, že analyzuje dokumenty a evidencie vedené v skúmaných zariadeniach, že študované javy pozoruje a overuje získavané výpovede rozhovorom prípadne aj s inými osobami, a podobne;
3. Pri použití dotazníkovej metódy, príp. ankety overujú sa získavané fakty kladením kontrolných a nepriamych, projektívnych otázok, príp. používaním stupnicových komparatívnych otázok;
4. Získavané fakty sa overujú vecnou a logickou analýzou výpovedí respondenta, vzájomným porovnávaním výpovedí viacerých respondentov, patriacich do identickej sociálnej skupiny, príp. rôznych sociálnych skupín.

⁶ O validizácii v tomto zmysle hovoria E. E. Maccoby a N. N. Maccoby a doporučujú tieto validizačné postupy:

a) Porovnávanie výpovedí pozorovaných (opýtaných) osôb so správami z iných zdrojov, po prípade so skutočnými javmi.

b) Predvídanie budúceho správania na základe výpovedí opýtaných o ich plány a očakáva-

niach, t. j. vlastné overenie (zvýraz. M. K.) praktickým správaním týchto ľudí.

c) Kombinovaním otázok, ktorými sa snažíme doplniť k hlbšiemu poznaniu postoja.

d) Rôzne validizačné postupy, ktoré predpokladajú obyčajne ďalší výskum alebo hlbší psychologický rozbor. Podľa G. Lindseya, *Handbook of Social Psychology*, Cambridge 1956.

Pri sprostredkovanej verifikácii deje sa overovanie pravdivosti empirických faktov týmito spôsobmi:

1. Použitím ďalších empirických výskumných metód; napr. fakty, získané dotazníkovou metódou, anketou, biografickou metódou a inými podobnými metódami, sa overujú hlbkovým rozhovorom, vykonaným v príslušnom počte osôb a konfrontáciou získaných výsledkov. V Leningrade napr. verifikovali fakty získané anketou tým spôsobom, že ich porovnávali s faktami získanými kontrolným rozhovorom, uskutočneným u 5 % anketovaných osôb.⁷ Výskumná prax ukazuje, že na verifikáciu empirických faktov získaných dotazníkovou metódou postačí dôkladné prešetrenie (napr. hlbkovým, formálnym alebo neformálnym rozhovorom) i zlomku percenta skúmaných prípadov, t. j. i len niekoľko desiatok vhodne volených osôb.

2. Podľa možnosti overením výpovedí opýtaných osôb pozorovaním ich správania, prípadne prehliadkou činnosti alebo jej objektivizovaných výsledkov, o ktorej sa získali fakty rozhovorom, dotazníkovou, sociometrickou alebo inou exploratívnou metódou.

3. Dotazovaním sa na tú istú skutočnosť viacerých osôb, ktoré o nej môžu mať vedomosť.

4. Podľa možnosti a potrieb možno fakty overovať formálnym alebo neformálnym dotazovaním sa niekoľkých výskumníkov na tú istú vec u tej istej osoby.

5. Verifikácia empirických faktov môže sa v aktuálnych prípadoch diať porovnávaním empirických faktov, získaných dotazníkom, pozorovaním a pod., s okresnými, krajskými alebo celoštátnymi priemerami, príp. s výsledkami iných podobných výskumov.

6. Opakovaním pozorovania alebo experimentu na tejže alebo inej lokalite, príp. na ďalších, tiež kontrolných analogických jednotkách za tých istých metodických podmienok tým istým výskumníkom alebo inými výskumníkmi, a porovnávaním získaných výsledkov.

To sú v stručnosti spôsoby verifikácie, z ktorých si podľa povahy skúmaného javu a použitej výskumnej metódy možno v priebehu sociologického výskumu voliť

najvýhodnejší spôsob, príp. utvárať vhodné modifikácie. V podstate možno konštatovať, že verifikáciu, menovite sprostredkovanú, dobre umožňuje uplatnenie princípu metodologického pluralizmu.

Použitím vhodného spôsobu verifikácie empirických faktov v priebehu výskumu v teréne sa verifikačný proces nekončí. Zozbierané empirické fakty, lepšie povedané *sústava* empirických faktov, sa napokon podrobuje verifikačnej skúške v záverečnej fáze výskumu, t. j. v rámci spracúvania celého výskumného materiálu. V tejto etape sa všetky získané fakty podrobne študujú a súčasne sa gnozeologicky hodnotia na základe rozboru konaného z meritórnej i logickej stránky. Ide tu o zistenie spoľahlivosti či reliability celej množiny faktov, o výsledku ktorého sa podáva informácia na začiatku záverečnej správy z výskumu v súvislosti s hodnotením použitých výskumných metód a nimi získaných faktov a poznatkov.

Verifikácia empirických faktov v záverečnej fáze výskumu sa deje okrem uvedeného rozboru aj matematicko-štatistickými postupmi, a to najmä použitím modelov Pearsonovho a Spearmanovho korelačného koeficientu. Vychádza sa tu z predpokladu, že výsledky jednej skupiny osôb určitého sociálneho zloženia sa musia za rovnakých okolností viac-menej zhodovať s výsledkami inej skupiny osôb rovnakého sociálneho zloženia. Pomocou uvedených modelov sa porovnávajú rovnorodé časti množiny empirických faktov, napr. tiež polovica tejto množiny (tzv. split-half test) a pod. a gnozeologická hodnota množiny sa tak vyjadruje v číselnej podobe. Pozitívne a vysoké hodnoty uvedených koeficientov (okolo + 0,80) svedčia o náležitej validite, resp. reliability sústavy empirických faktov.⁸ Treba poznamenať, že tu ide o *štatistickú verifikáciu*, pri ktorej nemožno zistiť konkrétne chyby, resp. konkrétne deformačné vplyvy subjektívnych činiteľov.

Verifikáciu empirických faktov, týkajúcich sa subjektívnej stránky spoločenskej skutočnosti, dobre umožňuje správna voľba dobre merateľných, podľa možnosti objektívnych indikátorov. Verifikácia faktov konfrontáciou s teoretickými princípmi

⁷ D. Slejška, *Základní problémy sovětských sociologických výzkumů*, Filosofický časopis, Praha 1964, č. 5., s. 726.

⁸ Tento spôsob verifikácie empirických faktov,

resp. validity výskumných metód sa často používa v psychológii, napr. pri hodnotení testov. Pozri M. Kreutz, *Metody współczesnej psychologii*, Warszawa 1962, s. 264n.

postráda vedeckú hodnotu, pretože tu spravidla nejde o priamy, bezprostredný vzťah faktu a určitej teórie, ale o zložité sprostredkované vzťahy. Treba poznamenať, že verifikácia faktov či v začiatkoch, či v konečnom štádiu výskumu nie je ľahká a jednoduchá záležitosť. Zložitosť otázky nedovoľuje vysloviť pravidlo, ktoré by bolo možné vo verifikačnom procese všeobecne aplikovať. V každom individuálnom prípade je nutné voliť špecificky verifikačný postup, a to vždy s cieľom *vyľúčiť z procesu bádania subjektivismus*, ktorý, ak sa dostal do empirických faktov a výskumného postupu, nie je možné odstrániť žiadnymi matematicko-štatistickými postupmi a ktorý môže byť čiastočne alebo úplne znehodnotiť poznatky získané sociologickým výskumom.

Osobitným prípadom verifikácie je preverenie *autentičnosti* výskumných materiálov. Pri tomto zisťovaní ide o rozpoznanie dotazníkov, formulárov pre rozhovor a pod. vyplnených normálne, t. j. požadovaným spôsobom, od dotazníkov, formulárov pre rozhovor a pod. fingovaných, čiže falšovaných, vyplnených výskumnými spolupracovníkmi bez požadovanej spolupráce s respondentmi. Fingované výskumné materiály možno pomerne bezpečne zistiť štúdiom disperzie odpovedí alebo pomocou výpočtu diadickej entropie číselných znakov odpovedí. Vychádza sa z hypotézy, že diadická entropia (Dyaden-entropie — H/i) číselných znakov odpovedí nasledujúcich v dotazníku bezprostredne za sebou je u fingovaných rozhovorov menšia než u pravých, uskutočnených rozhovorov.⁹

Pri verifikácii empirických faktov plnia dôležitú úlohu praktické skúsenosti i odborné vedomosti, ktoré sociológ má v danej oblasti skúmania. Avšak sociológovi nestačí vychádzať len z jeho úzkej osobnej praxe, ale aj z praxe znásobenej skúsenosťami početných generácií vedcov. Preto je oprávnená požiadavka špecializácie sociológov podľa jednotlivých odvetví sociológie, umožňujúca mu po praktickej i teoretickej stránke náležite zvládnuť príslušné odvetvie národného hospodárstva a kultúry, v rámci ktorého robí výskumy. Taká špecializácia, spojená s primeranou metodologickou prípravou, je jedným zo

základných predpokladov robí sociologické výskumy na požadovanej vedeckej úrovni, získavať o skúmaných javoch, problémoch plnohodnotné, validné empirické fakty a na základe ich dochádzať k sociologickým poznatkom plne využitelným v praxi i teoretickom bádani.

Okrem uvedených spôsobov, pomocou ktorých sa uskutočňuje verifikácia empirických faktov, nutno zo strany organizátorov sociologického výskumu venovať pozornosť priebežnej kontrole. Táto kontrola spočíva v tom, že organizátori výskumu z prípadu na prípad preverujú prácu výskumných spolupracovníkov priamo v teréne, pričom si všimajú hlavne, či pracovníci správne postupujú pri výbere respondentov, či dodržiať predpísané sociálne zloženie (kvôli dosiahnutiu požadovanej reprezentatívности výberového súboru) a zásadu náhodnosti výberu a či sa riadia zásadou pokiaľ možno jednotného prístupu k respondentom, jednotného spôsobu rozhovoru a jednotného inštruovania respondentov, napr. pri rozdávaní dotazníka, ankety a podobne.

Z uvedeného prehľadu spôsobov verifikácie a kontroly vidieť, že sociologická metodológia disponuje pomerne prepracovanými postupmi a prostriedkami, ako zabezpečiť čo najvyššiu poznávaciu hodnotu, reliabilitu empirických faktov a ich príslušnej sústavy ako základu pre všestrannú sociologickú analýzu a vyvedenie sociologických poznatkov. Záverom treba k veci poznamenať, že vzhľadom na mimoriadnu zložitosť poznávacieho procesu v sociológii nie sú tieto spôsoby postačujúce a treba ich neustále prehlbovať a zdokonaľovať.

Резюме

Мартин Катриак: К проблематике засвидетельствования эмпирических фактов в социологическом исследовании

При социологическом познании общественной реальности нам как правило приходится иметь дело с изучением двух основных составных частей упомянутой реальности, а именно: 1) общественного существования (движение лиц, их деятельность, конкретные результаты этой деятельности, формирование общественных групп и т. д.) и 2) составных частей общественного сознания (взгляды, точки зрения, интересы, стремления, эмоции людей, их цели,

⁹ Blížšie pozri H. Werblík, *Ein neuer Ansatz zur psychologischen Diagnose fingierter Interviews*; *Psychologie und Praxis*, 10. Jahrgang, Heft 1, Januar-März 1966, s. 1-6.

идеалы и т. д.). В соответствии с этим применяются в основном и два вида эмпирических исследовательских методов, а именно наблюдательные методы (прямое научное наблюдение, его различные типы) и эксplorативные методы (интервью, опросный лист, анкета и др.). Упомянутые методы, поскольку речь идет о характере и способе создания научной информации или фактов, друг от друга существенно отличаются. В первом случае набираются научные факты исследователь сам, а именно на основе ощущений и восприятий, которые в его познавательном сознании вызывают наблюдаемые элементы или составные части общественной реальности. Во втором случае, при применении эксplorативных методов получаем более или менее готовые факты, а именно в форме ответов, которые нам представляют лица на установленные вопросы.

Необходимо констатировать, что при приобретении эмпирических фактов эксplorативными способами, более конкретно сказано, при формулировке ответов изучаемыми лицами часто происходит то, что эти лица под влиянием различных, чаще всего субъективных факторов не говорят о своих взглядах, точках зрения, идеалах и т. д. искреннее, правдиво, но обдуманно или подсознательно более или менее неправдиво. Следовательно здесь может доходить, а опыт показывает, что и доходит к предоставлению деформированных фактов, следовательно таких ответов, которые не отражают настоящего состояния явлений, или же состояния его изучаемого аспекта. Поэтому применения эксplorативные методы, необходимо проверить правильность и правдивость фактов, приобретенных упомянутыми методами, следовательно подвергать эти факты засвидетельствованному тестированию.

К засвидетельствованию упомянутых фактов приступаем уже в рамках подготовки исследовательских методов и техник. Устанавливаем, если задуманный способ разговора, формулировка вопросов или способ постройки опросного листа предоставит возможность приобрести о данном явлении валидные или reliable факты.

Собственное засвидетельствование фактов, приобретенных эксplorативными методами может быть двух видов: 1) непосредственное — осуществляется синхронно в процессе приобретения фактов; 2) посредническое, в течение которого используются дальнейшие проверочные исследовательские методы. В научной статье указываются различные возможности и способы обоих указанных видов засвидетельствования. Процессу засвидетельствования хорошо способствуют правильные, измерительные, несколько возможно объективные индикаторы.

Засвидетельствование в заключительном фазе исследования проводится за исключением реального и логического анализа и взаимной конфронтации фактов и математико-статистическими процессами, а именно применением корреляционного коэффициента Парсона и Спэрман. Аутентичность исследовательских материалов или же их фиктивность проверяется изучением дисперсии ответов или при помощи вычисления дидадической энтропии (H/i) численных знаков ответов.

Summary

Martin Katriak: Contribution to the Problem of Verifying Facts in Sociological Research

In the sociological examination of social reality we are, as a rule, concerned with studying two fundamental components of this reality, i.e. 1. the social existence (e. g. the movements of persons, their activity, concrete results of this activity: the formation of social groups, etc.) and 2. the components of social consciousness (views, attitudes, interests, desires, emotions of people, their aims, their ideals, etc.). In accordance with this fact, substantially, also two kinds of empirical research methods are used; first of all *observation* methods (direct scientific observation, its various types), and further *explorative* methods (interview, questionnaire, public inquiry, etc.). There is a substantial difference between the mentioned methods as far as the nature and the way of the formation of scientific information or facts are concerned. In the first case it is the researcher himself who drafts the scientific facts on the basis of sensations and perceptions called forth in his recognizing consciousness by the studied elements or components of social reality. In the second case, on the contrary, the use of *explorative* methods makes us obtain more or less ready facts in the form of replies supplied to us by the persons answering our questions.

It is necessary to bear in mind that in acquiring empirical facts by *explorative* methods or, more concretely, in the formulation of replies by the examined persons it often happens that these persons — under the influence of various, most frequently subjective factors — do not express their views, attitudes, relations, ideals, etc. sincerely, truthfully, but do so, either intentionally or unconsciously, with a higher or lesser degree of untruthfulness. In short, deformed facts or statements that do not reflect the real state of the investigated phenomenon or the state of its investigated aspect may be or — as experience shows — are presented. In applying *explorative* methods it is, therefore, necessary to examine the adequacy and the truth of the facts obtained by these methods or to subject these facts to tests concerned with their verification.

The verification of the mentioned facts begins already during the preparation of research methods and techniques. Efforts are made to determine whether the intended way of interviewing, the formulation of questions or the way of constructing the questionnaire make it possible to acquire valid and reliable facts about the given phenomenon.

The proper verification of the facts obtained by *explorative* methods may be of two kinds: 1. direct — this is realized synchronically in the process of acquiring facts; 2. mediated — this involves the use of further verifying research methods.

The paper presents various possibilities and ways of both the mentioned kinds of verification. The competent verification process is made possible by adequate, measurable, and, if possible, objective indicators.

In the final phase of the research, the verification is carried out — apart from an objective and logical analysis and a mutual confrontation of facts — also by means of

mathematico-statistical procedures, especially by using Pearson's and Spearman's correlation coefficient. The authenticity of the research materials or their falsity are tested by studying the dispersion of the answers or by means of the computation of the diadic entropy ($H(i, j)$) of the numerical signs designating the answers.

S používáním moderní výpočetní techniky pro zpracování sociologických výzkumů se u nás začalo před několika málo lety. Za tak krátkou dobu byla na různých pracovištích vytvořena řada programů, které se od sebe liší jak celkovou koncepcí, tak i tím, pro jaký druh počítače jsou určeny. Přes některé snahy o výměnu zkušeností z této oblasti hromadného zpracování dat nemá dosud sociologická veřejnost dostatečný přehled o obsahu těchto programů, o jejich ekonomických parametrech, ani o dostupnosti programů pro široký okruh zájemců.

Z této situace jsme vycházeli, když jsme se rozhodli publikovat informace o programu, který byl vytvořen na sociologickém pracovišti Fakulty všeobecného lékařství KU. Práce na první verzi tohoto programu byly zahájeny v roce 1964 (viz článek [1]). V následujících letech program po několikerém přepracování dosáhl podoby, kterou popisujeme v tomto článku. Rozhodně by bylo užitečné, kdyby i ostatní pracoviště publikovala základní informace o svých programech.

Před započítáním strojového zpracovávání jsme stáli před problémem, na jaký počítač se máme zaměřit. Volba padla nakonec na MINSK 22, který byl — a zatím ještě je — u nás nejrozšířenějším počítačem, a proto je možno zde poměrně snadno získat volnou strojovou kapacitu.

Operace, které může program provádět

1. Třídění souboru až do 50. stupně včetně.
2. Statistické vyhodnocení vzniklých kontingenčních tabulek (ve smyslu článku [2]).
3. Výpočet skóru (sumovaného odhadu) ze zadané množiny znaků a další operace s tímto skórem.
4. Slučování a vypouštění hodnot znaků a tříd (vypouštěním řádků, resp. sloupců u výsledných kontingenčních tabulek nebo jejich slučováním).

Předpoklady užití programu

Program předpokládá data naděrovaná v kódu MINSK nebo v mezinárodním dál-nopisném kódu (podle speciálních pokynů), případně na 90sloupcových děrných štít-cích.

Struktura programu předpokládá užití znaků, které jsou kódovány přirozenými čísly, tj. 1, 2, ... Nejvýše přípustný počet tříd (hodnot znaků) byl z praktických důvodů stanoven na 30. Číslem 0 kódujeme zpravidla údaj „neodpověděl“, a to tehdy, jestliže nás údaj nezajímá, tj. například když jej nepotřebujeme třídít s ostatními znaky. V opačném případě kódujeme i údaj „neodpověděl“ číslem jiným než 0. Dalším přirozeným omezením je nutnost, aby se data vešla do vyhrazené části paměti počítače. Program využívá tří magnetických pásek, prakticky použitelná kapacita paměti je tudíž asi 180 000 slov (záleží na kvalitě pásek). — Paměťová buňka (slovo) má u počítače MINSK nosnost informace 36 bitů. Informace o hodnotě znaku, který má maximálně devět tříd, se ve zvoleném systému ukládání zobrazí na čtyřech bitech. Hodnoty znaku, který má 10–30 tříd, se ukládají do osmi bitů paměti. Na tomto základě lze snadno spočítat, kolik bitů paměti zaberou informace o každém jedinci studovaného souboru, a konečně, kolik slov paměti je nutno rezervovat pro údaje o jednom respondentovi. Potřebný počet slov paměti na uchování údajů z jednoho dotazníku označme p , počet respondentů označme N . Potom programem lze zpracovávat výzkumy, u nichž

$$N \cdot p < 180\,000$$

Povelový kód

Povelovým kódem rozumíme jazyk, pomocí kterého předkládá badatel počítači (přesněji řečeno programu) své požadavky na zpracování dat. Tento povelový kód byl vytvořen tak, aby se mu badatel mohl snadno naučit, a zároveň aby dešifrování povelů nezabralo počítači příliš mnoho ča-

su. Povelový kód je tedy jakýmsi kompromisem mezi těmito těžko sluchitelnými požadavky. Nebudeme se jím detailně zabývat, uvedeme pouze jeho hlavní rysy, které objasníme na typických a nejvíce používaných příkladech.

A. Třídění prvního stupně

Požadavek na třídění prvního stupně, tj. získání rozložení četností jednotlivých hodnot znaků spolu s výpočtem procent, se zadá jednoduše tak, že se napíše pořadová čísla znaků dotazníku, pro která se má tato operace provést.

B. Třídění druhého stupně

Třídění druhého stupně (výsledkem je kontingenční tabulka v $\frac{0}{0}$ s řádky a sloupce spolu se statistickými údaji χ^2 test na 1% a 5% hladině statistické významnosti, informace o korektnosti tohoto testu, znaménkové schéma, normalizovaný koeficient kontingence, Spearmanův koeficient pořadové korelace, atd., viz [2]) je možno zadávat v několika modifikacích:

- a) pro každou jednotlivou tabulku zápisem čísel znaků $T_a * T_b$.
- β) třídění jednoho znaku T_a s posloupností znaků T_i ($i = 1, 2 \dots n$) se zadá takto: $T_a * (T_1, T_2, \dots T_n)$.
- γ) třídění systémem „každý s každým“ ze znaků $T_1, T_2, \dots T_n$ se zadá takto: $(T_1, T_2, \dots T_n)$
(počítač sám vytvoří všechny netriviální kombinace dvou znaků ze zadané množiny znaků).

C. Třídění vyšších stupňů

V tomto případě rozumíme tříděním vyšších stupňů třídění prvního nebo druhého stupně prováděné na podsouboru, který je specifikován jakousi „hierarchií“ vztahů, které mají jedinci tohoto podsouboru splňovat. Co tím míníme, bude nejlépe patrné na příkladě. Chceme například provést třídění druhého stupně ($T_a * T_b$) pro jedince, kteří na otázku T_x odpověděli kategorií 2, a zároveň na otázku T_y kategorií 6. Zadání pro tento případ:

$$\text{PRO } T_x \text{ 2 a } T_y \text{ 6} \\ T_a * T_b$$

Požadavky na předtřídění, tj. povelů tvaru T_x/i , potom platí pro libovolná třídění prvního a druhého stupně, která následují. Posloupnost povelů pro předtřídění lze aditivně rozšiřovat a tím dosáhnout sledová-

ní stále speciálnějšího souboru. Chceme-li potom pracovat opět s celým souborem nebo budovat od základu novou „hierarchii“ předtřídění, napíšeme nejprve povel „předtřídění zruš“ a postup třídění opakujeme na novém zadání. Posloupnost povelů pro předtřídění, které jsou v platnosti, tj. nebyly zrušeny, může obsahovat maximálně padesát prvků (stanoveno opět z praktických důvodů).

D. Skór z otázek $T_a \dots T_z$ (maximálně 35 otázek).

Slovy „skór z otázek $T_a \dots T_z$ “ označujeme součet hodnot znaků $T_a \dots T_z$. Tuto operaci zadáme takto:

$$\text{SKÓR } (T_a \dots T_z)$$

Tento povel počítač interpretuje tak, že u každého jedince spočte příslušný skór a tiskne rozložení souboru podle hodnot tohoto skóru.

Program umožňuje badateli na základě znalosti tohoto rozložení skórů kategorizovat (maximálně do devíti tříd) a pracovat s takto nově vytvořeným znakem jako s kterýmkoliv jiným, to znamená, že tento umělý znak nejen lze třdit s ostatními, ale může vstupovat například jako jeden znak do další operace SKÓR ($T_a \dots T_z$), apod. Jestliže některou otázku napíšeme do povelu SKÓR ($T_a \dots T_z$) vícekrát, potom se v součtu uplatní s příslušnou „váhou“. Lze tedy dělat vážený skór, u kterého jsou váhy přirozená čísla. Pomocí kategorizovaného skóru lze, jak je možno ukázat, provádět i jeden speciální způsob překategorizování znaků.

E. Slučování kategorií u kontingenčních tabulek

V mnoha případech mají výsledné kontingenční tabulky některé nepříjemné vlastnosti, pro které nelze korektně provádět některé druhy statistických vyhodnocení. Máme tím na mysli hlavně malé četnosti v některých řádcích či sloupcích získaných tabulek. V tomto případě je někdy účelné (je-li to i významově možné) provést sloučení některých řádků a sloupců tabulky tak, aby byla statisticky vyhodnotitelná.

Skutečný povelový kód, kterého užíváme ve styku s počítačem, se ovšem od uvedeného poněkud liší. Odchyly jsou však pouze formálního charakteru, takže pro badatele, který by s programem pracoval

standardně, nepředstavuje jejich dodržování žádné principiální potíže. Požadavky výzkumníka vyjádřené ve zmíněném kódu se naděrují na děrnou pásku, která se spolu s daty předloží počítači. Program počítá také s tím, že některé požadavky je možno uplatnit bezprostředně při práci stroje pomocí klávesnice ovládacího pultu. Výzkumník také není nikterak vázán požadavkem na zadání veškerých operací, které chce s daty provádět. To umožňuje rozdělit celé zpracování na kratší etapy, které mohou po sobě následovat v intervalech nutných pro interpretaci získaných výsledků a pro volbu dalších hypotéz, jejichž ověření se ukazuje účelné.

Ekonomické parametry programu

Při sestavování programu byl kladen velký důraz na to, aby strojové zpracování sociologických dat bylo co možná nejlevnější. Proto, ve snaze po maximální úspoře času při vlastním chodu počítače, byl program napsán přímo ve strojovém kódu. Do jaké míry byla tato snaha úspěšná, bude nejlépe patrné z několika příkladů, z nichž je možno učinit si představu o rychlosti a nákladech na strojovou část zpracování výzkumů:

Při souboru 1000 respondentů a 35 otázkách v jednom dotazníku trvá výpočet jedné tabulky (i s tiskem) asi 8–10 vteřin. Při souboru 10 000 respondentů a 90 otázkách trvá výpočet asi 2–3 minuty. V současné době stojí 1 hodina strojového času na počítači MINSK cca 600–900 Kčs. Při této ceně je náklad na jednu tabulku v prvním případě asi 2 Kčs, v druhém případě asi 30 Kčs.

Abychom zjistili celkové náklady na strojové zpracování, je nutno k nákladům na strojový čas ještě připočítat náklady na děrování údajů a práci programátora.

Veškeré bližší informace o tomto programu, případně o možnostech jeho použití, podá autor nebo pracovníci sociologic-

kého pracoviště při katedře filosofie a sociologie Fakulty všeobecného lékařství University Karlovy.

Závěrem je mou povinností poděkovat tomuto pracovišti za pomoc při vytváření koncepce programu a poskytnutí možnosti tento program realizovat.

Literatura:

- [1] J. Lauber—Z. Šafař, *Možnosti zpracování sociologických dat na samočinných počítačích*, Filosofický časopis 2/1965.
- [2] J. Linhart—Z. Šafař, *Programování třídění a statistických výpočtů pomocí samočinných počítačů*, Sociologický časopis 4/1967.

Резюме

Иосиф Лаубер: Программа для статистической оценки социологических дат

Статья информирует о проверенной программе, применяемой при оценке социологических исследований. При помощи этой программы можно проводить как повседневные операции — распределение самого различного вида, статистическое тестирование гипотез и так далее, так и некоторые операции, служащие для шкаловых процессов, переоценку, категоризации знаков и создание новых знаков. Далее в статье описан «язык», при помощи которого работник исследования задает свои требования вместе с экономическими параметрами программы при её применении на счетнике МИНСК-22.

Summary

Josef Lauber: Program for a Statistical Evaluation of Sociological Data

The article presents information on a tested program used in evaluating sociological researches. This program makes it possible to perform both routine operations (classifications of most various kinds, statistical testing of hypotheses, etc.) and some further operations serving the purposes of the scaling procedure, the re-categorization of the values of symbols and the formation of new symbols. The article describes the “language” with the help of which the research worker places his requirements, together with the economic parameters of the program applied in the computer MINSK 22.

Vilfredo Pareto: Sociological Writings

Vybral a úvod napsal S. E. Finer, přeložil Derick Mirfin, Pall Mall Press, London 1966, s. 335.

V. Pareto patří nesporně k sociologům, jejichž význam a vliv významně přesahuje dobu jejich vlastního života. Pro naše sociology však je v určitém smyslu sociologem obtížným. Nikoliv proto, že snad způsob jeho uvažování a výkladu je nesrozumitelný, ale proto, že jeho dílo je u nás velmi těžko dostupné. Existuje sice řada stručných i rozsáhlých interpretací v různých dějinách sociologie a dostupných příručkách. Ty však jsou neúplné a často velmi nejednoznačné, výklad základních kategorií Paretova díla se dost podstatně liší (není například vždy jasné, co to vlastně jsou Paretova rezidua, není vždy logicky jasně podána souvislost jeho koncepce reziduí a derivací s pojetím elit a koloběhu elit). Málokdo z našich sociologů také zná italsky, aby byl schopen čerpat znalosti Paretova díla z italského originálu, (některé Paretovy práce vyšly ovšem původně ve francouzštině, jeho základní dílo *Trattato di sociologia generale* vyšlo však italsky).

Sociologové z anglosaské oblasti jsou v daleko lepší situaci. Výrazem zájmu amerických sociologů o Pareta je fakt, že již před druhou světovou válkou byla značná část jeho díla přeložena do angličtiny. V roce 1935 vyšlo v New Yorku a Londýně jeho základní dílo zásluhou A. Livingstona a A. Bongiora. (V anglickém překladu pod názvem *The Mind and Society*.) V roce 1934 tehdy ještě mladí a poměrně málo známí odchovanci semináře J. L. Hendersona — titelé Pareta a jeho pojetí sociálního ekvilibria — G. C. Homans a C. P. Curtis vydali *An Introduction to Pareto: His Sociology*, New York. Kniha *The Mind and Society* byla znovu přetištěna ve dvoudílném vydání v roce 1963. Nyní vyšel další výbor z Paretova díla pod názvem *Sociological Writings*. S. E. Finer, který výbor uspořádal a napsal k němu velmi dobrou předmluvu, to zdůvodňuje tím, že velký rozsah, rozvláčnost a uspořádání hlavního Paretova díla *Trattato* je činí obtížným pro ty, kdo přistupují k jeho dílu poprvé. Výběr, který čtenářům předkládá, není proto míněn jako náhrada za studium největšího systematického Paretova díla, ale jako úvod do jeho dalšího studia. Kniha se skládá z Finerova zavedení úvodu, v druhé části je pak překlad ze všech základních Paretových děl, která byla napsána a vyšla před *Trattato* a jsou uvedena pod názvem přípravné práce, pak následují pasáže z této hlavní jeho práce a nakonec jsou

aplikace základních tezí *Trattato*, napsané na sklonku Paretova života.

Úvod S. E. Finera má pět částí. V první části je nastíněna doba, v níž Pareto žil a působil, poněvadž „bez kontextu s dobou nelze Paretovo dílo pochopit ani vysvětlit“. Pak následuje stručné vylíčení životních osudů Pareta. Ve třetí části je podán přehled jeho raných, u nás v podstatě neznámých spisů *Cours d'économie politique*, *Les systèmes socialistes* a *Manuel d'économie politique*, které jsou jakýmsi přípravnými pracemi k *Trattato*; Finer je zařazuje dobově i z hlediska rozvoje jednotlivých kategorií a pojmů. Ve čtvrté části jsou analyzovány základní pojmy Paretovy sociologie, a to zejména ekvilibrium, prvky sociálního systému, rezidua, derivace, zájmy, logické a nelogické jednání, teorie elit a koloběh elit. V páté části je podána kritika a zhodnocení Paretova díla a jeho reálného přínosu.

Finerův úvod považuji za velmi kvalifikovaný, zasvěcený a velmi informativní. Cenné je zvláště vylíčení vývoje vzniku Paretova systému, geneze a rozvíjení jednotlivých kategorií, jejich modifikace, vytváření, přejímání nebo opuštění různých pojmů. S tím úzce souvisí vztah Pareta ke zdrojům a ideovým proudům současnosti, zejména k marxismu a sociálnímu darwinismu. Jiné souvislosti jeho díla vystupují do popředí s jeho činností v oblasti politické ekonomie. Je zajímavé, že většina pojmů, které se staly základem Paretovy sociologické koncepce, byla rozvinuta vlastně v jeho pracích z politické ekonomie, kterou Pareto nechápal jen úzce jako popisnou disciplínu. Další předností Finerova úvodu je pokus sledovat nejen vytváření kategorií a pojmů, ale i posun jejich významu nebo akcentů. Pareto některé pojmy později opouští nebo interpretuje jinak; u některých základních kategorií, jako jsou právě rezidua, nejsou vždy jeho výklad a užití jednotné. Z období Pareto-vých raných spisů a zvláště spisů ekonomických pocházejí pojmy sociálního systému, sociálního ekvilibria a u nás dosud neanalyzovaného pojmu, který zní v anglickém překladu „spoliation“. Jde o pojem, který Pareto používá místo Marxova pojmu *exploatace* — jde o vyjádření faktu, že ve všech dobách existuje nejen elita, ale také třída lidí, která si ekonomickými nebo politickými prostředky přivlastňuje statky jiných lidí. Pojem elity v pozdějším významu tu ještě chybí. Je zásluhou Finerovou, že poukazuje na tuto problematiku, poněvadž i u nás je běžně rozšířena představa, že Paretova koncepce elity je čistě politická a že

Pareto ignoroval ekonomické vztahy mezi třídami a ekonomické podmínění tříd. V této souvislosti je rovněž poučné dovidat se o postojích Pareta k liberalismu, k parlamentní demokracii i k Marxově koncepci tříd a vykořisťování, a vůbec k celému Marxovu dílu. Finer říká, že *Trattato di sociologia generale* přes svých milión slov není vlastně vůbec pojednáním, ale velkým, rozvlácným a neuspořádaným torzem. Jinak je to prý především obrovský rozsáhlá (v originále doslova gargantuovská) odpověď Marxovi. Není to však konfrontace s Marxem, ale spíše pokus o jeho překonání zahrnutím jeho problematiky a pojmů do svých, nových a širších. Pareto konstruuje sociální pojmy a kategorie tak široce, aby redukoval marxistická tvrzení na úroveň pouhých zvláštních případů mnohem obecnější teorie. Neodporuje marxismu, nýbrž jej znehodnocuje. Tento trik provádí transcendováním marxistických kategorií. Pojem ideologie je rozšířen tak, že marxismus sám počítá mezi ideologie, pojem třídního panství je transcendován pojmem vládnoucí elity, pojem třídního vykořisťování je transcendován obecnějším pojmem „vykořisťování (spoliation) rentiérů spekulantů“ (s. 77–78). Tím jsme se již však přiblížili k té části úvodu, kde Finer hodnotí přednosti i nedostatky Paretova sociologického systému. Finer zdůrazňuje, že Paretův systém je kritizovatelný v mnoha bodech, má mechanickou a atomistickou povahu. A co nejhoršího, jeho pokus o znehodnocení Marxovy teorie vedl k tomu, že byla znehodnocena Paretova vlastní sociologie. Není jasné, co to jsou vlastně rezidua, zda jsou psychickou příčinou otevřeného jednání nebo jeho pouhým popisem. Nejsou to instinkty, ale jsou tak konstantní, jak to lze předpokládat o instinktech, přičemž však jsou vrozené i získané. Pokud jsou ale rezidua sociálně získána a jsou přitom konstantní v čase, je možný jen jeden závěr, že se totiž společnost v čase nezměnila. U Pareta se nakonec přiznávají jen psychologické rozdíly mezi skupinami, když původní ekonomické rozlišování opustil a opustil také původní ztotožnění vládnoucí elity s buržoazií. Pareto podává příliš široký a příliš úzký pojem elity. Tento pojem je široký v tom smyslu, že označuje vládnoucí skupinu všech dob a zemí, úzký proto, že nedává podklad pro analýzu rozdílu mezi jednotlivými režimy a elitami. Psychologické typy „lišek“ a „lvů“ jsou příliš navzájem vylučné. Nejsou schopnosti použít či nepoužít síly a násilí podmíněny spíše sociálně než psychickými vlastnostmi?

Přes velmi vážné kritické výhrady však Finer v závěru svého úvodu oceňuje kladný přínos Pareta pro sociologii. Zdůrazňuje, že patří k sociologům, kteří tvoří koncepcí a pojmy. Je to především pojem ekvilibria, který byl přejat mnoha a zvláště americkými sociology a politology (Bentley, Henderson, Parsons). Jeho systém má prý tu výhodu, že je spíše anti-systémem, působil proti snahám vytvářet jedno-kauzální teorie sociální změny. Pareto se také právě proto stal mimo jiné předchůdcem funkcionalismu (Parsons).

Další Paretovu zásluhu vidí Finer v tom, že měl ve své koncepci pojetí osobnosti a její motivace, která se nevyčerpává interesy. S tím souvisí důraz na význam zkoumání nelogického iracionálního jednání, které je u lidí zatím stále převládající. Pareto rozvinul tuto část své koncepce nezávisle na Freudovi. S tím souvisí i rozvinutí koncepce derivací, která měla velký vliv i na pozdější sociologii spolu s Marxovou koncepcí ideologie. Přes všechny výhrady i různorodost přijetí i vlivu na pozdější sociologii jsou to nakonec tyto tři základní přínosy, které Finer Paretovi přiznává: 1. Postulování společnosti jako systému; 2. destruktivní kritika pozitivisticko-racionalistických teorií a tomu odpovídající důraz na roli iracionálního v sociálním chování, a 3. důraz na význam a důležitost sociální stratifikace a sociální mobility.

Zvláštní význam má pak prý Pareto pro politickou vědu (Finer sám se politickou vědou zabývá). Jde o jeho zdůraznění vzájemných vztahů politických a jiných forem chování, vzájemné závislosti politických a sociálních institucí, pojmu elity a významu vertikální mobility, významu derivací, ideologie a propagandy — a to vše jsou výchozí body soudobé politické vědy. V politických vědách byly tyto jednotlivé problémy nadhozeny řadou jiných autorů nebo přijaty odjinud (Mosca, Bentley, Freud, Michels, Sorel). U Pareta jsou však tyto problémy zahrnuty a obsaženy všechny. To zařazuje jeho dílo mezi „nejpregnantnější práce posledního půlstoletí“.

Vlastní výběr Paretových prací jsme již naznačili. Zásluhu je uvedení výňatků z prací raných, původně převážně ekonomických, které umožňují sledovat genezi pojmů, kategorií i koncepcí. Z hlavního díla jsou zařazeny klíčové pojmy a kategorie. Neznámé u nás jsou výňatky z Paretových děl ze sklonku života, *Fatti e teorie* a *Trasformazione della democrazia*. Tyto práce nepřinášejí v podstatě žádné nové pojmy, kategorie ani koncepcí. Jsou však významným doplňkem pro poznání celého Paretova díla i pro vytvoření celistvějšího obrazu o některých souvislostech jeho základních metodologických a teoretických koncepcí s problémy politiky a ekonomiky.

Celkově je možno říci, že recenzovaný výbor je velmi dobrou pomůckou pro úvodní studium Paretova díla. Pro svou instruktivnost, snahu o historický výklad Paretova díla i významnou předmluvu S. E. Finera bude jistě oceňován jako velmi vhodná a užitečná publikace. Nestálo by za to zamyslet se nad podobným vydáním Pareta pro naši odbornou veřejnost nebo dokonce vzít recenzovanou publikaci jako základ pro vydání českého překladu?

Eduard Urbánek

**Adam Podgórecki: Základy sociotechniky
Praha, Svoboda 1968.**

Když se sociologie zabývá problematikou společenské kontroly, snaží se obvykle rozlišit, popsat, srovnat, klasifikovat, vysvětlit a jinak rozebrat příslušné instituce a me-

chanismy. Její pohled je především analytický a k předmětu studia přistupuje jako k objektivně dané a na individuální vůli nezávislé skutečnosti. K těmto otázkám je však možný ještě jiný, řekněme „inženýrský“ přístup. Je to přístup rozhodovatele, který chce pomocí mechanismů společenské kontroly docílit nějakých změn. Jeho hledisko je pragmatické a jeho úvahy se budou pohybovat v poloze cílů a prostředků k jejich dosažení. Co se sociologii jeví v široké zevšeobecňující perspektivě jako oblast objektivní společenské skutečnosti, je z tohoto inženýrského hlediska sférou volby a rozhodování mezi řadou alternativ. Problémem je tu pak nalezení alternativy z nějakého hlediska nejvhodnější.

Během svého vývoje nashromáždily různé instituce politické, právní, náboženské, výchovné aj. bohatou zásobu praktických zkušeností s tím, jak tento problém zodpovědět, tedy jak účinně ovlivňovat chování lidí ve směru žádoucích cílů. Tyto zkušenosti, které se tradují jako součást jejich subkultury, tvoří obvykle celkem spolehlivý a časem prověřený fond, dostačující k řešení většiny standardních úkolů. Vytvářely se většinou cestou zkoušek a omylů nebo intuitivně, bez pomoci vědy a bez respektu k vědecké metodologii.

S rozvojem společenských věd v posledním století, a zvláště s rozvojem jejich empirického pojetí, se naskytá otázka: nebylo by možné využít zevšeobecnění o determinantách lidského chování, k nimž tyto vědy došly, pro racionálnější a tedy účinnější ovlivňování lidí, než umožňují zkušenostní a často iracionální poznatky? A. Podgórecki se domnívá, že tato možnost existuje a že soubor ze společenských věd odvozených pravidel o způsobech účinného ovlivňování jednání člověka ve skupině dokonce konstituuje samostatnou vědu — sociotechniku.

Sociotechnika je pro něho vědou „zabývající se stanovením způsobů působení na určité vymezené druhy chování lidí nebo společenských situací za tím účelem, aby se dosáhlo žádoucího jednání.“ Řadí ji mezi společenské vědy „praktické“, k nimž dále počítá právní politiku a psychotechniku a jejichž obecným modelem je praxeologie, věda zabývající se problematikou efektivnosti vědomé a cílevědomé činnosti člověka.¹ Praxeologie, kterou je Podgórecki zřetelně ovlivněn, vychází z předpokladu, že existují obecné zákony efektivní vědomé lidské činnosti, a chce pro tuto činnost formulovat obecně platnou racionální metodologii. Ve srovnání se sociotechnikou je tedy disciplínou širší.

„Praktické“ vědy jsou podle Podgóreckého protějškem věd „teoretických“, jejichž poznatky převádějí do jazyka, kde jich lze využívat pro realizaci nějakých cílů. Tak psychotechnika je praktickým vyústěním psychologie a sociotechnika plodem dozrávání sociologie. Psychotechnika se přitom zabývá prostředky působení na individuální psychiku,

kdežto sociotechnika působením na společenské vzory postojů a chování. Právní politika se vytváří v důsledku potřeb legislativy na vysokém stupni zobecnění. Je tou částí sociotechniky, která jako prostředek působení užívá právních norem.

Kromě sociologie, jež je pro ni hlavním zdrojem poznatků (především sociologie výchovy, práva, politických vztahů a hromadných sdělovacích prostředků), čerpá sociotechnika také z dalších věd, totiž z ekonomie, demografie, antropologie, pedagogiky a psychologie, z poznatků společenské praxe a z úvah vědeckých pracovníků. Formálně lze sociotechnické výpovědi získat z tvrzení teoretických věd pouhým jejich verbálním převodem do utilitární podoby „chceme-li..., musíme“. Například sociálně psychologickou generalizaci „čím více záleží kandidátovi na příslušnosti k malé skupině, tím více se bude jeho jednání shodovat se standardem této skupiny“² lze převést na následující sociotechnickou výpověď: „K dosažení značného konformismu mínění, postojů a zejména jednání nových členů skupiny je třeba posílit atraktivnost představy o příslušnosti ke skupině, která je předmětem aspirace“.

Abyste ovšem takto získaná utilitární výpověď měla sociotechnický význam, budeme kromě pravdivosti výchozího teoretického tvrzení požadovat i jeho širokou platnost (musí mít velký kvantifikátor) a současně také dostatečnou specifičnost (jinak bude získaná sociotechnická poučka banální), budeme žádat, aby nejen uvádělo proměnné do vzájemného vztahu, ale aby tento vztah byl také kauzálním, a aby jeho platnost byla dostatečně objasněna (výchozí tvrzení tedy musí brát v úvahu i jiné příčiny podílející se na zamýšleném účinku nebo alternativně jej vyvolávající, musí uvážít intenzitu tohoto vztahu, podmínky platnosti apod.). Budeme posléze očekávat, že výchozí teoretické tvrzení bude mít po překladu do sociotechnické podoby i významné praktické důsledky. Tyto požadavky jsou dostatečně omezující, aby bylo zřejmé, že zdaleka ne každé tvrzení sociologie může být podkladem sociotechnické poučky. Dodejme, že tyto požadavky jsou natolik silné, že možnost sociotechniky jako vědy poněkud problematizují.

Kromě těchto metodologických záležitostí uvádí Podgórecki ve své práci čtenáře stručně do dějin sociotechniky, kterou považuje za vědu 20. století, i když její předchůdce a zakladatele je nutno hledat dříve. Z předchůdců věnuje samostatný oddíl N. Machiavellimu. Historii sociotechniky navrhuje rozdělit příbližně do tří období:

1. období zrodu této disciplíny, charakterizované jménem Poláka L. Petrażyckiego³ a vytvářením právní politiky,

2. období dalšího rozvoje právně politické složky sociotechniky reprezentované R. Poundem⁴ a jeho právníckým empirismem, a konečně

¹ Viz T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, Varšava 1955.

² Viz B. Berelson a G. Steiner, *Human Behavior*, New York 1964.

³ Viz L. Petrażycki, *Die Lehre von Einkommen*, Berlin 1893.

⁴ Viz R. Pound: *Interpretations of Legal History*, 1923. *Introduction to the Philosophy of Law*, 1922.

3. období sociologického dozrávání sociotechniky představované sociálním inženýrstvím G. Myrdala⁵) a K. Poppera⁶).

Za významný zdroj sociotechnických pouček považuje Podgórecki práce V. I. Lenina.

Nejobsáhlejší částí knížky je pak diskuse a ilustrace sociotechnických pravidel rozčleněných podle různých oblastí života společnosti (armáda, církevní organizace), resp. podle komplexnosti systémů (malé skupiny, velké struktury), kde se má lidské chování a postoje ovlivňovat, a podle povahy nástroje, jehož se k ovlivňování používá (právo, prostředky hromadného sdělování, výchovná činnost osvětových institucí). Z toho věnuje autor větší pozornost otázkám sociotechnického působení v malých skupinách a právní politice (která je spolu se sociologií práva jeho vlastním oborem). Většina těchto kapitol má spíše ilustrativní funkci a snáší materiál publikovaný jinde, především v již zmíněné Berelsonově a Steinerově inventuře empirických generalizací v sociologii a sociální psychologii. Nejsystematičtější je rozpracována část věnovaná politice práva, kde se autor mohl opřít o své vlastní práce z dřívější doby.⁷)

Jádro *Základů sociotechniky* však podle našeho mínění netvoří tato její nejobjemnější, avšak velmi různorodá a většinou nepůvodní partie, ale spíše úvahy metodologické povahy. Jsou to totiž metodologické otazníky, které o oprávněnosti a možnostech vědecké sociotechniky rozhodují.

Poněkud problematické je především Podgóreckého dělení věd na teoretické a praktické. I kdybychom připustili, že sociologie je na současném stupni svého vývoje schopna poskytovat poznatky pro formulaci dostatečně pravdivých, specifických a prakticky významných pravidel, jak ovlivňovat lidské postoje a jednání, není nikterak zřejmé, zda je účelné vytvářet z těchto poznatků samostatný vědecký systém, který by byl na aplikované utilitární úrovni paralelou sociologie, stejně jako je psychotechnika v tomto pojetí paralelou psychologie. Je sice evidentní, že v každé vědě je určitá část jejího poznatkového fondu svým obsahem, organizací, formulací nebo významem spíše „teoretická“ a jiná spíše „praktická“, avšak není snad účelné tento rozdíl absolutizovat s důsledky tak radikálními, jako je vytvoření samostatné vědní disciplíny z části „praktické“. Pokud bychom už chtěli přistupovat k aplikačním, praktickým částem různých společenských věd jako k relativně samostatným celkům, měl by takový pohled spíše než tradiční delimitaci společenskovědních oborů sledovat jednotlivé řešené problematiky, a v jejich rámci by měl být interdisciplinární. Jde-li totiž o řešení problémů praxe, které jsou obvykle komplexní povahy, bude třeba integrovat příspěvky různých disciplín. Vzhledem k úloze ovlivnit konkrétní lidské chování bude například pravděpodobně nutné využít nejen poznatků so-

ciologie, ale stejně i poznatků psychologie, sociální psychologie, ekonomie aj., a bude často obtížné určit, která z těchto věd hraje větší roli. Do sféry řešení praktických problémů není tedy podle našeho názoru účelné extrapolovat klasifikaci věd, vybudovanou na analytickém přístupu k realitě a na něj také vázanou. V této oblasti se zdá být vhodnější Lasswellův pojem „policy sciences“⁸ nebo anglosaský pojem „applied social sciences“, které jsou právě založeny na přístupu komplexním a vycházejí od řešené problematiky.

Existenční otázkou vědecké sociotechniky dále je, zda a v jaké míře může sociologie vůbec — a na svém současném vývojovém stupni zvláště — poskytovat výpovědi, jež by mohly být podkladem pro vyslovení vědecky fundovaných sociotechnických pouček. Možnost vybudování sociotechniky jako vědy závisí tedy na tom, zda sociologie je schopna formulovat pravdivé kauzální soudy o determinantách postojů a společenského jednání lidí, soudy, které budou mít velké kvantifikátory a budou současně dostatečně specifické a relevantní pro praxi. Tato otázka tedy exponuje celou širokou a otevřenou problematiku možnosti vytváření nomotetických soudů a kauzální analýzy v sociologii.

Domníváme-li se že získávání poznatků tohoto druhu je v silách sociologie, bude další důležitou otázkou, do jaké míry současná sociologie už tyto své možnosti rozvinula a má soudy uvedených vlastností k dispozici.

Při hledání odpovědi na tyto zásadní otázky je mnoho důvodů k zdrženlivosti. Fond empiricky prověřených poznatků o příčinných vztazích je v sociologii a v sociální psychologii velmi skrovný. Pokud takové poznatky k dispozici máme, jsou vázány obvykle jen na jednoduché společenské systémy, většinou na malé skupiny, navíc ve specifických laboratorních podmínkách. Jsou většinou výsledkem experimentálních studií, v nichž bylo možné izolovat a do souvislosti uvést jen malé množství proměnných.

U velkých a složitých systémů fungujících v podmínkách skutečného života docházíme většinou jen ke korelačním vztahům, jejichž mechanismus nebývá dostatečně objasněn a které jsou často vázány jen na daný konkrétní kontext.

Tyto skutečnosti nabádají ke střídlivosti při posuzování možnosti a perspektiv sociotechniky jako vědy v rigorózním smyslu (obdobné je na místě skepse i při posuzování často slychaných programových prohlášení o vědecké politice). Společenská praxe, tedy i praktické ovlivňování lidských postojů a jednání, by se samozřejmě měla v největší možné míře opírat o poznatky společenských věd všude tam, kde pro ni tyto poznatky mají význam. Vědeckost je tedy postulátem programovým. Jinou otázkou však je, do jaké míry je možné tento program splnit — nyní i v budoucnosti. Soudíme, že v dohledné době budou při řešení praktických otázek rozhodující

⁵ Viz G. Myrdal, R. Sterner, A. Rose, *An American Dilemma*, New York 1944.

⁶ Viz K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, Londýn 1945.

⁷ Viz A. Podgórecki, *Založení politiky práva*, Varšava 1957. *Sociologie práva*, Praha 1966.

⁸ Viz H. D. Lasswell (ed.), *The Policy Sciences*, Stanford 1951.

rolí stále muset hrát zkušenostní a mimo vědu získané poznatkové systémy. „Sociotechnika“ praktické politiky bude tedy i nadále více než vědou, souhrnem zkušeností často intuitivních a vědecky neargumentovaných. Bylo by neseriózní vzbuzovat iluzi, že její možnosti jsou větší.

Podgörecki si metodologická úskalí sociotechniky ve své knize uvědomuje. Je pro něho děckem, o němž zatím není zcela jisté, zda se už opravdu narodilo. Nuže, přejme tomuto „děcku“ úspěšný vstup do života.

Michal Illner

Elisabeth Noelleová: Výzkum veřejného mínění

Praha, Svoboda, edice Sociologická knižnice 1968, s. 360.

„Úvod do metod demoskopie“ je podtitulek této známé a populární knihy dnes již neméně známé a populární německé autorky. Jde skutečně spíše o poctivě a svědomitě připravenou metodologickou příručku než o obraz stavu výzkumu veřejného mínění. Systém seznamování čtenáře s výzkumy, které jsou vesměs výsledkem osobní praxe autorky, je podřízen hledisku pedagogicky účinného výkladu metod a technik, jejichž použití je daleko širší než jen pro výzkum veřejného mínění, a dokonce i širší než pro výzkum demoskopický. Přesto empirické příklady nepůsobí jako pouhá učebnicová ilustrace. Snad je to právě díky způsobu, jakým jsou čtenáři předkládány. Autorka věnuje nejdříve velké úsilí snaze o vzbuzení osobního zájmu čtenáře, pak o stupňování jeho pocitu přímého účastenství a pocitu vlastních objevů. V tomto ohledu lze knihu nazvat dobrou učebnicí pro začátečníky v oblasti empirického výzkumu, i pro pokročilé v jiných sociologických doménách, než je výzkum veřejného mínění. V každém případě jednou z hlavních předností knihy je její snadná přístupnost a tudíž i široký záběr, široký okruh čtenářů.

Hlavní — ve vlastním slova smyslu učebnicová — část knihy není členěna chronologicky z hlediska výzkumných kroků, jak bývá zvykem, ale podle hlavních výzkumných problematik, s přihlédnutím k množství známých a všeobecně blízkých momentů a prvků myšlení i praxe. Proto na poměrně stručný a zjednodušený výklad o podstatě a úskalích interview navazuje kapitola o technice dotazníku, kde je pomocí praktických příkladů položen důraz zejména na zdroje chyb. Teprve další kapitola rozebírá do větších podrobností otázky výběru, popisuje principy a použití jednotlivých výběrových technik a vysvětluje zákon velkých čísel. Na ni navazuje výklad panelové metody a analýza problému reprezentativnosti. Značná pozornost je věnována kapitole o organizaci a vedení sítě tazatelů, kde jsou opět zdůrazněny možné zdroje chybovosti získaných informací. Zmíněné čtyři kapitoly představují tedy jakousi selekci problémů z prvních výzkumných etap, tj. z etap přípravy pozorovacích technik, přípravy terénu a samotné práce v terénu. Způsob výkladu, jehož přednosti byly již zdůrazněny, vykazuje

zde však jeden nedostatek: opomíjí počáteční teoretická a praktická východiska výzkumu a zanedbává poněkud hledisko celkové logické stavby a sklobutenosti výzkumného projektu. Tento nedostatek téměř mizí u posledních tří kapitol, zabývajících se zpracováním výsledků výzkumu, jeho vyhodnocováním a sestavením závěrečné zprávy. Tyto kapitoly jsou důkladné a systematické zároveň, aniž při tom opouštějí přístupné a téměř hravě podání.

Kromě hlavní, objemově převažující části o sedmi kapitolách obsahuje kniha nevelkou úvodní kapitolu, která vykazuje relativně samostatnou existenci, a to nejen proto, že byla psána téměř o deset let dříve, ale také proto, že svým záměrem přesahuje informativní a učebnicový charakter knihy. Tato „knihy v knize“ se pokouší o historicky podloženou obhajobu a vysvětlení použití statistiky ve výzkumech veřejného mínění, která místy přechází v obhajobu zavádění metod kvantifikace do společenských věd vůbec. Motivace autorky je zřejmá. Počátek padesátých let byl pro ni obdobím boje za prosazení a široké uplatnění výzkumu veřejného mínění v poválečném Německu, boje, který neprobíhal jen v rovině působení na státní administrativní aparát, ale také v rovině ovlivňování a získávání široké veřejnosti. V první kapitole referované knihy jde o přiblížení veřejnosti nezvyklého způsobu myšlení — myšlení ve znacích a číslech. Autorka zde zvolila, snad intuitivně, přístup sice zjednodušující a popularizující, rozhodně ale ne suchopárný a školometský. Vychází z biblicky staré myšlenky, že počítat lidi a to, co se v nich děje, budi přirozený vnitřní odpor člověka. Odpor laika, ale i vysoce erudovaného teoretika, pokud se jeho vnitřní orientace brání nahrazení složitých a smysluplných pojmů jednoduchými a smyslově jakoby okleštěnými znaky a čísly. Snad jde právě o to „jakoby“. Zdá se totiž, že existuje a současnými metodologickými výzkumy je stále více osvětlována ta rovina myšlení, kde se stýkají oba myšlenkové přístupy. Je to jakási druhá rovina abstrakce, do které vstupuje to, co je za znaky a čísla společně s tím, co je za pojmy a myšlenkami. Trivialita a nepřesnost mnoha empirických výzkumů je nedokonalostí stejně tak, jako je nedokonalostí častá zamříženost a mnohoznačnost výkladu pojmů, zejména sociologických. Nemá smysl dělat z nedokonalostí přednosti, ale má smysl připustit nedokonalosti a obhajovat právo na evoluci obou proudů myšlení. To snad má na mysli autorka, když se snaží „vetřít se“ do tradičního německého přístupu ke společenským vědám svými „amerikanizovanými“ postupy, když se snaží realizovat Königovu myšlenku: krok za krokem rozvíjet metody během jejich praktického užívání.

Průkopnická práce Elisabeth Noelleové si vyžádala dlouhodobého a mnohosměrného úsilí, od individuálního studia a zkušeností přes získání štábu spolupracovníků a materiálních prostředků k dosažení oficiálního pochopení a souhlasu, a také — či hlavně — náklonnosti veřejnosti. Proto asi celá tato kniha o metodách a technikách výzkumu

veřejného mínění není výhradně ani učebnicí, i když tuto roli může, jak bylo ukázáno, dobře plnit, ani pouhou „prozatímní zprávou o stavu metodologie“ v jedné sociologické oblasti, jak ji nazývá sama autorka, ale je citlivou a vzrušenou obhajobou vlastní vědecké cesty, jakousi satisfakcí před tváří veřejnosti. Proto ty reminiscence na korespondující historické objevy (zejména v úvodní kapitole), proto ta snaha zasáhnout onu lidskou dimenzi čtenáře, která je schopna pocítovat sama sebe jako „zlomek lidského rodu“, odkud je podle Queteleta už jen krůček k pojetí „průměrného člověka“ a k výrazu „lidský material“. Odtud také vemlouvavý a často personifikující sloh, plný přitažlivých podtitulků, řečnických otázek a dokonce i schematizovaných obrázků, ale zejména plný příkladů z oblasti všeobecně známých, které patří do každodenního života. Působivost a užitečnost tohoto slohu nelze omezit jen na německou veřejnost, které byla kniha původně určena. Jak zdůrazňuje V. Lamser v zavedené předmluvě ke knize, je tato práce svým „lehkým slohem a snahou o vyjádření nejen srozumitelné, ale dobře přijatelné lidmi s různým vzděláním a přístupem k společenskovědní problematice dobrým pojednáním pro širší veřejnost“. Pro československou veřejnost navíc znamená další prospěšnou konfrontaci se zahraniční zkušeností a první konfrontaci se západoněmeckým empirickým výzkumem vůbec. A pro naši populární sociologickou literaturu je kniha E. Noelleové ukázkovým příkladem zhuštěného, ale přitom lapidárního i zajímavého slohu, který za cenu popularizace neztrácí vědecké zřetel, zejména nerezignuje na přesnost a úplnost definic, zachovává pojmovou srovnatelnost a myšlenkovou konzistenci, a navíc se pokouší o soulad logického a psychologického zřetel s grafickým uspořádáním knihy. České vydání v rámci dnes již známé sociologické edice citlivě dodržuje úpravu knihy. Předností překladu M. Cyžové a A. Širmera je značná verbální exaktnost, která, i když je místy poněkud na úkor literární stavbě vět a opomíjí některé jemnější sociologické nuance, celkovému pojetí a poslání knihy odpovídá.

Alena Vodáková

Věda a ideologie v sovětské společnosti

Pod názvem *Science & Ideology in Soviet Society* vydal prof. George Fischer (Columbia University) soubor čtyř statí, k nimž napsal předmluvu a z nichž napsal partii sociologickou (Atherton Press, New York 1967, s. 176).

Autor vychází z rozlišení, podle něhož ideologie směřuje k jednání a věda k poznání. Obě se však zabývají teorií i praxí. Věda informuje o správném poměru k dané společenské soustavě, vědci pracovníci se nutně zabývají i otázkami zajímavými praxi. Zatímco věda je oblastí odborníků, obrací se ideologie k širší veřejnosti. Obě se nutně opírají o řadu neověřitelných předpokladů. Ideologie má v sobě cosi posvátného, je způsobilá uchvacovat. Ale i poslání vědy je mnohým

svaté a vědecké rozpravy je strhují. Odtud by byla hranice mezi vědou a ideologií těžko určitelná. Celkem však soudí, že se orientace postalincké „nové sociologie“ na určitých úsecích a v omezeném rozsahu mění z převážně ideologické na převážně vědeckou.

V přítomnosti nalézá autor v sovětské sociologické práci tyto tendence: 1. oficiální pojmání sociologie nikoli jako součásti filosofie, ale jako speciálního vědního oboru; 2. orientaci na budoucnost, vycházející z filosofických koncepcí budoucnosti jako klíče k rozboru přítomnosti; 3. „konkrétní orientaci“ na kvantitativní výzkumy; 4. zájem o západní sociologii, podrobovanou časté kritice; 5. teoretické studie o práci a odcizení.

Pokud jde o první z uvedených tendencí, opírá Fischer svůj úsudek zejména o projev L. F. Iljičeva, předního ideologa strany, nabádající ke snášenlivosti k různým pojetím sociologie (1964), založení revue *Socialnyje issledovanija* (1965), první sympozium sovětských sociologů (jichž bylo asi 600) v Leningradě a zvolení G. V. Osipova, průkopníka konkrétního sociologického výzkumu, předsedou Sovětské sociologické společnosti (1966), zřízení vědecké rady pro problémy konkrétního výzkumu při Sovětské akademii věd za předsednictví A. M. Rumjanceva, zřízení oddělení pro sociální výzkum při Filosofickém ústavu Akademie, sledování cizí sociologie Ústavem světového odborového hnutí, zdůraznění významu sociologického bádání pro praxi strany na 23. sjezdu KSSS L. Brežněvem a A. Kosyginem a o odezvu těchto projevů v sovětském tisku (1966).

Orientace na budoucnost se přimyká úzce k dřívější sovětské deduktivní sociální filosofii a ideologii. Práce tohoto směru se opírají o oficiální projevy, uveřejněné politické statí, občas i o rozhovory s pracujícími a o ankety. Studie tohoto druhu (autory jsou: Zvorykin, Osipov, Šubkin, Razin aj.), spjaté víc s ústředními institucemi než konkrétními výzkumy, charakterizuje i pojmání přítomného stadia jako přechodu k budoucí ideální společnosti.

„Konkrétní orientace“ vděčí za své úspěchy nikoli odklonu od ideologie, ale příklonu k její realističtější části. Konkrétní sociologický výzkum, používající kvantitativních metod, představuje vlastně pokračování výzkumu veřejného mínění, — který byl započat z iniciativy strany — pokročilejší technikou. G. Fischer uvádí jako příklad tři významné výzkumy: gorkijský (Osipov a kol., *Rabotčij klass i techničeskij progress*, 1965), leningradský (Zdravomyslov, Jadov a kol., *Čelověk i jevo rabota*, 1967) a novosibirský (Šubkin a spol., *Količestvennyje metody v sociologičeskich issledovanijach*, 1964). Nejvíce místa je věnováno zhodnocení novosibirských prací jako průkopnickému dílu sovětské sociologie na poli sociální mobility, nejvýše je však hodnocen výzkum leningradský (těž se zřetel k použité metodě). Sovětští sociologové kritizují zcela otevřeně některé nedostatky své společnosti, např. Šubkin vytýká, že mladí lidé ve velkých městech mají daleko více šancí ke vstupu na vysokou školu vzhle-

dem k vyšší úrovni městských středních škol než mladí z jiných míst, a dále že se dostávají na vysoké školy ve větší míře děti městské inteligence, vyrostlé v příznivějších hmotných a bytových podmínkách. Na základě rozboru tří uvedených studií také autor soudí, že se sovětská sociologové více věnují sbírání materiálu než jeho rozboru a výkladu z teoretického hlediska. Rovněž je příznačné, že je více upoutávají postoje než objektivní rysy jednotlivců nebo skupin. Proto také T. Parsons považuje značnou část jejich výzkumů spíše za sociální psychologii než za sociologii.

Kritika západní sociologie je častým předmětem prací sovětských sociologů. Nejvýznamnější z nich jsou podle Fischera Sipo- vova *Sovremennaja buržuaznaja sociologija* (1964) a Andrejevové *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija* (1965). Soustavněji si počínající Andrejevová vytýká západním sociologům, že odmítají hodnotit přístup a že pro své třídní hledisko nevidí možnost jiného než daného přístupu. Na tomto úseku se sovětská sociologie přimyká užce k ideologii. Polemiky mezi sociologií obou táborů však trpí tím, že západní sociologové mají malé vědomosti o sovětské sociologické práci i o tamní sociální skutečnosti (málo překladů sovětských knih, nemožnost přímých výzkumů v SSSR cizinci, nedostatek diskusí na mezinárodním fóru). Proto je tu tak nesnadné vést hranici mezi ideologickým zápasem a vědeckou polemikou.

Na úseku teoretizování o práci a odcizení je veliký rozdíl mezi pracemi polských a sovětských sociologů. Typický je svým základním postojem gorkijský průzkum: za kapitalismu vede soudobá technická revoluce k pesimismu a společenské dezorganizaci, zatímco za socialismu zajistí tvořivou a hluboce uspokojující práci. Ale i v Sovětském svazu se mohou vyskytnout „technickoekonomické a subjektivní aspekty“ odcizení, jako touha po tvůrčí práci, zdokonalení kvalifikace apod., i když podle gorkijských studií zajišťuje nová technologie v socialistické společnosti zúčtování s odcizením od práce v důsledku kolektivní povahy práce, její rozmanitosti a podílu pracujících na technické tvořivosti. Tato situace přináší dobrý poměr sovětského dělníka k práci a povede k zřízení hranic mezi duševní a tělesnou prací. Avšak tato koncepce připomíná Fischerovi spíše strukturně funkční teorii společenské rovnováhy než Marxe.

Tak dospívá autor k závěru, že nový realistický prvek v ideologii a konkrétní prvek v sociologii může přispět k souladu mezi oběma, ideologií a vědou. Podobně i autoři ostatních esejů (Richard T. de George o filosofii, Loren R. Graham o kybernetice a Herbert S. Levine o národním hospodářství) se kloní k názoru, že střetání vědy s ideologií v Sovětském svazu nevyústí vždy nutně v konflikt. V šedesátých letech našeho věku věda dokonce může pomoci spíše k upevnění daného systému a jeho ideologie než k jeho oslabení nebo narušení. V rozporu s mnohými jinými publicisty, kteří hovoří

o převažujícím a všudypřítomným rozporu mezi vědou a sovětskou ideologií, upoutávají naopak pozornost k některým zajímavým prvkům suladu nebo i vzájemného posilování obou těchto složek kultury.

George Fischer je znám jako specialista v oboru sovětské sociologie. Tato jeho práce znamená krůček kupředu ve srovnání s námi recenzovanou prací předchozí (viz Sociologický časopis č. 3 1966 : 452), kdy byl poněkud bezradný pokud jde o vztah vědy a politiky v SSSR. I když jeho rozlišení mezi ideologií, tihnoucí spíše k dogmatičnosti a apriornosti, a vědou, stále nakloněnou ke skepticismu a revizi dosavadních výsledků, není zcela přesné, nehledě k podcenění přerůstání rozdílů kvantitativních v kvalitativní (např. smyslem ideologie je na prvním místě působení, kdežto u vědy je to poznání), přece si autorův objektivní a poctivý přístup ke zvolené látce zaslouhuje ocenění, a to tím spíše, že jeho práce, která mu byla umožněna studijními zájezdy do SSSR, přímými diskusemi se sovětskými učenými i znalostí ruského jazyka, se stává spolehlivou rukověť k chápání sovětské sociologie pro americké pracovníky na poli společenských věd. G. Fischer -- jak je mi známo z korespondence s ním -- se zajímá i o naši sociologii. Zaujala ho zejména Klofáčova a Tlustého Empirische Soziologie; bohužel pro naši sociologii v ještě větší míře než pr sociologii sovětskou platí jeho poznámka o nepatrném množství překladů našich prací do světových jazyků.

František Potužil

Leon D. Epstein, Political Parties in Western Democracies

F. A. Praeger Publishers, New York, Washington, London 1967, s. 374.

Existence různých politických stran je politiky i sociology politiky tradičně považována za záruku demokracie. Skutečně nacházíme v každé moderní demokracii systém několika stran. Jednotlivé země se však odlišují způsobem, jímž jsou politické strany organizovány, a funkcemi, které tyto strany plní v politickém životě společnosti. Samotné strany demokracii nezaručují, ale zdá se, že jsou nezbytnou podmínkou, bez které nemůže existovat žádná demokracie. Navíc, poslední generace politologů měla sklon považovat evropské strany s masovým členstvím za nadřazené a za výraz rozvinutější formy politického života.

Představitelem tohoto směru je francouzský politický vědec Maurice Duverger, který se brzy po válce pokusil vytvořit teoretickou koncepci politických stran. Při studiu se opíral jak o evropské, tak o americké údaje; přesto však můžeme říci, že za ideál považoval evropskou stranu, obzvlášť socialistického typu, která se mu zdá být normou pro moderní dobu. Politologům, kteří přistoupili na toto stanovisko, se americké politické strany jeví -- z hlediska evropského standardu -- jako méně vyvinuté a bývají považovány za tvůrce národa opožděného v politickém vývoji.

V sociologii politiky existují tři hlavní teorie politických stran:

1. Teorie, jejíž zastánci se domnívají, že více než polovina společnosti může být mobilizována na podporu politiky, a že se na této politice může podílet prostřednictvím organizované politické strany. Tato teorie se uplatňuje v dělnických stranách s masovou politikou základnou.

2. Pluralistická teorie spočívající na přesvědčení, že zdravý politický život nemůže být zajištěn existencí několika málo masových stran. Podstatou je odmítnutí hlediska většiny jako oprávněného principu politiky v demokratické společnosti. Politická strana vždy zastupuje jen omezený počet lidí stejných zájmů.

3. Individualistická teorie. Extrémní stanovisko, ostatně vždy jen abstraktní a teoretické, jehož zastánci prohlašují, že vůbec neexistuje žádný oprávněný důvod pro vznik a činnost politických stran.

Sociologii politiky ovládla v poslední době téměř výhradně první teorie. Proto se většina teoretiků při posuzování politických stran přiklonila k normativnímu hledisku a za ideál považovala politickou stranu s masovou členkou základnou.

Autor recenzované studie chce ukázat, že americké strany, považované za méně vyvinuté, nejsou nikterak nenormální, ale že odpovídají americkým podmínkám, které je vyvolaly v život. Za teoretické východisko své práce si zvolil funkcionální přístup. Politickou stranou je tedy společenský útvar, který plní dvojí funkci:

1. pomáhá politikům získat potřebné hlasy, 2. často bývá nástrojem výkonu moci.

Úkolem sociologie politiky je tedy ukázat, z jakých příčin politické strany vznikají, jak jsou jejich organizace a činnost určeny společenskými podmínkami a jak se uplatňují v politickém životě té které země. Nej přesněji je autorovo stanovisko vyjádřeno na straně 14: „Parties, as has been said, are the products of their respective societies, and so their functions are conceived as relevant to the maintenance of their respective systems. What is functional in one system might be dysfunctional in another. How and why this is the case is a cardinal concern of this work.“

Epsteinova studie je srovnáním politických stran Ameriky a některých jiných zemí, srovnáním, které je provedeno z funkcionálního hlediska. Autor se snaží ukázat, že v Americe by nemohly existovat masové politické strany evropského typu, neboť americké sociální, politické a právní podmínky jsou v lecčems odlišné od evropských.

Kniha je napsána těžce srozumitelným jazykem a přeplněna konkrétními údaji, takže není nikterak snadnou četbou.

Pavel Tomášek

Ladislav Růžička: Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického

Academia, Praha 1968, s. 155.

Sebevražedné jednání patří k těm sociálně patologickým problémům, které byly u nás

v posledních letech po delší dobu přehlíženy. Přitom jako příčiny smrti jsou u nás sebevraždy registrovány již od r. 1785. V novější době byly u nás však sledovány spíše jen z lékařského hlediska a jejich společenské pozadí bylo zcela zanedbáváno. Sebevražednost však v naší populaci v posledních patnácti letech stále mírně stoupá a počet dokonaných sebevražd dosahuje již skoro 3000 ročně. Již sama skutečnost, že tak velké množství jedinců nenachází ze své životní situace jiné východisko a že jsou to z velké části právě lidé v produkčním věku, dokazuje, že tento jev vyžaduje důkladnější pozornosti právě ve svých společenských souvislostech. Recenzovaná práce si proto klade za cíl zhodnotit a analyzovat novější dostupná data o sebevražedném jednání (z období od 1947 do 1965) a současně otevřít cestu výzkumům, které by mohly postihnout nejen zdravotní, ale především společenskou stránku celého problému.

Stanovisko k sebevraždám se měnilo během historického vývoje společnosti — společenské postoje k sebevražednému jednání určovaly od počátku filosofické a náboženské názory, které se ovšem nepokoušely toto jednání vysvětlovat. Teprve koncem 18. století se objevují první studie, které kromě filosofických úvah obsahují i dokumentární údaje. V roce 1897 pak vychází v Paříži Durkheimova práce *Le Suicide, Étude de Sociologie*, která však není jen studií zákonitostí určitého sociálně patologického dění, ale stává se klasikou učebnicí sociologické metody. Postupně se pak objevují studie psychiatrické a psychologické, které hledají individuální podstatu sebevražedného jednání. Nejnovější práce se pak pokoušejí utřídit jejich poznatky a uvést je v souvislost se staršími teoriemi, které vycházejí ze společenské podmíněnosti sebevražd. Přitom sociální faktory, které se při suicidii uplatňují, jsou ve světové literatuře více rozpracovány než faktory psychologické — již proto, že společenské vědy věnují tomuto chování pozornost dle než sto let. Již Durkheim odmítá výlučně biologický a psychologický výklad společenských procesů — a jádro jeho teorie, totiž samostatnost působení společenského prostředí na sebevražednost, zůstává pak nadále východiskem každé sociologické studie. Studium sebevražednosti jako společenského jevu hromadné povahy se metodicky opírá o kvantifikaci a používá především statistických metod. Předpokladem takového postupu je jasné vymezení kritérií, která takovéto jednání charakterizují: jako neoddelitelné atributy sebevraždy se v praxi uvádějí dobrovolnost a úmysl. Duševní stav, ve kterém byl čin proveden, jeho pohnutky a způsob jeho provedení zůstávají naproti tomu irelevantní.

V Československu jsou v současné době k dispozici dva druhy údajů: dokonané sebevraždy eviduje demografická statistika a podle nařízení ministerstva zdravotnictví jsou zdravotnická zařízení povinna hlásit každý sebevražedný pokus. Jedinci, kteří se pokusili o sebevraždu bezúspěšně, musí být

vyšetření a léčení v psychiatrických zařízeních. Toto nařízení se však nevztahuje na osoby vojenské a na zaměstnance ministerstva vnitra. Neúplná zůstává i evidence civilních osob, a to nejen u nás. Hranice mezi sebevražednou pohružkou a jednáním nemusí být vždy zcela jasná; navíc pak se zde uplatňují i faktory společenské, a to zejména tam, kde zákonná ustanovení postihují osoby, které se pokusily o sebevražedné jednání, jako je tomu dosud například v devíti z padesáti států USA, nebo tam, kde je sebevražda obecně považována za nečestné nebo zbabělé jednání. Již z tohoto důvodu srovnávání dat z několika států může spíše jen ukázat shodu či rozdíly v některých závislostech než intenzitu sociálně patologického dění.

Data o počtu sebevražd můžeme sledovat v českých zemích téměř za období posledních sto let, na Slovensku pak jsou zpracovávána za dnešní území od r. 1919. V tak dlouhodobém vývoji můžeme pak pozorovat několik jasně oddělitelných fází, určených zřejmě změnami hospodářských a politických poměrů. Tak například léta obou světových válek provází zřejmý pokles sebevražedného jednání — podobný pokles během válečných let potvrzují i data z jiných zemí, a to nejen z těch, které samy vedly válku nebo byly okupovány. Psychiatři v tomto poklesu vidí následek přesunu agrese, která se za normálních podmínek obrací proti vlastní osobě a kterou je za války možno obrátit proti společnému nepříteli.

Po druhé světové válce pak u nás zaznamenáváme trvalý vzestup sebevražedného jednání, který jasně prokazuje, že pro toto sociálně patologické dění existují složité individuální a společenské příčiny, které se vždy uplatňují ve vzájemné interakci a závislosti. Ohrožení národní existence a boj proti společnému nepříteli odsunuje totiž do pozadí osobní problémy a konflikty jedince, které se projeví s plnou intenzitou teprve tehdy, když vnější nebezpečí pominulo. Tuto domněnku podporují i data o incidenci sebevražd v nacistických koncentračních táborech, jež ostře kontrastovala s vysokým počtem suicidií u těch, kteří se z táborů vrátili domů.

Dalším společenským faktorem, který jasně ovlivňuje incidenci sebevražd, jsou hospodářské poměry. Již Durkheim upozorňoval na tyto souvislosti — podle četných novějších prací minimální incidence sebevražedného jednání zpravidla předchází o rok až 2 roky vrchol hospodářské prosperity. V obdobích hospodářských krizí pak incidence prudce stoupá. Také tuto závislost můžeme sledovat u sebevražednosti v našich zemích. Ostatně po celé sledované období si české země udržují své přední místo mezi třemi prvními zeměmi s nejvyšší incidencí sebevražd — na rozdíl od Slovenska, které zůstává po celou dobu mezi posledními 6–8 zeměmi tabulky.

V poslední době pak u nás po poměrně prudkém poválečném vzestupu můžeme pozorovat znatelný krátký pokles, po němž pak následuje — zejména po roce 1950 — trvalý mírný vzestup.

Dostupná data dokládají vyšší incidenci sebevražd mužů než žen. Vztahy mezi mírou sebevražednosti se mění v různém věku u obou pohlaví i v různém časovém období, s přibývajícím věkem pak jasně stoupá incidence sebevražedného jednání. Naproti tomu data z psychiatrických zařízení ukazují, že sebevražedné pokusy byly téměř z poloviny provedeny jedinci mladšími než třicet let, a že mezi nimi převažovaly ženy v poměru 3:1. Vzniká ovšem otázka, zda dokonaná suicidia i suicidální pokusy můžeme řadit k těmto typu chování. V této souvislosti se autor recenzované práce odvolává na studii Stengelovu a Cookovu, kteří pokládají oba typy jednání za události, k nimž dochází v procesu přizpůsobování. Toto úsilí o přizpůsobení končí v případech dokonané sebevraždy, pokračuje však v případech pokusu o ní, i když za změněných podmínek, které pokus vyvolal. Z tohoto hlediska není správné považovat ukončení života za cíl sebevražedného jednání a suicidální pokusy jen za neúspěšné sebevraždy — jde tu v obou případech mnohem spíše o určitý postoj k řešení konfliktních situací. V těchto souvislostech pak posuzuje autor oba typy chování společně a vztah mezi věkem a pohlavím se mu jeví takto: v mladším věku mají v suicidálním chování výraznou převahu ženy, jejich jednání však většinou nekončí smrtí. Mezi 30. až 40. rokem se pak poměr relativních četností suicidálních projevů obou pohlaví vyrovnává, a po 40. roce nabývají převahu muži. Ve stáří 70 let je suicidální chování mužů dvakrát častější než stejné chování žen — přičemž jeho letalita se zvyšuje: u mužů činí 75 ‰, u žen 60 ‰. Autor vysvětluje tyto rozdíly tak, že otázka života a smrti nabývá v různém věku pro obě pohlaví různého významu. V mladším věku přichází častěji motivy citové, zatímco ve vyšším věku uvážené bilanční sebevraždy, motivované nemocemi a různými úzkostmi stáří.

Od svých prvních počátků sociologické teorie sebevražednosti zdůrazňují, že sklon k sebevražednému jednání závisí na existujícím systému společenských vztahů: značně vyšší riziko sebevražedného chování najdeme u lidí, kteří — ať již dobrovolně nebo nuceně — musí žít v izolaci. Určitou mírou zapojení do společenských vztahů je rodinný stav. Analýza demografických údajů ukazuje, že lidé žijící v manželství mají nižší ukazatele sebevražednosti než ostatní skupiny obyvatelstva. Podobné závislosti prokazuje i analýza československých dat, a to pro sebevraždy i sebevražedné pokusy. Durkheim předpokládal pro tuto známou skutečnost dva důvody: podle něho především domácí prostředí neutralizuje sklon k sebevražednému jednání a současně se tu projevuje i vliv selekce. Manželství totiž uzavírají spíše osoby fyzicky zdravější a psychologicky vyrovnanější. Je pak možno předpokládat, že rozvedení a svobodní jsou už pro své psychické vlastnosti méně připraveni navazovat a udržovat vzájemné vztahy.

Důležitým společenským činitelem, který

má vztah k množství sebevražděného jednání, je městské či venkovské prostředí. S rostoucí velikostí měst stoupá ve většině evropských zemí i sebevražděnost — maximálních hodnot přitom dosahují velkoměsta. Podobné závislosti prokazuje autor i u nás, kde se však navíc projevují i některé nové rysy, zejména u měst střední velikosti. Nejvyšší přírůstek sebevražděnosti u nás na počátku šedesátých let proti létům 1949–1951 totiž nezaznamenala velkoměsta, ale města s 20 až 50 tisíci obyvateli (o 35 ‰), a města s 50 až 100.000 obyvateli (o 23 ‰). Na Slovensku naproti tomu vzrůstala sebevražděnost v této době rovnoměrně s rostoucí velikostí obce. Autor pak dělí všechna města střední velikosti, která zaznamenala největší přírůstky sebevražděného chování, do tří skupin podle úrovně sebevražděnosti (30 a více, 20–30, a méně než 20 zemřelých na 100 000 obyvatel) a shledává, že zatímco do první kategorie měst s nejvyšší sebevražděností patří větší průmyslová centra a některá města v pohraničí, mají nejnižší sebevražděnost stará města se stabilizovaným obyvatelstvem.

I když je podle autora příliš odvážné vyslovovat zatím jasnou hypotézu o distribuci sebevražd, není možno zapomenout, že právě ve velkých městech s nezbytnými mnohostrannými společenskými kontakty a s převahou sekundárních vztahů se objevují ve větší míře všechny známky sociální dezorganizace: sebevraždy, prostituce, zločinnost atd.

Rozdíl v úrovni sebevražděnosti však zcela určitě nelze redukovat na působení jediného faktoru: některé faktory, které se tu uplatňují, jsou nepochybně společné všem populacím, jiné naproti tomu závisí na specifických podmínkách té které společnosti. U nás lze zřejmě specifické rozdíly mezi městy různých velikostí hledat ve zvláštních podmínkách jejich rozvoje během posledních 10–15 let: jsou to vesměs města, která vykazují nejvyšší migrační přírůstky. Nelze pak vyloučit, že v migrující části obyvatelstva jsou zastoupeni lidé nestálí a nevyrovnaní, kteří těžko navazují nové kontakty a kteří se pak snadno dostávají do situací, na něž reagují sebevražděným jednáním. Vliv sociální mobility a sociální izolace na intenzitu sebevražděných jednání prokazuje celá řada ekologických studií.

Porovnáváme-li data o incidenci sebevražd nejen v jednotlivých státech, ale i v jednotlivých krajích, vidíme, že tu existují značné regionální rozdíly. Jejich příčiny můžeme vidět buď v biologických zvlátnostech nebo v odlišných kulturních, ekonomických a sociálních poměrech. Jedním z kvantifikovatelných ukazatelů těchto poměrů může být i míra koncentrace obyvatelstva a stupeň urbanizace. Korelační analýza koncentrace obyvatelstva a úrovně sebevražděnosti potvrzuje tuto hypotézu pro české i slovenské okresy. Závislost mezi stupněm urbanizace jednotlivých okresů a množstvím sebevražděného jednání je výraznější v českých krajích než na Slovensku — nesmíme však zapomenout i na jiné faktory, které tu působí, jako je např. i odlišná regulace individuálního

jednání a odlišné postoje k životu, které pramení z náboženských norem, jež zcela určitě nejsou v naší společnosti zanedbatelné. Není však možno je sledovat, protože údaje o náboženské příslušnosti v našich statistikách chybějí.

Změnu hospodářských podmínek provází i změny v úrovni sebevražděnosti. Některí autoři mluví dokonce o specifické proměnné — nezaměstnanosti. Korelace mezi ekonomickými podmínkami a suicidii jsou významnější pro muže než pro ženy a současně pro ty věkové skupiny, které nezaměstnanost nejspíše postihuje. Zpravidla se zdůrazňuje zejména vliv změnéné životní úrovně a s ní spojené ztráty společenského prestiže — uplatňují se tu však i takové faktory, jako je povolání nebo vzdělání. Vztahem vzdělání a sebevražděnosti se zabývá zejména Masaryk a dochází k závěru, že k sebevražděnému jednání rozhodně disponuje polovzdělanost — „polovičatost — rozumová a mravní“.

V průběhu roku udržuje v delším časovém období křivka sebevražd neměnnou podobu — nejmeně suicidii přichází koncem podzimu a v zimě, nejvíce pak v druhé polovině jara a počátkem léta. Tento sezónní cyklus byl popsán již před více než sto lety — dosud se však pro něj nenašel přijatelný výklad. Některí jej vykládají biologickými a psychologickými procesy, Durkheim se pak pokouší najít odpověď v sociologii: v jarních a letních měsících roste intenzita společenského života a spolu s ní i možné konflikty. V každém případě je tu společenským faktorům nutno přiznat významný, ne-li dominantní vliv.

Moderní studie tedy již opustily jednoduchou deterministickou koncepci jediného dominujícího faktoru. Naopak se stále častěji předpokládá, že k sebevražděnému jednání vede vždycky celý sled událostí, přičemž poslední z nich se jeví zpravidla vnějšímú pozorovateli jako hlavní podnět. Je-li nutno se opírat o výpovědi druhých osob, je možno motivy dokonáných sebevražd zjišťovat jen velmi povšechně. Jinak je tomu však u pokusů, kde seřazení zpravidla provádí lékař. Přesto však velká část sebevražděného jednání zůstává v podstatě neobjasněna. Mezi příčinami dokonáných sebevražd jsou u mužů i u žen na prvním místě nemoci a tělesné vady, po nich pak následují rodinné a erotické konflikty a konečně vnitřní a osobní konflikty. U suicidálních pokusů naproti tomu dominují především rodinné a erotické problémy, potom problémy pracovní a konečně nemoci a tělesné vady. Při stejném pořadí u mužů i žen tvoří však erotické a rodinné konflikty u žen vyšší podíl. Motivace sebevražd se mění i v závislosti na věku — ve třetí a čtvrté dekádě převažují ještě suicidia s rodinnými a erotickými motivy, po dosažení padesáti let jsou pak již na prvním místě sebevraždy pro nemoc a tělesnou vadu, přičemž jejich incidence prudce stoupá. Téměř dvě třetiny suicidálních pokusů žen jsou motivovány erotickými a rodinnými konflikty a jejich incidence dosahuje maxima již mezi 15–19 lety. Se stoupajícím věkem pak podíl takto motivovaných pokusů klesá. Podobnou

křivku mají také pokusy s motivy pracovních konfliktů, zatímco incidence pokusů motivo-
vaných nemocí a tělesnou vadou je u žen po-
měrně nízká a její podíl je nejvyšší ve věku
nad sedmdesát let.

Všechny až dosud existující statistiky však
nedovedou odlišit různý stupeň vážnosti
úmyslu ukončit vlastní život: uvážené, bilanč-
ní sebevraždy jsou spíše výjimkou, většina
podobného jednání je nejčastěji vedena sna-
hou zjednat si pro pokračování života takové
podmínky, které se jinak získat nepodařilo.
Jde tu tedy vlastně o velmi důraznou formu
nátlaku, o jakési „volání o pomoc“, i když ne
ovšem v každém případě stejně výraznou.
Pokud jde o takovéto vysloveně demonstra-
tivní jednání, je pravděpodobnost letálního
zakončení nízká, jindy však je postoj jedince
charakterizován spíše nerozhodností a výsle-
dek je ponechán osudu či náhodě.

Intenzitu úmyslů je možno u jednotlivých
motivů aspoň orientačně odhadnout z ukaza-
telů letálnosti sebevražděného jednání. Bez
ohledu na motivy se sebevražděné jednání žen
vyznačuje nižší letalitou než obdobné jedná-
ní mužů. Pokud jde o jednotlivé typy moti-
vů, mají u obou pohlaví nejnižší letalitu
konflikty pracovní, pak následují konflikty
rodinné a erotické, a nejvyšší letalitou se vyznačují
jednání motivovaná chorobou nebo
tělesnou vadou. Stupeň letality vzrůstá s přibý-
vajícím věkem — s výjimkou nejmladší věko-
vé skupiny 10—14letých, v níž je letalita po-
měrně vysoká. Věk ovlivňuje pravděpodob-
nost smrtelného konce ve všech skupinách
motivací: v podstatě tu jde jistě o měnící se
adaptaci stárnoucího organismu i o měnící se
hierarchii hodnot.

Vážnost sebevražděného úmyslu se proje-
vuje i ve volbě sebevražděného prostředku:
nejvyšší letalitu mají střelné zbraně v rukou
mužů a strangulace, nejnižší otravy, a to pře-
devším analgetiky a hypnotiky.

Bohužel všechny dílčí poznatky ponechá-
vají základní problém etiologie sebevraždě-
ného jednání neobjasněný. Jde totiž vesměs
o studie retrospektivní, jejichž možnosti jsou
omezené. Také snahy o prevenci sebevraždě-
ného jednání, ať už je provádí dobrovolné
organizace či státní zdravotní správa, mají
nutně omezenou působnost a dosah. Preven-
tivní snahy, jak je představují protisucidál-
ní centra, linky důvěry apod. se totiž zamě-
řují jen ke konečné fázi, kterou proces, jenž
vede k suicidálnímu jednání, vrcholí: hlubší
příčiny tu nejsou zasaženy. Podle psychiat-
rických a psychologických studií se již v dět-
ství rozhoduje o tom, jaký bude suicidální po-
tenciál každého člověka. V procesu socializace
se vytvářejí předpoklady pro to, aby byl člo-
věk v dospělosti schopen se adaptovat a pře-
konávat obtíže.

V závěru práce autor upozorňuje na to,
že naše společnost je jen stěží připravena
na řešení problémů, které budou s postupující
vědeckotechnickou revolucí nadále narůstat
a které budou nakonec ústít zase do mezilid-
ských vztahů. Pronikavější pokles sebevra-
žděného jednání můžeme očekávat jen tehdy,
budou-li se zlidšřovat vztahy mezi lidmi —
prevence sebevražd je tedy v podstatě vše-
lidskou záležitostí.

Práce je rozdělena celkem do šesti kapitol,
z nichž každá je doplněna řadou tabulek,
grafů a literárních odkazů. Hodnocení ob-
sáhlého demografického materiálu ponechá-
váme záměrně odborníkům — naše recenze
klade důraz na sociologické aspekty sebevra-
žděnosti, kterým je v knize věnována velmi
pečlivá a zasvěcená pozornost. Práce užiteč-
ně doplňuje existující mezeru ve studiu
sociálně patologického dění a v naší původní
sociologické literatuře je bezesporu cenným
přínosem.

Dana Langmeierová

Zpráva o pracovním semináři k metodologické problematice dějin slovenské sociologie

Tento „pracovní seminář“ (Jasná pod Chopkom, 10.—12. prosince 1968, „usporiadaný v rámci podujatia Slovenskej sociologickej spoločnosti k 50. výročiu vzniku ČSR“) zahŕňa výrazne druhou etapu komplexního řešení vývoje československé sociologie. Tu sice především sociologie slovenské, ale svým pracovním rozsahem zasahuje i analogickou tematickou situaci v českých zemích, a to hlavně svým důrazem na metodologické základy účinného provedení celého státního úkolu („Dějiny československé sociologie“ — X-1-14).

Jeho koordinátorem je právě katedra sociologie filosofické fakulty UJEP v Brně. S ní byla spojena první přípravná etapa úspěšného řešení daného úkolu, jeho fáze konceptuální a periodizační, včetně vydání monotematického čísla Sociologického časopisu (1968, č. 3), zaměřeného právě k této retrospektivní problematice dějin naší sociologie. Z technických důvodů ve své zprávě neuvádí její dílčí úseky (časové i funkčně pracovní), i když právě na jejich pozadí by vývojový dosah pracovního jednání v Jasné vystoupil snad ještě plastičtěji.

Soubor otázek pracovní metodických, jak je teoreticky rozvedl vstupní referát Alexandra Hirnera, se stal východiskem jednání. Jemu v jistém smyslu na jiné rovině interpretačního přístupu k celé problematice komplementárně sekundoval i referát Jana Macků.

Sled ostatních referátů (o všech těchto souvislostech viz podrobněji dále) i velmi živých diskusních vystoupení prakticky všech účastníků tohoto pracovního dělního semináře výrazně dotvrdil, jak vývojový pohyb sociálního myšlení slovenské sociologie přináší s sebou i své otevřené problémy: látkové dokumentační, vývojově hodnotící, periodizační konceptuální, propočetní, kontinuitní i tvůrčí, které ostatně mutatis mutandis vynášejí do popředí i jejich společného jmenovatele — nosnost a závažnost pracovní metodologických aspektů pro závěrečnou textovou redakci dějin slovenské sociologie.

Zdá se, že i tu se rýsuje dvojitý přístup k jejich provedení: a) individuální — textovou úpravu jejich vlastního pojetí na této rovině postupně dokončují bratislavský Alexander Hirner i brněnský Dušan Slávik; b) týmově kolektivní — výhledově odkazuje k nezbytnému vypracování komplexní makety dějin slovenské sociologie. Její účinná realizace vyžaduje ovšem i potřebnou koordinaci (metodologickou i funkčně pra-

covní), s analogickým úsilím o řešení stejné metodologicky specifické problematiky dějin sociologie české, resp. výchozího státního úkolu vůbec — dějin československé sociologie, v této přístupové rovině.

Dopad teoretického přínosu jednotlivých sociologů či celých jejich škol zůstává metodologicky jistě centrem pokusů o účinné řešení v tomto směru. Tedy i úsilí o vědecké zvládnutí dějin slovenské sociologie. Vynořují se tu v jejím komplexním pojetí i komplementární problémy nové.

Už sám začátek i rozsah slovenské sociologické prehistorie k nim patří. Tím více se tato doprovodná problematika retrospektivních souvislostí dějin slovenské sociologie objevuje v případě sociálně tak složité osobnosti, jakou byl její oficiální zakladatel, prof. Anton Štefánek. Zatím neuzavřená a někdy snad i rozporná metodologická problematika celého jeho díla, početné přesahy jeho teoretických názorů do veřejné praxe, hlavně politické a sociálně kulturní, teoretická původnost i nosnost sociografické koncepce slovenské společnosti, otázka vývojové existence jeho samostatné školy či aktivního podílu jeho žáků na dalším rozvoji slovenské sociologie (viz v tomto sborníku publikovaný příspěvek dr. Petra Guly o vztazích brněnského prof. I. A. Bláhy k ní), především na jejich konkrétních úsecích (sociologie národnosti, venkovská, průmyslu atp.), to vše vyžaduje nejen letmého povšimnutí, ale i hlubšího hodnotícího a vývojového rozboru.

Mnohostrannost Štefánkova působení podněcuje ve slovenské sociologii i řadu vývojových tendencí jiných: především složitý průběh i utváření slovenské sociologie venkova v její dost těsné korelaci s orientací na politickou praxi agrarismu (Milan Hodža), nebo problematika komplexního interdisciplinárního vědeckého přístupu k sociální realitě — hlavně sociologicko-medicínského výzkumu — i jeho účinného odrazu v terénní praxi při práci s dětmi nebo s mládeží (Bratislava, Kysucko, Trenčín; medicínsko-sociologické úsilí Aloize Chúry v tomto směru nelze jistě přecházet nevšímavě).

Také vazby vyvážené doporučenosti mezi širší záběru monograficko-tematické snahy o postžení dílčích vývojových úseků dějin slovenské sociologie a mezi možnostmi přiměřeného využití tohoto přístupu v konečné redakci dějin slovenské sociologie se jeví stejně otevřeně, jako otázka adekvátního, funkčně pracovního i rozsahového použití projevů umělecké literatury pro významné etapy slovenské sociologické prehistorie (např. hlasiště).

I souvislosti specifické *sociologické periodizace* minulého vývoje, včetně doprovodných *údajů bibliografických*, signalizujících vedle údajů čistě slovenských i zřetelné vztahy *recipročních sociologických vlivů s oblastmi sousedními* — v daném případě především s oblastí českou, maďarskou či polskou — lze sotva z dějin sociologie na Slovensku vy-
lučovat.

Pracovní průběh metodologické problematiky v Jasně se zákonitě dotkl i některých dílčích *filosoficko-gnoseologických aspektů* geneze slovenské sociologie (O. Olík). Škoda jen, že v diskusi o nich chyběla do Jasně pozvaná pracovní skupina slovenských filosofů.

Snad i otázka mnou diskusně nadhozená o možnostech širší *multidimenzionální přístupové cesty* v historickém pohybu slovenské sociologie s řadou jeho konkrétních ukazatelů v rozsahu celého předmětného pole této vědecké disciplíny (například historie vývoje sociologického výzkumu na Slovensku, formování konkrétních speciálních okruhů odvětvových sociologií, vztah sociologie k praxi, složitá retrospekce její slovenské institucionalizace, její vzrůstající společenský dosah či „sociální pozice“ ve formulaci A. Fázika) nezapadla bez ozvěny.

Tak tedy zhruba vyhlížela celková charakteristika zájmového spektra problematiky „pracovního seminára“ v Jasně. Ústřední postavení mezi přednesenými referáty měl vstupní příspěvek A. Hirnera *O metodologických otázkách dějin sociologie na Slovensku*. Autor se v něm velmi zásadně zamyslel nad touto výchozí problematikou dějin nejen slovenské, ale kterékoli jiné sociologie. V podstatě do svého referátu zahrnul tyto dílčí úseky:

- otázka *sociologie jako předmětu dějin* v její konfrontaci s jinými analogickými společenskovedními rovinami: sociální filosofie, sociální psychologie, ekonomika atp.;
- závažná otázka *kritéria vědeckosti* při určení mezní sociologické produkce: kompilace, dosah sociální tematiky projevů slovesně uměleckých, sociologická literatura popularizující;
- výrazný problém *určení a hodnocení dějin sociologie* (konfrontace aspektu racionalistického přístupu k nim s aspektem jeho romantické varianty);
- otázka *vývoje a pokroku* v dějinách sociologie, a to na pozadí jejího imanentního vývoje i nejrůznějších intervenujících vnějších činitelů, modifikujících účinným způsobem celý její pohyb.

Vlastním těžištěm Hirnerova metodologicky tak závažného přístupu k dějinám sociologie zůstává jeho zřetelné úsilí o postižení diachronického pohybu jejích vývojových trendů. Tento postup mu reprezentuje kvalitativně přiměřenější explikativní rovinu v dějinách sociologie, než je tomu v případě jen sektorových, statických, resp. synchronických dílčích analýz. Například jejich koncepce organická, psychologická atp. svou jednostranností vylučují nebo aspoň zplošťují, multidimenzionálnost možností přístupu k nim. A. Hirner si proto zajišťuje své východisko základní

koncepcí dějin sociologie z hlediska *meta-sociologie*. To znamená, že se zabývá dějinami sociologie jako *sociálním jevem* a snaží se tak účinně zmapovat jejich strukturní prvky nebo dynamické dimenze historického pohybu. Tak dostává svou specifickou koncepci dějin sociologie jako „studium změn, které se odehrávají na strukturních prvcích“ tohoto sociálního jevu. Pokouší se gnoseologicky výrazně tyto prvky rozlišit, a to do čtyř vrstev:

- předmět a tematika* sociologické práce („bádania“);
- metody snímkování* předmětu a tematiky;
- vymezení *vývojové pozice* tohoto snímkování jako kritéria vědeckosti;
- určení způsobu i *stupně sociální angažovanosti sociologa*, a tím i profilování jeho vývojového místa.

Tak tedy zhruba vyhlíží Hirnerův *model* metodologicko-gnoseologického přístupu k interpretaci i k vývojovému vyhodnocení *díla* kteréhokoli sociologa i jeho tvůrčího přínosu v jednotlivých rovinách jeho *identifikace* se sociální skutečností. A Hirner se pokouší tento princip aplikovat na sociologův poznávací přístup ke společenské realitě vůbec, ať má na zřeteli její komplexnost, resp. globálnost, ať soustřeďuje tematicky svou pozornost ke kterémukoli z jejích dílčích specifických okruhů.

Konkrétními záběry z dějin české i slovenské sociologie se autor pokusil určitěji ilustrovat aplikovatelnost svého modelu v praxi. Soudí, že je to postup induktivně průkazný, který kontradiktory čelí deduktivní spekulaci (výkladové i hodnotící). Takový postup, je-li důsledně uplatněn v monografických pracích, je současně i účinným ukazatelem — a souběžně i korektivem — pro využití jejich výsledků v syntetické závěrečné redakci dějin sociologie kterékoli národní kultury, v našem případě tedy i jejích slovenské varianty.

Hirnerův přístup k dějinám sociologie je pracovní i metodicky výrazný, kvalitativně podnětný. I když není asi přístupem výlučným (ráz referátů v Jasně přednesených i průvodní diskuse k nim to signalizovaly snad dosti zřetelně), pro svou metodologickou závažnost zaslouží pozornost i mimo rámec dějin slovenské sociologie.

Z bohaté žně ostatních referátů, které tu odezněly s živým diskusním ohlasem, je třeba aspoň přehledně registrovat podnětný příspěvek Martina Katriáka *K metodologickým otázkám Štefánkovéj sociografie* a v mnohem ohledu na něj navazující a leckdy jej v některých souvislostech doplňující referát Karla Šurana *Analýza vidieka v Štefánkovéj sociografii*. Vývody obou autorů, stejně jako příspěvek Vojtěcha Wagnera *Sociologické názory dr. Milana Hodži a slovenský agrarismus* z pozice marxistického vývojově kritického přístupu k nim rezonovaly pracovní i diskusně velmi živě.

Podobná situace na jiné tematické rovině se znovu opakovala i v obšírném — a snad pro průkaznost názorové dokumentace až příliš rozsáhlém — příspěvku Dušana Slávika *Sociologie křesťanského světového názoru*

u slovenských evangeliků, sledovaného v časovém rozmezí od Jana Kollára až po J. Lajčiaka a S. Š. Osuského. I když tu problémově dost chyběl pendant slovenského katolického přístupu k dané tématice, velmi živá diskuse k referátu jen zřetelně potvrdila i životnost ideologicko-náboženských aspektů v přístupu k dějinám slovenské sociologie i v přítomnosti. Je to jistě zajímavé nejen názorově, ale zřejmě nezanedbatelné ani metodologicky.

Konečně i problematika *hlasistů* (dotčená ostatně v mnoha souvislostech v referátech o Štefánkovi) i na své nové kvalitativní rovině — jak svou časovou retrospekci, tak i svými vývojovými přesahy k dnešku, k podtextu až marxisticky podbarvenými — v referátu Ignáce Gašparce *K metodologii Hálkovej sociografie Kysúc* jasně prokázala, jak živou sociální plochu už dnešní koncepce dějin slovenské sociologie i jejich komplexní problematiky s sebou nutně přináší. To ostatně do značné míry dotvrdily i některé pasáže referátů A. Chúry a I. Políaka, korelující závěry Gašparcova referátu, zaměřeného k minulosti, s novou vývojovou problematikou sociální struktury Kysúcka dnes. To je v dějinách slovenské sociologie jistě projev jejich vývojové kontinuity, vyjádřený i mnoho-rozměrností jejího dopadu i současně spínající tak těsně slovenskou sociologickou minulost i s témi akutními úkoly a potřebami, před nimiž stojí dnes a které se rýsují tak naléhavě pro budoucnost.

Z ostatních závažných příspěvků obecnějšího metodologického dosahu, vizících se už i bezprostředněji k vlastní pracovní náplni semináře, je třeba podtrhnout především dva. Už zmíněnou obdobu k příspěvku A. Hirnera v referátu brněnského Jana Macků, v poněkud snad exponované jeho formulaci *Sociologie československé sociologie*. Nejen proto, že na široce dokumentovaném materiálu, hlavně českém, dotvrdila přesahy i koexistenci některých sociálně kulturních i politických proudů evropských, významných pro formování jak české, tak i slovenské sociologie, ale svým podtextem důrazně připomněla intenzitu dopadu i mimosociologických faktorů širšího sociálního kontextu na vlastní vývoj české i slovenské sociologie.

A ovšem i příspěvek Teodora Ollíka, *K filosofickým východiskům slovenské sociologie*. Nejen proto, že přesvědčivě rozvedl nezbytnost sledovat i filosoficko-gnoseologické aspekty jednotlivých sociologů či celých jejich škol ve vědeckém přístupu k sociální realitě, ale ve vývojové retrospekci přiměřeně připomněl i marxistický proud v mnohostranném řečišti vývoje slovenské sociologie. Vymezil jej časovou linií od davistů v letech dvacátých až po jeho představitele z let padesátých a šedesátých, představujících už současně úsilí marxistické sociologie na Slovensku. Přitom dilo a osobnost akad. Andreje Širáckého a prof. Igora Hrušovského signalizuje tu nezbytnou vývojovou kontinuitu. Ostatně v referátě I. Ollíka dostalo se i na charakteristiku katolické linie slovenské křesťanské sociologie i na novou *empirickou* slovenskou sociologii. Až bude rozpracována

podrobnější periodizace vlastních dějin slovenské sociologie (její nutnost v diskusi k jednotlivým referátům podnětně připomněli I. Gašparec a J. Štrba), nemělo by se jít kolem závažných připomínek T. Ollíka nevšímaně.

Zvláštní místo v celkové pracovní bilanci semináře v Jasně má i systematická zpráva Aloize Chúry: *Sociologický výzkum mladé generace na Slovensku*, v níž lékař—odborník, doplňující medicínské aspekty pediatrie a léčebné péče o mládež vůbec širokou, a hlavně funkčně účinnou, sociologickou orientací (autor významně trojdielné studie z třicátých let *Slovensko bez dorostu*), přesvědčivě prokázal nezbytnost *interdisciplinární vědeckovýzkumné spolupráce*: v konkrétní pracovní situaci medicínosociologické. Hlavně průkazné dokumentoval její vývojové pozitivní výsledky v terénní praxi. Metodologicky jeho referát napověděl i mnohé k otevřené otázce zařazení také *úsekových sociologií* do celkové koncepce dějin slovenské sociologie.

Do stejné roviny dosahu historické problematiky slovenské sociologie až do přítomnosti patřily tu i referáty Jozefa Darmo: *Problematika sociologického výzkumu tlače a rozhlasu na Slovensku v r. 1920—1945* a Ivana Poljaka *O činnosti Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě* i diskusní vystoupení jediného pražského slovenského účastníka A. Fázika. K řadě přednesených příspěvků je třeba posléze připočíst i závěrečný referát J. Štrby *K bibliografii slovenskej sociologie*, rozvíjející tvořivě tento opomíjený, a přece nezbytný úsek nejen na rovině metodické, ale i výhledově praktické: zřízení stále bibliografické komise slovenské sociologie, vytvoření bibliografické i excerpci základny i její organizační zakotvení, gestorská funkce Sociologického ústavu Slovenské akademie věd i pro oblast bibliografického úsilí k dějinám slovenské sociologie atp.

I když nebyla realizována řada referátů na sympozium přihlášených, pro omluvenou absenci jejich autorů (tak vstupní expozé Andreje Širáckého, referáty Josefa Soláře: *K metodologické orientaci československé sociologie*, Jána Pašia: *Výskumné techniky v Štefánkovej sociografii*, Jozefa Karásk: *Sociologická problematika industrializácie Slovenska v diele Ottu Kappa*), jasenské pracovní jednání jistě splnilo své. O chybějících referátech nutno doufat, že se aspoň objeví v chystané knižní redakci jasenského sborníku.

Připočítáme-li k pozitivní bilanci tohoto pracovního semináře i přiměřené pozadí terénní, kdy rekreační středisko mládeže, Björnsonova chata v Jasně pod Chopkom, soustředilo ze zájemců opravdu jen ty nejvytrvalejší (počet stálých účastníků semináře se pohyboval kolem 15) — zato však i *pracovně nejaktivnější* — potom pochopíme, že vedle formálního seminárního regulativu se tu vytvořilo ještě intenzivněji i pracovní dělné prostředí neformální, zahrnující i volné diskuse v horské přírodě o polední přestávce, a hlavně přátelské odborné besedy po ukončení oficiálního časového programu. Je třeba proto

jen litovat, že vedle slovenských účastníků tu byla zastoupena česká sociologie jen minimálně (celkem čtyři účastníci, z nich dva ještě původem Slováci).

S touto dílčí výhradou nutno plně souhlasit se závěrečnými slovy I. Ollíka, bilancujícího sice kriticky, ale v zásadě pozitivně dosažené pracovní výsledky končícího semináře. Volně parafrázováno konstatuje, že dobrá i závažná věc setkání v Jasně se plně podařila zásluhou skutečného zájmu i pracovní zodpovědnosti všech jeho přímých účastníků.

Moje zpráva musí nutně tuto skutečnost jen vyzvednout a současně podtrhnout.

Mojmír Hájek

K technikám výzkumu rozhlasu a televize v zahraničí

Pro celkovou koncepci rozhlasového vysílání je důležitý sběr základních dat o struktuře posluchačů. Nemíní se tím jenom vybavenost obyvatelstva rozhlasovými a televizními přijímači, nýbrž především poslechovost a sledovanost v jednotlivých časových úsecích — tedy údaje o struktuře jak potenciálních, tak konkrétních posluchačů a diváků v určité době, při vysílání určitého pořadu.

Právě s touto problematikou jsem měla možnost se seznámit v březnu 1967 na své studijní cestě do Holandska a Západního Německa. Navštívila jsem Holandský a Bavorský rozhlas, marketingové společnosti INTOMART (Hilversum v Holandsku) a INFRATEM (v Mnichově) a Institut für Demoskopie (Allensbach am Bodensee v NSR). Shrnu jen nejdůležitější poznatky. V dokumentačním fondu studijního oddělení Československého rozhlasu v Praze jsou uloženy podrobnější materiály jak k této, tak i k další problematice z této cesty (např. k organizaci práce v uvedených pracovištích, k práci s tazatelskou sítí, k operativním výzkumným technikám, k experimentálně metodologické činnosti aj.).

Především ze západních materiálů víme o metodě pravidelného, ať již kontinuálního nebo jednorázového výzkumu poslechu rozhlasu a sledování televize (zejména v Anglii, Itálii, Japonsku). Pravidelný systém jednorázového nebo permanentního záznamu dovozuje vytvářet trendové studie o změnách struktury posluchačů, vlivu režimu dne a ročního období, o zvyklostech posluchačů, volbě programu atd. Zejména díky zadavatelským možnostem jsou metody a techniky takového globálního kvantitativního zjišťování struktur posluchačů a diváků dovedeny až na samy hranice maximálně možné přesnosti. Konají se komparativní šetření s cílem ověřit především techniky výběru vzorku (především komparace dat z náhodného a kvótního výběru) a způsob sběru dat v terénu (záznam do časového deníku a zápis rozhovoru do záznamového archu, záznam v panelu a prostřednictvím tazatelské sítě). Experimentální metodologická činnost k ověřování validity výsledků je nedílnou součástí výzkumné práce.

Snaha o maximální přesnost a objektivnost vedla k vynálezu technických prostředků pro *mechanický způsob záznamu dat o poslechu*

rozhlasu a sledování televize. Do rozhlasových a televizních přístrojů se vmontovávají aparatury, které přesně zapisují dobu, kdy je přístroj zapnut. Zejména z Itálie je známa technika záznamu audiometrem, v pozdější době vešle ve známost svými přístroji a technikou frankfurtská firma INFRATAM a v posledních letech zejména holandská firma INTOMART. Právě holandský INTOMART, jak jsem měla možnost si ověřit, pracuje v tomto směru s nejmodernější technikou i metodikou. Patentem je vynález intometru. Je to registrační aparát namontovaný na televizor člena panelu. Registruje každou vteřinu, kdy je televizor v chodu. Pracovat začíná tehdy, když je do něho vyslán ze zvláštního přístroje zvaného intocorder přes vysílací studio zvláštní zvukový kód. Existuje osm kombinací pěti tónů, které jsou rozpracovány do 3500 kódů značících různé stanice, dny, hodiny, minuty atd. Ve srovnání s dosud používanými obdobnými přístroji (Tammetr, Recordimetr) je zcela moderní především v tom, že nevyžaduje žádnou spolupráci členů rodiny, že neslyšitelný kód diváka nikterak neruší a že se záznam koná nikoli průběžně, ale vždy v době, kdy to vyžaduje výzkumný účel.

Intometry jsou umístěny na televizorech v 600—630 rodinách. Týdně se tedy zpracovává právě takový počet magnetofonových pásků, na které se záznam natáčí přímo při sledování televize. V rodinách členů panelu vyměňují pásy tazatelé a zasílají je v kazetách do ústředí k strojovému zpracování. Rezerva panelu je 110 domácností bez televizoru (potenciální budoucí majitelé TV). Členové panelu byli vybráni ve dvoustupňovém náhodném výběru, a z nich byli vybráni ti, kdo souhlasili s namontováním registračního aparátu. Doplňují se podle kvótního výběru členem s podobnou charakteristikou (známa je podle sedmdesáti znaků). Rodiny panelu dostávají příspěvek, z kterého si hradí spotřebu elektřiny, a neplatí poplatek za provoz.

Intometr pro rozhlas dosud není vyvinut; přístroj je příliš velký na to, aby mohl být namontován např. na transistor, problémem je i větší počet přijímačů u jednoho posluchače. Na vývoji se však pracuje.

Stálým nedostatkem zůstává předpoklad, že se divák ve zkoumané době skutečně dívá (i když je menší nebezpečí u televize než u rozhlasu) a že se nezjišťuje, kolik lidí se v rodině dívá současně. K validizaci takto získaných dat existuje kontrolní panel, v němž se pracuje technikou záznamu do časových deníků a kde je metoda zjišťování opřena nikoli o celé rodiny, nýbrž o jednotlivce. Tak jsou v maximální možné míře vyloučeny jak různé pozorovací chyby (zejména špatný údaj respondenta nebo chybný záznam tazatele), tak chyby zpracovatelské (např. při děrování, event. při jiném způsobu přenosu dat pro počítač).

Jak je patrné, souvisí technika mechanického záznamu s metodou panelového šetření. Chtěla bych se proto v druhé části této in-

formativní zprávy poněkud podrobněji zmínit také o metodě *panelového šetření poslechu*. Vyjdu opět ze zkušeností z Holandska. Již jsem se zmínila o tom, že k vytvoření panelu vedla snaha po maximální objektivitě dat získaných mechanickým záznamem. Je to tedy metoda doplňková, v případě rozhlasu jde o metodu výlučnou (Intometr pro rozhlas dosud nevyvinut).

Existují dva panely — A a B. Každý má 1 800 členů. Rezervou pro průběžné doplňování je dalších 1 800 lidí a v druhé rezervě je opět 1 800 adres. Členy panelu získávají pro spolupráci podle seznamu náhodně vybraných adres tazatelé, kteří také při prvním rozhovoru zjišťují charakteristiku člena podle 48 znaků. Za rok se vymění vždy třetina panelu. Za půl roku se vydává zpráva o stavu obou panelů. Doplňování se provádí průběžně.

Záznamy se vedou v časových denících. V prvním týdnu zaznamenávají poslech rozhlasu členové panelu A, v druhém týdnu členové panelu B a záznam o sledování televize vedou opačně v prvním týdnu členové panelu B a v druhém týdnu členové panelu A.

Televize se sleduje tímto způsobem každý den od 18.50 hodin (výjimečně od 17.00 hod.), v neděli po celý den.

Pro záznam poslechu rozhlasu je den rozdělen do pěti úseků po 2–3 hodinách; každý den se sleduje jeden úsek. Sledují se všechny stanice, někdy též zahraniční. Střídá se typ deníku, v němž je uveden čas a název pořadu, s deníkem, v kterém je vysílací úsek rozdělen po čtvrthodinách a není uveden název pořadu.

Pro výzkumné pracovníky může být zajímavé, že INTOMART se zabývá jak prací s tazatelskou sítí, tak prací s členy panelu, sběrem dat v terénu i početním vyhodnocováním. Oddělení pro výzkum rozhlasového posluchače a televizního diváka při Holandském rozhlase a televizi (NRU a NTS) je tedy oprostěno od administrativně organizační práce a jeho pracovní naplní je skoro výlučně projekce výzkumů a interpretace dat dodaných INTOMARTEM.

Tabulkové materiály dodává INTOMART v takové úpravě, že je možno s nimi v redakcích podle potřeby ihned pracovat (i když jsou údaje tříděny do 48 znaků). Výzkumná skupina komentuje je zvláštních studiích jen zajímavá data a v poslední době se zaměřuje na už uvedené trendové studie. Hledá se také metoda pro hloubkové šetření s kvalitativními pohledy (besedy, sociálně psychologické experimenty). Právě proto, že jde o kontinuální výzkum, lze tyto trendové studie dělat. Zpracovávají se zpravidla jednou za čtvrt roku i za delší dobu, a to buď k celému programu nebo k určitému typu (ke zpravodajství, k filmu v televizi aj.).

Celková metodika sběru dat o poslechu rozhlasu a sledování televize je tedy velmi důmyslně promyšlena, má své opodstatnění a výsledky mají svou závažnost. Přesto se začínají objevovat pochybnosti, o nichž vím na základě svých vlastních zkušeností. Pro

televizní pracovníky mají výzkumná data stále ještě rys novosti. V programu se stále ještě mnoho hledá, zkouší, tvůrci se učí, experimentují. V datech o poslechu rozhlasu se po třech letech práce — tak dlouho je již kontinuální šetření v Holandsku koná — mnoho údajů a poznatků opakuje. Je to způsobeno nejen převážně stejným rytmem pracovního a mimopracovního dne, ale i určitou stereotypností a osvědčeným už způsobem zařazování určitých programů. V určité už známé době soustřeďují například pořady zábavné hudby stále též okruh posluchačů. A tak se právě kolem rozhlasových výzkumných dat začínají objevovat pochyby, zda je nutná tato týdenní, mnohdy téměř nezvládnutelná lavina čísel. Ale současný systém — střídání záznamu poslechu rozhlasu se záznamem o sledování televize — nedovoluje vybočení. Rozhodují také metodologické důvody: jakmile panel přestane pracovat, zvyšuje se tzv. „úmrtnost“ členů panelu, a kromě toho každý začátek vždy znamená nový panelový efekt.¹ I za normálního chodu, jak výše uvedeno, je úmrtnost značná. Není-li zachována kontinuita práce jednotlivých členů, ztrácí panel svůj vlastní smysl a trendové studie lze zpracovávat jen velmi obtížně. Lavina dat zavaluje natolik, že jen stěží se lze věnovat hloubkovým výzkumům postojů posluchačů, jejich názorů, mínění, zájmů a potřeb.

Protože členové všech panelů jsou honorováni (vymýšlejí se i přitažlivé soutěže a odměny), lze si představit, že jde o značně nákladnou záležitost. Výše úhrady se do jisté míry kompenzuje výtěžkem z reklamního vysílání, které se silně opírá právě o tyto údaje. Kromě toho z nich vycházejí jednotlivé politické, církevní a jiné organizace a společnosti, které připravují jednotlivé programy a na společné poradě si také s přihlédnutím k počtu platících členů každé společnosti a výsledkům výzkumů rozděluje vysílací časy. Jde tedy nejen o zájmy ideové, ale i vysloveně hospodářské, finanční.

Poněkud jiného charakteru je panel budovaný a udržovaný institucí INFRATEST (Mnichov). Jeho charakter je dán úkoly Institutu a metodami, jimiž pracuje. Výzkumy poslechu rozhlasu a sledování televize koná nikoli panelovou technikou, nýbrž prostřednictvím tazatelské sítě formou rozhovoru s použitím záznamového archu. Arch obsahuje nejprve některé obecné otázky na vybavenost, podmínky příjmu. Pak prochází tazatel s dotazovaným minulý den po čtvrthodinách a ptá se, co poslouchal nebo na co se díval. Pomocí je předně vzpomínka na to, co jiného dělal (čtyři kategorie dalších činností), za druhé vysílací schéma a za třetí programový žurnál z příslušného týdne.

Postoje k určitým pořadům se zjišťují u členů panelu, který má 2 000 členů. Podle povahy tématu a požadavků zadavatele se vybírá vždy 400–1 000 členů, u nichž se kromě dat o poslechu pořadu zjišťují i jejich názory na tento pořad. Členové panelu byli vybráni podle kvótního výběru a pro spolu-

¹ Experimentálně bylo ověřeno, že po šesti týdnech práce se členové panelu stávají „normálními“ a sledují rozhlas a televizi jako v obvyklých podmínkách.

práci je získali tazatelé. Je známa podrobná charakteristika každého člena panelu nejen podle jeho identifikačních znaků, ale i podle jeho zájmů a zálib. Data jsou uložena v paměti počítače. Zkoumaná skupina tedy není reprezentativní jednak výběrem, jednak proto, že neodpovídají všichni její členové. Přesto lze tyto sondy dělat, protože existují reprezentativní údaje o poslechu. Před každým šetřením se konají „fortesty“ nebo „pritesty“. Vždy po třech letech se staví nový panel.

Od frankfurtského INFRATAMU s jeho mechanickým záznamem poslechu a popisnými statickými daty se liší INFRATEST v tom, že do záznamových archů vkládá otázky kvalitativního charakteru a experimentuje také v oblasti sociálně psychologické. Přesto hlavní výzkumná data jsou především popisná (včetně indexů hodnocení) a materiály jsou opět kontrolním doplňkem mechanického záznamu INFRATAMU.

Jednorázové šetření, asi nejblíží právě našim podmínkám i možnostem, koná velmi cílevědomě Institut für Demoskopie (Allensbach am Bodensee). Týkají se nejen výše poslechu, ale i vztahu a postojů posluchačů k rozhlasu a televizi jako celku, i k jejich jednotlivým pořadům a k zvykům posluchačů a diváků. Jednotlivé výzkumy na sebe spirálovitě navazují. Používá se stále téže vyzkoušené metodiky (záznam rozhovoru tazatele s osobou, vybranou podle kvótního výběru) a během let bylo již nashromážděno tolik dat, že lze mluvit o dynamickém výzkumu. Přitom komerčnost práce je vyvažována experimentováním na poli teoretického bádání, takže i po metodologické stránce již lze navazovat na řadu bohatých zkušeností. Čtenáři znají i z českého překladu práci ředitelky ústavu Elizabeth Noellové *Výzkum veřejného mínění* (Sociologická knižnice, Svoboda, Praha 1968). Netřeba se tedy v tomto směru rozepisovat.

I v Institutu v Allensbachu se pracuje s panely. Existují dva: a) panel konzumentů (obdobně jako v INTOMARTu), b) panel žen v domácnosti. Oba panely byly vybudovány ze zájemců podle adres náhodného výběru. Každý panel má 1 000 členů, 500 je jich v rezervě pro doplňování. Členové nejsou honorováni, využívá se soutěží, losování atd. Úmrtnost je značná, za tři roky se vymění celý panel. Písemná forma se osvědčila při záznamu konzumentských zvyklostí. Jsou zaznamenány nejen identifikační údaje o členu panelu, ale dělá se i určitá typologie. Podle ní se také doplňuje panel o nové členy. Styl s členy panelu udržují tazatelé. K panelovému šetření se měsíčně koná šetření reprezentativní.

V referátu na komisi ARD pro masová média hovořila 1. II. 1968 E. Noellová o úmyslu zřídit panel pro měření účinků rozhlasu a televize. Panel by musel mít 2 000 členů, aby bylo možno vytvářet různé skupiny s ohledem na výzkumné téma (bývalí účastníci války, intelektuálové, nábožní lidé, mládež atp.). Porovnáním s kontrolní skupinou, která by byla upozorněna, aby nesledovala právě zkoumaný pořad, by bylo možno měřit účinky. Dota-

zování by muselo být výhradně ústní (psychologický, pečlivě strukturovaný rozhovor) a mělo by se konat šestkrát v roce. Půjde tedy o trendové studie Lazarsfeldova typu.

A na konec už jen stručně o třech operativních způsobech výzkumu pro rozhlas a televizi. Účinnost programu pro televizi (a snad by se tato metoda dala použít i pro rozhlas) se měří tzv. Heimtestem. Je to záznam z rozhovoru před vysíláním pořadu, z pozorování při vysílání a opět z rozhovoru po vysílání. Kromě jiného se měří škálou před vysíláním i po vysílání tzv. Beifall-Index, který se dosti liší při zjišťování před poslechem a po poslechu. Z reprezentativního vzorku těch, kdo mají možnost sledovat určité vysílání, se vybere sto lidí, které tazatel navštíví půl hodiny před vysíláním a zůstává pak v rodině při poslechu. Cílové osoby jsou předem upozorněny lístkem.

Velmi pohotovou metodou je také metoda telegrafického zjišťování. Používá ji také náš Ústav veřejného mínění. V Allensbachu telegraficky rozesílají 5–6 otázek. Podle pokynů provedou tazatelé rozhovory. Zatím poštou dojdou dotazníky, na které tazatelé přenesou zjištěné výsledky a dotazníky odešlou do Institutu. Zpráva je hotova v 5–6 dnech. Tato metoda, jak ji realizuje Institut, je však označována za značně nákladnou.

Zdeňka Kadlecová

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

Sekce sociologie venkova uspořádala dvě přednášky doc. dr. Stipe Suvara, ředitele Agrárního institutu v Záhřebě: 16. 2. 1968 na téma *Sociologie jugoslávského venkova a její problémy*, a 19. 12. 1968 na téma *Sociální a ekonomické problémy jugoslávského zemědělství*.

Členové sekce integrální antropologie se na počátku roku 1969 sešli dvakrát: 22. ledna na přednášce J. Jonáše z Nitry, *Kosmobiologické zákonitosti vývoje člověka*, a 28. února na přednášce A. Suchánka, *Tváře dospívání (Různé formy socializace při adolescenci)*.

Pro členy sekce sociologie rodiny a mládeže přednášel 6. ledna 1969 prof. dr. Philip Altbach ze School of Education, University of Wisconsin, a 19. února 1969 J. L. Fischer na téma *Na okraj knihy Pedagogické stati (dnešní společnost a škola)*.

20. února 1969 se konala ustavující schůzka sekce deviantního chování (sociální patologie). Členové sekce za vedení Otakara Osmančíka se hodlají zabývat problematikou společensky nežádoucích a rušivých jevů v oblasti poruch lidských vztahů a lidského chování v rámci menších i větších společenských celků, tedy problematikou, kterou se až dosud odděleně zabývaly různé obory a která má klasicky interdisciplinární charakter. Jde zejména o styčnou problematiku z oblasti kriminality, vězeňství, nápravné pedagogiky, alkoholismu a jiných toxikomanií, o společenskou problematiku sexuální patologie, patologie rodiny, sociální patologie mládeže, sebevraždnosti jako společenského jevu atd. Po dlouhé diskusi se zájemci o práci

v této sekci rozhodli nazývat novou sekci „Sekci sociální patologie“ místo původně navrhovaného názvu „Sekce deviantního chování“.

Alena Gabalová

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti

30. mája 1968 sa zišlo predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti a prerokovalo závery Mimoriadneho zjazdu čs. sociológov, ktorý sa uskutočnil 6. mája 1968 v Prahe.

14. 6. 1968 prednášal pre členov Spoločnosti hosť sekcie sociológie práce, prof. F. D. Berry, lektor fakulty riadenia London School of Economics and Political Sciences, na tému *Sociológia riadenia ekonomiky v USA a v Anglicku*.

27. 6. 1968 uskutočnilo sa zasadnutie výboru Slovenskej sociologickej spoločnosti.

28. júna 1968 usporiadala v Klube sociológov sekcia sociológie vidieka besedu nad rurálno-sociologickou literatúrou a bibliografiou z oblasti rurálnej sociológie.

6. augusta, 9. a 20. septembra 1968 zišlo sa predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti.

8. októbra prednášal v Klube sociológov Vojtech Wagner na tému *Zážitky a dojmy sociológa z USA*, dňa 16. októbra prednášal na tému *Sociálna štruktúra v americkej sociológii*.

16. 10. 1968 zasadala sekcia sociológie zdravotníctva, a prerokovala plán sekcie na rok 1969.

15. 10. 1968 zasadalo predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti.

29. 10. 1968 sekcia sociológie vidieka predjednála prípravu seminára, ktorý sa bude zaoberať sociologickými problémami poľnohospodárskeho podniku.

6. 11. 1968 zasadala prípravný výbor seminára o metodológii dejín slovenskej sociológie. 12. 11. 1968 prednášal pre členov sekcie metodológie Martin Katriak na tému *K problémom verifikácie empirických faktorov v sociologickom výskume*.

28. 11. 1968 sa členovia výboru Slovenskej sociologickej spoločnosti zúčastnili spoločne-

ho zasadnutia výboru Čs. sociologickej spoločnosti a Slovenskej sociologickej spoločnosti v Prahe.

29. 11. 1968 sa členovia Slovenskej sociologickej spoločnosti zúčastnili Valného zhromaždenia ČsSS v Prahe, na ktorom menom výboru Slovenskej sociologickej spoločnosti predniesol jej predseda, Martin Katriak, referát *Súčasný stav a úlohy sociológie na Slovensku* a Jolana Jančovičová, vedecká tajomníčka, referát *K činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti*.

10. 12. – 12. 12. 1968 uskutočnil sa v Jasnej pod Chopkom pracovný seminár *O metodológii dejín sociológie na Slovensku*. Hlavný referát *O metodologických otázkach dejín sociológie na Slovensku* mal Alexander Hirner. Ďalej vystúpili s referátmi: Martin Katriak, *K metodologickým otázkam Stefankovej sociografie*; Teodor Ollík, *K filozofickým východiskám slovenskej sociológie*; Ignác Gašparec, *K metodológii Háľkovej sociografie Kysúc*; Karol Suran, *Analýza vidieka v Stefankovej sociografii* a Jozef Darmo, *Problematika sociologického výskumu tlačie a rozhlasu na Slovensku v r. 1920 až 1945*. S diskusnými príspevkami vystúpili: Mojmir Hájek, Alojz Chura, Ján Mackú, Ivan Poljak, Dušan Slávik, Ján Štrba a Vojtech Wagner. Pri hodnotení seminára prípravný výbor konštatoval, že znamenal značný pokrok v spracúvaní dejín sociológie u nás a vyslovil sa s uznaním o prínose tak účastníkov zo Slovenska, ako aj pracovníkov Katedry sociológie University J. E. Purkyne z Brna. Materiály zo seminára vyjdú v Zborníku, ktorý vydá Sociologický ústav SAV.

17. decembra 1968 zasadala sekcia sociológie kultúry. Zaoberala sa najmä výsledkami konferencie Povereníctva kultúry a Ústavu kultúry a verejnej mienky, ktorá sa uskutočnila na Taloch.

18. decembra 1968 zasadalo predsedníctvo Spoločnosti.

19. decembra 1968 uskutočnilo sa zasadnutie sekcie sociológie rodiny a zamestnanej ženy.

Libuša Friedová

Jaroslav Kladiva: Kultura a politika (1945—1948)

Praha, Svoboda 1968.

Kniha chce podat kulturní dějiny období 1945—1948. Ovšem kulturní dějiny lze vykládat jen v souvislosti s politickým a hospodářským vývojem, a naopak, tyto obory nelze zpracovávat bez přihlídnutí ke kulturnímu vývoji. Autor vskutku přihlíží k politickému rámci tohoto období, méně už k hospodářskému vývoji. Kniha je proto cenným příspěvkem k sociologickému studiu tohoto období. Kladnou stránkou knihy je, že bohatě přihlíží k pramenům a opírá se převážně o archivní zdroje. Po této stránce je nashromážděný materiál obrovský. I použitá literatura je obsáhlá, ač nikoliv bez mezer. Je věcí podrobné kritiky historiků zjistit, jak dalece je tento materiál využit, a je-li využit vždy přesně a objektivně. Je jisté, že v budoucnosti vzniknou diskuse o jednotlivých bodech. Kniha je rozdělena do čtyř kapitol, jejichž názvy vyznačují obsah i zaměření knihy: *Překonávání následků okupace v ideologii a kultuře; Vytváření kulturně politického programu; Boj o duši národa; Vyvrcholení politických a ideologických zápasů*. Toto období bude jistě předmětem dalšího historického i sociologického výzkumu a budou se shromažďovat stále nové poznatky o této tak významné epoše našeho státního a národního vývoje. Lze vitat, že již dnes, kdy všechny tyto události jsou v čerstvé paměti, dochází k pokusu o jejich vědecké zpracování.

-a.-

Alex Inkeles: What is Sociology?

Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1964, s. 120.

Populární úvod do vědního oboru i do povolání sociologa od A. Inkelese z Harvardské university obsahuje osm kapitol, jejichž obsahem je předmět sociologie, její vztah k jiným oborům, modely společnosti, pojetí člověka v sociologickém rozboru, základní prvky společenského života, základní společenské pochody, způsoby výzkumu a nárys sociologie jako povolání. Autorovi se podařilo podat srozumitelně celkový přehled společenského života a současně zpřístupnit začátečníkovi výsledky, k nimž dospěli přední sociologové. Aby čtenář nabyl představ o tom, co je předmětem sociologie, vykládá názory zakladatelů sociologie (Comta, Spencera, Durkheima, Maxe Webera), čím se sociologové zabývají, atd. Student je veden k samostatnému přemýšlení, současně však aspoň v kostce poznává vedle základních pojetí i některé

známé speciální teorie, jako je Weberova teorie o vlivu protestantské etiky na ducha kapitalismu. Strukturně funkcionalistické pojetí T. Parsonse je populárně vysvětleno v návaznosti na Comtovu myšlenku sociální statiky, současně se však ukazuje časová omezenost přístupu, který nedbá změn a vyznačuje se převahou zájmu o status quo, ne-li konzervatismem. Studium hodnot je doloženo příkladem práce F. Kluckhohnové, jež na základě výzkumu pěti obcí těžce oblasti ukázala různost ideálů jejich obyvatel. Ve stati o sociologii změny je zmínka o výzkumu T. Newcomba, který sledoval změnu konzervativních názorů studentek koleje ve Vermontu, a o práci W. F. Cottrella o vlivu zavádění Diesellových motorů v dopravě na názory lidí. Pokud jde o metodologii, přiklání se Inkeles k názoru J. J. Schwaba, podle něhož použití té které metody není produktem „neúprosnosti logiky či dějin“, nýbrž osobnosti badatele, a je tu třeba určité snášenlivosti. Rozhodující je rozsah nových poznatků, přínosu každého sociologa. Inkeles tu připomíná Parétův výrok, že věda nemůže dosáhnout jiných než dočasných, přechodných pozic, a že každá teorie plní své dočasné poslání, aniž lze od ní očekávat víc. Poslední kapitolu o povolání sociologa uzavírá autor statí, v níž připomíná — shodně s Durkheimem — dvě základní podmínky rozvoje sociologie: opuštění tradicionalismu a skutečnou viru v rozum, což znamená, že sociologie může kvést jenom za naprosté svobody badání.

F. P.

André Gorz: Zur Strategie der Arbeiterbewegung im Neokapitalismus

Europäische Verlagsanstalt, 1967, s. 233.

Ve vyspělých kapitalistických zemích ztratilo odmítnutí daného společenského řádu svou přirozenou základnu. Socialismus nemůže už být zdůvodňován bojem proti bídě, takže boj o moc a o socialismus se staly abstraktními pojmy, které samy o sobě už nepůsobí mobilizačně. Politicky může ovšem být socialismus jen mocí námezdně pracujících, hospodářsky jen kolektivním vlastnictvím výrobních prostředků — to ale není zdaleka všechno: pojem socialismus ztrácí smysl, nezahrnuje-li zároveň také nový typ vztahů mezi lidmi, novou hierarchii úkolů, nový model života a kultury. V současných podmínkách nemůže pro dělnické hnutí ve vyspělých kapitalistických zemích žádná socialistická společnost nabídnout vzor, samo musí řešit problémy humanizace výroby a její podřízení požadavkům a potřebám jednot-

liveců. To zatím západoevropské dělnické hnutí — s určitou výjimkou italského — nedoceňovalo. Alternativa „revoluce nebo reforma“ ztratila už v západní Evropě význam, základní otázkou zůstává možnost „revolučního reformu“ uvnitř kapitalismu, tj. reformem, kde se strategie dílčích úkolů řídí nikoli tím, co je v daném systému možné, ale co se možným *musí stát*. Tento boj nejen zůstává tvrdý, nýbrž zahrnuje také vyšší úlohu vědomí: jestliže se nesnesitelnost daného systému stala relativní, je třeba dodatečných zprostředkování, jimiž si lidé uvědomují naléhavost potřeb, které tento systém nenaplnuje. Orientace na uchopení moci může dnes mobilizovat masy jen tehdy, když budou přesně vědět, co je v kapitalistické společnosti nemožné a co může být možné v socialismu.

Reprodukované teze představují hrubou kostru práce, která odmítá jak dogmatiký, tak reformistický přístup k úkolům dělnického hnutí v konzumpční společnosti a vyzývá ke konfrontaci potřeb, vytvářených kapitalistickou civilizací, s hlubšími potřebami, které nemůže uspokojit konzum. Z tohoto hlediska se kriticky staví k dílčím mzdovým požadavkům, pokud si zároveň nevšímají dělníka nejen jako spotřebitele, ale také jako producenta a občana, jako „lidské bytosti“, pokud zároveň nestaví v potaz celý kapitalistický systém a proti němu globální a komplexní socialistickou alternativu. Především je třeba nerozlučně spojit mzdové požadavky, požadavky samosprávy a sebeurčení námezdně pracujících v oblasti pracovních podmínek a pracovních vztahů: jediná možnost, jak spojit a mobilizovat diferencovanou dělnickou třídu, je dnes v náporu na třídní panství zaměstnanců a státu.

Základní mystifikaci „civilizace nadbytku“ je popření společenského původu a společenského charakteru potřeb a nutnosti je společensky uspokojovat, a dále tvrzení, že se jednotlivci může osvobodit únikovými prostředky, jejichž společenská produkce se starostlivě zastírá. Proto by měl projekt zásadně odlišného konzumního modelu daleko reálnější revoluční působnost než abstraktní řeči o miliardách monopolů a jejich možném postátnění. Autor dále věnuje značnou pozornost problému potřeb. Upozorňuje, že proti předpokladům empirická fakta dokládají, že zvyšování životní úrovně může jít ruku v ruce se zvyšováním neuspokojení základních potřeb, a analyzuje problém společensky zprostředkovaných základních potřeb. Vedle „nepravých potřeb“ rozebírá potřeby, vznikající změnami výrobních podmínek a životního prostředí (stále nové technické prostředky nutné k uspokojení potřeb naplňovaných dříve v rámci přirozeného prostředí) a stanoví řadu kolektivních potřeb, které jsou v trvalém rozporu s duchem a praxí kapitalismu (zdravotní péče, výchova, bydlení, transport atd.). Jako revolučně reformní požadavky tu tedy vystupují především požadavky společenské správy všech těchto sektorů, které jsou svou povahou nutné mimo kritéria rentability a zisku. Základní

rozpor tkví nadále v tom, že systém monopolistického kapitalismu je v rozporu s požadavky autonomní tvořivé činnosti, která je sama o sobě cílem a účelem. Tento rozpor se nevyřeší jen postátněním center akumulace, nýbrž vyžaduje zároveň mnohonásobení demokratických rozhodovacích center a jejich samosprávy.

Poslední část studie se velmi zevrubně zabývá perspektivami dělnického hnutí v západoevropských zemích při existenci společného trhu a vzhledem k jeho problematice.

D.

Georgé Rudé: The Crowd in the French Revolution

Oxford University Press, 1967, s. 267.

Vystupování revolučních mas v průběhu Francouzské revoluce posuzovali hlavní autoři 19. století více v souladu s vlastními ideologickými a politickými východiskami než se skutečností: „lid“ Micheletův a Aulardův znamená „vítězí anarchii“ pro Carlyla a „la canaille“ pro Burka a Taina. Teoreticky bylo ovšem těmto přístupům společné, že revoluční masu pojmají jako abstraktní, ne-diferencovanou, jako personifikované dobro, zlo či jiný princip. Teprve u Jaurèse a zejména u G. Lefebvra se objevily lidové elementy, tvořící *sansculottes*, jako sociální skupiny se specifickou identitou, zájmy a aspiracemi, jejichž postoje a akce nikterak není možno považovat za pouhé ohlasy a ozvěny představ a názorů žurnalistů, řečníků nebo politiků. Rudého studie jde v této linii, a na základě mnohaleté práce v pařížských policejních archívech chce ještě konkrétněji reprodukovat tvářnost těchto skupin, které významně zasáhly do jednotlivých fází revoluce od jejího předvečera v roce 1787 až do roku 1795. Jeho závěry jsou převážně založeny na vzorku účastníků — pro laika až překvapivě rozsáhlém — o nichž bylo možno najít policejní archívní evidenci (zatení, zabíjení, zranění, sledování, udání atd.).

Studie analyzuje jednotlivá významná masová vystoupení a dokládá profil účastníků co do počtu, stáří, pohlaví, místa narození, bydliště, zaměstnání; dále věnuje velmi cennou pozornost motivaci účasti (přip. absenci těchto sociálních typů za thermidoru) a snaží se na základě pramenů o určité závěry i vzhledem k profilu mluvčích těchto skupin a o konfrontaci motivace analyzovaných skupin s ideologií a postupy hlavních reprezentantů společenskopolitických proudů revolučního procesu. Rudé přesvědčivě dokládá minimální podíl kriminálních živlů, samostatnou především ekonomickou, ale i politickou motivaci sledovaných skupin ve všech zkoumaných akcích, značný rozsah spontaneity, odlišný sociální původ a charakter mluvčích těchto skupin, určitý stupeň absorpce hesel a idejí hlavních sil, bojujících o politickou moc, divergenci bezprostředně sledovaných zájmů a výsledků masových akcí, která posléze vede i k nedůvěře k předním vůdcům a k rezignaci na další angažovanost (podle policejních hlášení za pádu Robespierrova agitování dělníci „chvilku po-

slouchali, provolali »Ať žije republika« a vrátili se ke své práci»). Zvláštní pozornost věnuje autor „defenzivní reakci“ v postoji a činech studovaných příslušníků sansculottů, kterou sledává ve všech význačných fázích revoluce: ... „zasáhli, nikoli aby renovovali společnost nebo ji přetvářeli podle nového modelu, nýbrž aby uplatnili nárok na tradiční práva a dochované standardy, o nichž se domnívali, že jsou ničeny novátorstvem ministrů, kapitalistů, spekulantů, zemědělských »zlepšovatelů« nebo městské správy“.

D.

Clinton Rossiter: The American Presidency. With a new Introduction by D. W. Broga

New York 1968.

Tato kniha v novém vydání (původní vydání z r. 1956) se teprve nyní dostává do rukou našich čtenářů, ač jde o spis pozoruhodný. Je to revidované vydání přednášek, konaných v r. 1956. Z toho patrně plyne i celý ráz knihy: nikde nejsou odkazy k literatuře ani k pramenům, ba není ani připojen seznam běžné literatury. Kniha je vcelku přístupná i běžnému čtenáři, nejen odborníkovi. Její význam je v tom, že shrnuje údaje a úsudky i o nejnovějším vývoji presidentského úřadu ve Spojených státech. Může být proto i dobrou pomůckou každému kdo se zabývá sociologickým studiem otázek s tím souvisejících. Snad by bylo možno uvažovat i o jejím překladu do našeho jazyka. —a.—

Jeannette R. Foltová, S. Edith Decková: A Sociological Framework for Patient Care
John Wiley & Sons, Inc., New York, London, Sydney 1966, s. 418.

Jde o vysokoškolskou učebnici, v níž se autorky — obě profesorky ošetrovateľské školy Kalifornské university — pokusily integrovat všechny aspekty péče o pacienta do společného vztahového rámce společenských věd. Práce je vlastně sborníkem, který obsahuje v každé tematicky jednotné kapitole nejvýznamnější původní práce z poslední doby, jež reprezentativním způsobem objasňují společenskovo vědní aspekty péče o pacienta. Rada z nich by si zasloužila samostatnou

pozornost. Mezi jejich autory najdeme přední sociology zabývající se sociologií medicíny — abychom jmenovali alespoň některé: S. W. Bloom, *The Process of Becoming a Physician*, R. R. Bell, *The Impact of Illness on Family Roles*, T. Parsons, *On Becoming Patient*, M. Zborowski, *Cultural Components in Responses to Pain*, a další. Jsou tu však i práce obecnějšího charakteru, které mohou zajímat i sociologa, jenž nepracuje přímo v oblasti sociologie medicíny. Rada z nich se zabývá základními pojmy kultury a společnosti, procesem socializace do role a statusu, komunikací, společenskou třídou, společenským hnutím. Zasloužená pozornost je věnována rodině, její měnící se struktuře, jejímu vlivu na zdraví a nemoc. Poslední ze sedmi obsáhlých, tematicky jednotných kapitol pak sdružuje práce věnované sociologickému výzkumu, v němž autorky vidí cestu k řešení nejnaléhavějších problémů. — Každá kapitola je doplněna četnými, pečlivě uspořádanými bibliografickými odkazy a krátkou anotací u každé uváděné práce.

Předním kladem tohoto po pedagogické stránce i jinak velmi zdařilého sborníku je však úspěšný pokus o sepětí sociologické teorie a zdravotnické problematiky, které většina starších prací dosud postrádala.

D. L.

Helmut Hirsch: August Bebel, sein Leben in Dokumenten, Reden und Schriften

Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln Berlin, s. 436.

Práce není Bebelovou biografií v pravém slova smyslu. Autor se spíše snaží na základě uspořádaného výběru z osobních dokumentů Bebelových — z jeho řečí, spisů a z jiných dokumentů, spojených v souvislý celek a charakterizovaných akcentováním některých pasáží, a na základě celé řady dalších dokumentů dobových podat obraz osobnosti Augusta Bebela a jeho doby. Z Bebelových prací je v díle otištěna např. téměř celá brožura *Akademici a socialismus*, z dobových dokumentů soudní protokoly, apod. — Předmluvu k Hirschově knize napsal Willy Brandt.

nk

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkoppy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1969. Číslo vyšlo v červnu 1969.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1969.